

M. DA'WLETOV, Y. DA'WENOV, D. SEYDULLAEVA

QARAQALPAQ TILI

Sintaksis. Til haqqi'nda mag'luwmat. Stilistika

9-KLASS USHI'N SABAQLI'Q

*Qaraqalpaqstan Respublikasi' Xali'q bilimlendiriw
ministrliqi tasti'yi'qlag'an*

Qayta islengen ha'm toli'qti'ri'lg'an 3-basi'li'mi'

NO'KIS
«BILIM»
2014

UOK 372.881.512.
121 (075)
KBK 81.2 Qar
D — 59

M. Da'wletov, Y. Da'wenov. D. Seydullaeva.
Qaraqalpaq tili. 9-klass ushi'n sabaqli'q. No'kis
«Bilim», 2014. 128 bet.

UOK 372.881.512.
121 (075)
KBK 81.2 Qar
D — 59

*Sabaqli'q Qaraqalpaqstan Respublikasi' Xali'q bilimlendiriw
ministriginin' 2006-ji'li' ja'riyalang'an tan'lawi'nda jen'impaz boldi'*

Pikir bildiriwshiler:

1. **J. Uspanova** — ROMO ni'n' metodisti;
2. **R. Niyetova** — No'kis qalasi', 15-sanli' uluwma worta bilim beriw mektebinin' mug'allimi;
3. **A'. Reyipnazarov** — Xojeli rayoni', 69-sanli' uluwma worta bilim beriw mektebinin' mug'allimi;
4. **A. Utemuratova** — No'kis qalasi', 40-sanli' uluwma worta bilim beriw mektebinin' mug'allimi.

**Respublikali'q maqsetli kitap qori' qarji'lari' yesabi'nan ijara ushi'n
basi'p shi'g'ari'ldi'.**

ISBN 978-9943-352-16-2

©«Bilim» baspasi', 2014

QARAQALPAQ TILI — QARAQALPAQ XALQ'NI'N' MILLIY A'DEBIY TILI

Qaraqalpaq tili — qaraqalpaq milletinin' ana tili. Bul til qaraqalpaq milleti ta'repinen jarati'lg'an, sonli'qtan wol qaraqalpaqlar ushi'n ana til.

Qaraqalpaqstan Respublikasi' ha'm O'zbekistan aymag'i'nda jasawshi' qaraqalpaqlardi'n' sani' 1989-j'i'lg'i' xali'q yesabi' boyi'nsha 411 mi'n'nan aslam adamdi' quraydi'. Qaraqalpaqlar O'zbekistan aymag'i'nda: Xorezm, Buxara, Nawayi', Ferg'ana, Samarqand, Namangan, A'ndijan, Surxanda'rya ha'm Tashkent wa'layatlari'nda, Tu'rkmenstanni'n' Tashawi'z, Sharjaw wa'layati'nda, Bati's Qazaqstanda, Rossiya ha'm Awg'anstan ma'mleketlerinde jasad'i'.

Qaraqalpaq tili shi'g'i'si' boyi'nsha altay tilleri tuwi'si'ni'n' tu'rkiy tiller topari'na kiredi.

Qaraqalpaq milletinin' payda boli'wi' menen woni'n' milliy a'debiy tili qa'liplesti. A'debiy tildin' jazba tu'rinin' qa'liplesiwi woni'n' uluwma xali'qli'q awi'zeki so'ylew tiline tiykarlanadi'. Qaraqalpaq tilinin' awi'zeki so'ylew tili arqa ha'm qubla dialekt (jergilikli wo'zgeshelik) boli'p yekige bo'linedi. Arqa dialektlik wo'zgesheliklerdi respublikani'n' arqa rayonlari', qubla dialektlik wo'zgesheliklerdi To'rtku'l, Beruniy, Yellikqala ha'm A'mu'wda'rya rayonlari'ni'n' soramlari' qamti'ydi'. Qaraqalpaq a'debiy tili usi' yeki dialektlik wo'zgeshelik tiykari'nda, ko'birek arqa dialektlik wo'zgesheliklerdi qamti'w arqali' qa'liplesken.

Qaraqalpaq yeski jazba tili Worta Aziya tu'rkiy xali'qlari' ushi'n wortaq shag'atay jazi'wi' tiykari'nda payda boldi'. Biraq, bul jazba til jergilikli xali'qti'n' basi'm ko'pshiliginin' sawatsi'z boli'wi'na ha'm qaraqalpaq xalqi'ni'n' uluwma xali'qli'q so'ylew tilinin' jergilikli wo'zgesheliklerin wo'z ishine qamti'y almawina baylani'sli' turaqli' jazba a'debiy til retinde qa'liplese almadi'. Bul til ha'zirgi til iliminde qaraqalpaqlardi'n' yeski jazi'wi' retinde u'yreniledi. Demek, qaraqalpaq jazba a'debiy tilinin' payda boli'wi' ha'm qa'liplesiwi qaraqalpaq milliy respublikasi'ni'n' qa'liplesiwi menen baylani'sli'.

Jazba a'debiy til dep ha'rqanday jazba a'debiyatlar: ko'rkem shi'g'arma, ja'miyetlik-siyasiy, ilimiy-texnikali'q, publicistikali'q, woqi'w qurallari'ni'n', ra'smiy is qag'azlari'ni'n' ha'm t.b. jazi'w arqali' iske asatug'i'n a'debiyatlardi'n' tiline ayti'ladi'.

Jazba a'debiy til tildin' fonetikalı'q ha'm grammatikalı'q normalari'n qatan' saqlag'an yen' joqari' tu'ri boli'p yesaplanadi'. A'debiy tildin' jazba ha'm awi'zeki so'ylew tu'rleri ha'zirgi waqi'tta radio ha'm teleko'rsetiwidin', gazeta-jurnallardi'n', ma'mleketlik ma'kemelerdin', ma'deniy wori'nlardi'n' a'hmiyetli qatnas quralı' retinde xi'zmet yetedi. A'sirese, bul jag'day Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' «Ma'mleketlik til haqqi'nda»g'i' Ni'zamdi' qabi'llag'annan keyin jedel iske asi'ri'lmaqta. Sonli'qтан ha'rbir insanni'n' a'debiy tildin' qa'dirine jetip, woni'n' leksikalı'q bayli'g'i'n, fonetikalı'q ha'm grammatikalı'q qag'i'ydalari'n jazi'w ha'm so'ylewde duri's ha'm wori'nli' paydalana biliwi, teren' wo'zlestirip ali'wi' ana tilge bolg'an hu'rmetti artti'radi', so'ylew ha'm jazi'w ma'deniyatli'li'g'i'n ta'miynleydi.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'

1. Qaraqalpaqlar jasap ati'rg'an wori'nlardi' ayti'n', woni'n' tiykarg'i' worni' qaysi' jer?
2. Qaraqalpaq tili shi'g'i'si' boyi'nsha qaysi' tillerdin' topari'na kiredi?
3. Qaraqalpaq jazba a'debiy tili qalay payda boldi', wol nege tiykarlandi'?
4. Jazba a'debiy til degen ne? Woni'n' ani'qlaması'n ayti'n'.

1-shi'ni'g'i'w. Qaraqalpaq milliy a'debiy tilinin' qaliplesiwi ha'm rawajlanı'wi', woni'n' ha'zirgi ja'miyetlik xi'zmetleri haqqi'nda mag'luwmatlar keltirip, «Qaraqalpaq tili qaraqalpaq xalqi'ni'n' milliy a'debiy tili» degen temada qi'sqasha tekst du'zin'. Bul ushi'n joqari'dag'i' tekstten paydalani'n' ha'm wo'z woylari'n'i'zdi' da woni'n' ishinde keltirin'.

2-shi'ni'g'i'w. Shayi'rlardi'n' qosı'qlari'nan berilgen u'zindilerdi woqi'n'. Wolardi'n' wo'z ana tiline bolg'an su'yiwshiligın ha'm wo'zlerin'izdin' ana tilin'izge hu'rmetin'izdi bayanlap so'ylep berin'.

1. Men ten'eymen seni jegen nani'ma,
Uwi'z benen ruwhi'n' sin'gen qani'ma.
Yes bilgeli til jati'rqaq ko'rmedim,
Biraq sen di'm jaqi'nsan'-aw jani'ma.

Ana tilim, sen — basqadan ayi'rmam,
Sen turg'anda men de a'dewir shayi'rman.
Sonsha qatal su'rginlerde jog'almay,
Bul ku'nlerge jetkenin'e qayi'lman.

(I. Y.)

2. Ana tilim — menin' ata-anam bul,
Ha'm tu'bi bir, shayqati'lg'an shaqam bul.

Wolar menen birge wo'mir su'rmesem,
Kerek yemes mag'an jaqti' ja'ha'n bul. (T. Q.)

3. Tuwg'an tilim — tirishiligimnin' ayg'ag'i',
Tilim barda ayti'lar so'z woydag'i'.
Wo'sse tilim, men de birge wo'semen,
Wo'shse tilim, men de birge wo'shemen.

(Qazaq shayi'ri' A'. Ta'jibayev)

4. Ha'rkinge wo'z tuwg'an tili yar bolsa,
Menin' de wo'z tilim yem-da'ri mag'an.
Yerten' ana tilim jog'alar bolsa,
Bu'gin wo'lip ketkenime i'rzaman.

(Dag'i'stan shayi'ri' Rasul Gamzatov)

3-shi'ni'g'i'w. Tekst penen tani'si'p, qaraqalpaq tiline ma'mleketlik til huquqi'ni'n' beriliw a'hmiyeti tuwrali' tu'sinik berin'.

Til — ha'rbir millettin' biybaha bayli'g'i'. Wol ha'rbir milletti ekonomikalı'q, ilimiy-texnikalı'q ha'm ma'deniy progreske ilgeriletiwde, woni'n' ruwxı'y bayli'qlari'n saqlawda yen' a'hmiyetli qatnas quralı' retinde xi'zmet atqaradı'.

Qaraqalpaqstan Respublikası' qaraqalpaq tilin ma'mleketlik qorg'awi' asti'na aladı'. Qaraqalpaqstan Respublikası'ni'n' ma'mleketlik tili tuwralı' Ni'zami' respublikani'n' pu'tkil aymag'i'nda qaraqalpaq tilinin' ma'mleketlik til si'pati'nda qollani'li'wi'ni'n' huquq tiykarlari'n belgileydi.

Qaraqalpaq tiline ma'mleketlik til biyliginin' beriliwi respublikani'n' aymag'i'nda jasawshi' milletlerdin' ha'm xali'qlardi'n' ana tilinin' qollani'li'wi'nda wolardi'n' Konstituciyalı'q huquqlari'n kemsitpeydi. Bul ni'zam tillerdi turmi'sta, wo'z ara qatnasta ha'm diniy ja'ne si'yi'ni'wshi'li'q salt-da'stu'rlerin atqari'wda paydalani'wdi' ta'rtiplestirmeydi.

Puqaralar milletler aralı'q qatnasi'q tilin wo'zlerinin' qa'lewinshe tan'lap ali'w huquqi'na iye boladı'.

Qaraqalpaqstan Respublikası' Konstituciyası'ni'n' 4-statyası' ha'm Ma'mleketlik til haqqi'ndag'i' Ni'zamni'n' 1-statyası'nda: Qaraqalpaq tili ha'm wo'zbek tili Qaraqalpaqstan Respublikası'ni'n' ma'mleketlik tili boli'p tabi'ladi'. Qaraqalpaqstan Respublikası' wo'z aymag'i'nda tilge baylani'sli' barlı'q

ma'selelerdi sheshiw huquqi'na iye, — dep ko'rsetilgen. Bul jag'day til yerkinligin, tillerdin' aldag'i' waqi'tlari' wo'z ara qari'm-qatnas tiykari'nda ken' rawajlani'w ha'm bayi'wi'n ta'miynleydi.

VIII KLASTA WO'TILGENLERDI TA'KIRARLAW

4-shi'ni'g'i'w. Berilgen ilimiy teksti woqi'n'. So'z dizbegi ha'm jay ga'pler tuwrali' wo'tilgenlerdi yeske tu'sirip, tu'sinik berin'.

SO'Z DIZBEGI HA'M JAY GA'PLER

Yeki yamasa birneshe ma'nili so'zlerdin' ma'ni ha'm grammatikali'q baylani'si'nan du'zilgen so'zlerdin' dizbegi so'z dizbegin du'zedi.

So'z dizbegindegi so'zler biri yekinshisin tu'sindirip, bag'i'ni'w joli' menen baylani'ssa, yekinshi birewleri bir-birine g'a'rezsiz dizbeklese baylani'sadi'.

Jay ga'pler qurami' boyi'nsha bas ag'zalardi'n' toli'q qatnasi'wi' yamasa toli'q qatnaspaw wo'zgesheligine qaray yeki bas ag'zali' ha'm bir bas ag'zali' boli'p bo'linedi.

Yeki bas ag'zani'n' qurami'nan du'zilgen ga'pler yeki bas ag'zali', al bir bas ag'zani'n' qurami'nan du'zilgen ga'pler bir bas ag'zali' ga'p dep ataladi'.

Jay ga'pler bas ag'zalardan basqa yekinshi da'rejeli ag'zalardi'n' qatnasi'na qaray ken'eyilmegen ha'm ken'eytilgen ga'p boli'p yekige bo'linedi.

Tek baslawi'sh penen bayanlawi'shtan du'zilgen ga'p ken'eyilmegen jay ga'p, al ken'eyilmegen ga'ptin' qurami'nda yekinshi da'rejeli ag'zalardi'n' qatnasi'wi' arqali' du'zilgen ga'pler ken'eytilgen jay ga'p dep ataladi'.

5-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdi woqi'n'. So'z dizbeklerin tawi'p, bag'i'ni'n'qi' so'zge soraw qoyi'w arqali' woni'n' bag'i'ndi'ri'wshi' so'z benen ma'nilik baylani'si'n ani'qlan'.

1. Telegraf bag'analari' da jag'i'msiz gu'wleydi. 2. Bul bag'analar ba'rhama worni'nan qozg'almay turadi'. 3. Tu'lki bul a'tiraplarg'a ju'da' siyrek keletug'i'n yedi. 4. Qaran'g'i' tu'siwden tu'lki saydan shi'qti'. 5. Samal hu'wleydi, a'tiraptag'i' hawadan shan' aralas ashshi' ku'yiktin' iyisi keledi. 6. Poezdlar shi'g'i'stan bati'sqa, bati'stan shi'g'i'sqa qaray wo'tip turadi'. (Sh. A.) 7. Adamzat wo'z wo'mirin bala arqali', keleshek a'wlad arqali' ko'z aldi'na yelesletedi. («Y. Q.»)

6-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi so'z dizbegine aji'rati'p, ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' qaysi'si ten' baylani'stag'i', qaysi'si' bag'i'ni'n'qi' baylani'stag'i' so'z dizbegi yekenin ayti'n'.

1. Aynazar menen Pirnazar ko'pke shekem gu'rrin'lesip woti'rdi'. (*B. B.*)
2. Bali'qlardi' zavodqa jo'neltip ati'rman. (*K. S.*) 3. Arbali', atli', tu'yeli izi u'zilmey ketip ati'r. (*N. D.*) 4. Ashi'q maydanda Mi'rzabek penen Da'w-let top woynap ju'r. (*W. A.*) 5. Balani'n' juwabi' ha'mmeni tan'landi'rdi'. (*T. Q.*) 6. Ekskavator a'weli tegis jol menen ku'ta' jay ju'r. (*W. X.*) 7. Ku'n a'lleqashan bati'p, a'tirapti' qaran'g'i'li'q qaplag'an yedi.

7-shi'ni'g'i'w. **1-tapsi'rma.** Berilgen so'z dizbeklerin ko'shirip jazi'n'. So'z dizbegindegi bag'i'ni'n'qi' so'z benen bag'i'ndi'ri'wshi' so'zdin' qaysi' so'z shaqabi' yekenin ha'r so'z dizbeginin' tusi'na u'lgidegi ko'rsetilgeni boyi'nsha jazi'n' ha'm wolardi'n' ma'nilik qatnaslari'n ayti'n'.

U' lgi: *Woqi'wshi'lardi'n' ha'mmesi (atli'q — almasi'q), jaqsi' woqi'ydi' (kelbetlik — feyil).*

Fermani'n' mallari', quyashli' ku'n, **ha'mmenin' u'lesi,** uzi'n boyli' adam, mektepke bari'w, **ati'zda islew,** qoyi'w sayali' terek, g'awashalardi' suwg'ari'w, **paxtani' teriw,** paxtani' mashina menen terdi, g'ashi'r-g'ashi'r tisedi, tez ju'r. **woti'rg'anlardi'n' yekewi,** tamnan biyik, **mol wo'nim, qushaqlasi'p ko'risti,** salqi'n suw, **qaran'g'i' tu'n.**

2-tapsi'rma. Joqari'da berilgen so'z dizbeklerinin' ishinen aji'rati'p ko'rsetilgen so'z dizbeklerin keltirip birneshe jay ga'pler du'zin'.

8-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Ha'rbir ga'ptin' grammatikali'q tiykarlari'na qaray wolardi' yeki bas ag'zali' ha'm bir bas ag'zali' ga'plerge aji'rati'p ayti'n'. Wolar qurami' boyi'nsha ne ushi'n yeki bas ag'zali' ha'm bir bas ag'zali' dep atalg'an, wo'zgesheligin tu'sindirin'.

Tu'n. Tastay qaran'g'i'. Yari'm aqsham awg'an ma'ha'l. Sebebin bilmedim, wo'zimdi qansha zorlasam da uyqi'm kelmey, ko'zim shayday ashi'la berdi.

Azang'i' ma'ha'l. Quyash arqan boyi' ko'terilgen waqi't. Ishi si'payi'. Aynalarg'a tuti'lg'an perdeler ashi'q tur. Aynalardan tu'sken ku'n sa'wlesinin' zerge megzes nurlari' ji'lt-ji'lt yetip woynaydi'.

Wol terezeden si'rtqa bir qarap qoydi'. Qollari'n qayi'ri'p uslap, kabinet ishinde qatti' woylani'p, arman-berman ju're basladi'. (*W. X.*)

Salqi'n hawa. Ti'ni'shli'q qushag'i'na bo'lengen bag'lar. Jasi'l lipas jami'lg'an daraqlar. Jipek jel menen besiktegi bo'bektey terbelip, jawdi'rasip turg'an japi'raqlar. Salqi'n saraylar a'tirapi'na aynala yegilgen miyweli jemis ag'ashlari'. (*A. Bek.*)

9-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Birgelkili ag'zalar menen uluwmalasti'ri'wshi' so'zlerge tiyisli irkilis belgilerin qoyi'n'. Birgelkili ag'zalardi'n' qaysi' ag'zani'n' xi'zmetinde yekenin ani'qlan'.

1. Tu'lki bir na'rseden setem ali'p turg'anday, ya ari' ketpedi ya beri jaqi'nlamadi'. 2. Tu'lki jalt berip qaymi'qti' da bug'an qaray buri'ldi'. 3. Yedigege woni'n' bejireyip qarag'an ko'zqaraslari' ga' bug'an ga' buni'n' a'tirapi'ndag'i' na'rselerge tiklenip qarap turg'anday seziledi. (*Sh. A.*) 4. Ko'z ushi'nda tolqi'nlanip ko'ringen bag'lar qali'n' terekler a'tirapti' ko'rkem tu'ske bo'lep tur. (*G. I.*) 5. Quyashqa ku'yip ati'rg'an ushi'-qi'yi'ri' joq maydan u'stinde taw ji'ralari'nda ku'shli ha'm xosh hawaz a'ste-aqi'ri'n jan'lap yesitiledi. («*Y. Q.*») 6. Ha'rqanday qi'yi'nshi'li'qti' jen'iw wo'zindegi qorqi'ni'sh sezimin basi'w alg'a qoyil'g'an wazi'ypani' wori'nlaw tabanli'li'q wo'z betinshelik bati'li'q ha'm jen'ip shi'g'i'wg'a qaytpas yer bulardi'n' ha'mmesi jawi'ngerlerdi ku'n buri'nnan ta'rbiyalawg'a za'ru'rli qa'siyetler. («*Y. Q.*») 7. Woni'n' sanaati'nda awi'l xojali'g'i'nda da ma'deniyat maydani'nda da ha'mme jerde wo'z isinin' sheberleri miynet yetip ati'r. («*Y. Q.*»)

10-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qaratpa ha'm kiris ag'zalardi' tawi'p, wolardi'n' qanday so'z shaqabi' arqali' bildirilgenin ayti'n'. Ga'plerdegi qaratpa ma'nisindegi so'zlerdin' u'tir ha'm u'ndew belgisi qoyi'li'p kelgen tu'rlerinin' bir-birinen wo'zgesheligin tu'sindirir'.

1. Joldaslar, ha'zirgi ti'n' jer — bul tek nan, su't ha'm go'sh g'ana yemes, bul buri'n bos jati'rg'an ken' aymaqta worni'qqan ha'zirgi zaman turmi'si' boli'p tabi'ladi'. 2. Qa'dirli joldaslar. Biz sizler menen birge ti'n' jerdin' jigirma birinshi ba'ha'ri baslang'an waqi'tta ji'ynaldi'q. 3. A'l'bette, bul yen' aldi' menen usi' jerde wo'sip jetilisken ha'm ta'rbiyalang'an a'jayi'p adamlar. 4. Ma'selen, bizge awi'l xojali'g'i' ushi'n mashinalar barg'an sayi'n ko'p kerek boladi'. 5. Balalar, sizlerdin' ba'rin'izge de ko'p-ko'p sa'lem ayti'pti'. (*Sh. A.*) 6. Pay, sol ku'ngi woyi'n-ku'lki wo'z aldi'na boldi'-aw. 7. Wo'tirik so'ylep urliq qi'lg'anlar, a'l'bette, baxi'tsi'z. 8. Awa, Jungar xani'ni'n' ken'esgo'yi yedi. (*T. Q.*)

11-shi'ni'g'i'w. Berilgen tuwra ga'plerdi wo'zlestirilgen ga'plerge aynaldi'ri'p jazi'n'. Tuwra ga'p penen wo'zlestirilgen ga'pler arasi'ndag'i' du'zilislik wo'zgerislerdi ani'qlan'.

I

— Tin' jer qalay? Sizge unay ma, — dep soradi'm ko'she boyi'nda wonnan. (*W. X.*)

— Wo'zin'izge belgili, joldaslar, — dedi de so'zin dawam yetip, ha'r ji'ldi'n' salmag'i' sol ji'lda jetistirilgen tabi'sti'n' salmag'i' menen, al ha'r adamni'n' isinin' juwmag'i' miynetinin' salmag'i' menen wo'lishenedi. Awa, ju'reginde qurti' bar hu'jdanli' adamlar, — dedi Qayi'p ag'a so'zin salmaqli' so'ylep, ba'rhamama alg'a talpi'nadi'. — Bul so'zin'iz duri's, ata, — dedim. (X. S.)

II

— Analardi'n' ta'g'diri meni qoli'ma qa'lem ali'wg'a ma'jbu'r yetti.

— Bizlerdin' basi'mi'zdan keshken shi'nli'qti' qi'ssa qi'li'p ji'rla, — dedi birewi.

— Jurtqa yertek qi'li'p ayti'p ber, — dedi yekinshisi.

— Bizin' ha'rbirimizdin' wo'mirimiz u'lken bir a'jayi'p hikaya, — dedi u'shinshisi.

«Ma'zi hikaya yemes, wol ti'n'lag'an qulaqti'n' quri'shi'n qandi'rg'anday shejire, — dep tasti'yi'qladi' to'rtinshisi.

Bizler birim-birim ayta beremiz. Sen jaza ber, uli'm». (W. X.)

QOSPA GA'PLER

§ 1. Qospa ga'p haqqi'nda tu'sinik

12-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdı woqi'n'. Wolardi'n' bas ag'zalari'n tawi'p, sol ag'zalardi'n' qatnasi'na qaray, du'zilisi boyi'nsha jay yamasa qospa ga'p yekenligin ani'qlan'.

1. Wol jaqta ku'n qon'i'r salqi'n keledi. 2. Ja'n-jaqtan muri'n jaratug'i'n jupar iyisler an'qi'ydi'. 3. Azanda tuw uzaqtan munarlang'an wo'rkesh-wo'rkesh tawlar ko'rinedi. 4. Wonnan biyigirekte ko'k-ko'n'bek aspan buldi'rap turadi'. 5. To'mende jer ko'rinedi. 6. Yeger jan'ag'i' tawlar bolmasa, jer menen aspan tutasi'p ketken der yedik. 7. Wo'zi buri'nnan romantikag'a qumar yedi, yendi wol sonday a'jayi'p na'rselerdi ko'zi menen ko'rgennen keyin solar haqqi'nda ju'rip kiyati'ri'p so'ylep woti'rdi'. (W. X.) 8. Shiral-jinler biyik boli'p wo'sedi, gu'li bolmaydi'. 9. Joqari' jaqlari' bu'rkeli'p, asti'na saya tu'sip turg'anli'qtan, wol jani'nda basqa sho'plerdin' wo'siwine mu'm-kinshilik bermeydi. 10. Ji'ynaqta rayonda qaldi', sebebi wog'an armiyag'a baratug'i'nlardı stanciyag'a arbali' apari'w tapsi'ri'lg'an yedi. (Sh. A.) 11. Gu'zgi batpaq gedir-budi'r boli'p qati'p qali'pti', sonli'qtan ju'riw ju'da' qi'yi'n. (T. Q.)

Qospa ga'pler yeki yamasa birneshe jay ga'plerdin' ma'nilik ha'm sintaksislik baylani'si'nan du'ziledi. Mi'sali': 1. A'tirapta padalardi'n' tuyag'i' menen tozan'g'i'g'an shan'lar jerge sho'gip, tu'nlerde ji'lti'ldag'an **wotlar so'nip qaldi'**. 2. Ku'n birotala **ji'li'ti'p ketkennen keyin, shopanlar tawdag'i' jaylawlarg'a ko'she baslaydi'**. (*Sh. A.*) 3. **Awi'l arasi' ti'm-ti'ri's: iyt u'rmeydi, adam ju'rmeydi.** (*M. D.*)

Bul qospa ga'plerdin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' ha'mmesi de wo'z baslawi'sh ha'm bayanlawi'shi'na iye boli'p, ma'nilik ha'm sintaksislik jaqtan baylani'sqan qospa ga'pti du'zip kelgen.

Yeki yamasa birneshe jay ga'plerdin' ma'ni ha'm sintaksislik baylani'si'nan du'zilip, bir pu'tin qospa woydi' bildiretug'i'n ga'plerge **qospa ga'p** delinedi.

13-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Tekstten qospa ga'plerdi terip jazi'p, wolardi'n' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' bas ag'zalari'ni'n' asti'n si'zi'n' ha'm qospa ga'ptin' neshe jay ga'pten du'zilgenin ani'qlan'.

Tag'i' da jaz ma'wsimi keldi. Tawdag'i' jasi'l jaylawlarda aq wotawlar qa'ddin ko'terip, qoylar man'i'rasi'p, ji'lqi'lar kisnep, bulaqlar menen da'ryani'n' jag'alari'nan tu'tin shi'g'a basladi'. Quyash jarqi'rap, qi'mi'z benen gu'llerdin' jag'i'mli' iyisi qosi'li'p an'qi'p ketti.

Gu'z kelse boldi', yesapta turg'an qarag'aylar wo'zinin' ku'ni tawsi'li'p, qi'rqi'latug'i'ni'na gu'manlanbaytug'i'n boldi'.

Ashi'q dalalardi'n' u'sti menen ji'lji'p, tawdi'n' arasi'na jasi'ri'ng'an gu'zdin' kelbeti bul ku'nleri barli'q a'tirapti' timiskilenip sharlawg'a qarag'an yedi. Samal jelpip wo'tken jerlerdin' sho'pleri sarg'ayi'p, tog'aydi'n' japi'raqlari' to'gile basladi'.

Qali'n' qarag'ayli'qti'n' arasi' tap shirkewdin' ishindey tu'nerip turdi'. Qi'zg'i'sh-qon'i'r tarti'p dizilisken juwan qarag'aylardi'n' to'mengi jaqlari'n ushi' qi'p-qi'zi'l tikenekli putali'qlar qaplap, wolardi'n' arasi'nan jelimdey shayi'rdi'n' iyisi an'qi'ydi'. Tek g'ana samal yen' ba'lent qarag'aylardi'n' usha basi'na selten' berip, wolardi' anda-sanda terbep ketedi. (*Sh. A.*)

14-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Qospa ga'plerdi tawi'p, wolardi'n' jay ga'plerinin' baslawi'sh ha'm bayanlawi'shlari'ni'n' qanday so'z shaqaplari'nan bolg'ani'n ayti'n'.

Jazdi'n' qi'zi'g'i' da wo'tip ketti. Ati'zlar bosap qalg'anli'qtan, adam-lardi'n' g'awi'rli'si' yesitilmeydi.

Ali's-ali'slarg'a sozi'li'p, sarg'i'sh do'ngan gu'zgi ken' dalani'n' u'sti menen ko'gildir tu'tinge usag'an minarlang'an bultlar a'ste-aqi'ri'n ji'lji'p barati'r. Dalani' jaylag'an samal na'zik paqallar menen selewlerdi hazarsi'z g'ana terbeb, da'rya betke qaray yesip tur. Azang'i' ma'ha'l bolg'anli'qtan, a'tiraptan qi'raw tu'sken sho'plerdin' iyisi an'qi'ydi'. Jaqi'n waqi'tlarda jawi'n-shashi'nli' ku'nler baslanadi'. Son'i'nan bul jerlerdi qi'rpi'q qar basi'p, boran uli'ydi'.

Ju'da' yeles-yeles g'ana bilemen: kishkentayi'mda yeginge woraq tu'sken ma'ha'lde, ata-anam meni qoli'mnan jeteklep a'kelip, gu'dshektin' sayasi'na woti'rg'i'zi'p qoyatug'i'n yedi. Son'i'nan u'lkeygenimnen keyin, yeginlerdi mal-haldan qori'w ushi'n sol a'tirapta juwi'ri'p ju'retug'i'n yedim. Ba'ha'rdin' ku'nleri sharwalar bul jerden tawg'a qaray su'riw-su'riw padalar aydap wo'tedi.

Qoylardi'n son'i'nan tayaqlari'n shoshan'lati'p barati'rg'anlardi'n birazi' qaralay wo'ship ketken, dawi'slari' qarli'g'i'p qalg'an adamlar yedi: bulardi'n izinen yerdin' basi'ndag'i' qi'mi'z quyi'lg'an mesleri shayqati'li'p, bay awi'ldi'n ko'sh tartqan tu'yeli ka'rwani' wo'tedi. (*Sh. A.*)

§ 2. Qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylani'sti'ri'wshi' qurallar

15-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdi woqi'n'. Qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' qalay baylani'si'p kelgeni tuwrali' tu'sinik berin'.

1. Yerte kelgen gu'zdi quwalap, waqti'nan buri'n boranli' qi's baslandi', jer betine dizeden qar jawdi'. (*Sh. S.*) 2. Kempir aqli'g'i'n jubatti', al Gu'layi'm ati'zda isledi. (*X. S.*) 3. Bizler du'nyadag'i' yen' baxi'tli' balalarmi'z, sebebi kosmonavt ag'aylar kosmosqa bizin' jerimizden ushadi'. (*Sh. A.*) 4. Yesen si'baylas qorag'a wo'tkende, Murat ta iske quni'qqan jas shopang'a su'ysinip ishke kirdi. (*W. X.*) 5. Samal qay ta'repten yesse de, selewler i'g'i'na ji'g'i'li'p, shashaqlari' to'gilip salbi'rasi'p turadi'. (*Sh. A.*) 6. Suw keliwi menen, bul jerler gu'l jaynap ketedi.

Qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'pler to'mendegi grammatikali'q qurallar arqali' baylani'sadi':

1. Da'neker ha'm da'nekerlik xi'zmettegi so'zler arqali': Asqar a'tirapqa qaraydi', **biraq** heshna'rse ko'rinbeydi. (*W. X.*) Men bul balani' hu'rmetleymen, **wo'ytkeni** wol menin' sezimimdi woyatti'. (*W. X.*) Bala u'yine juwi'ri'p kelemen **degenshe**, avtolavka da u'ylerdin' arti' menen jaqi'nlap kelip qalg'an yedi. (*Sh. A.*)

2. Bayanlawi'sh formalari' arqali' baylani'sadi':

a) da'slepki jay ga'ptin' bayanlawi'shi' hal feyil ha'm hal feyildin' tirkewishli keliwi arqali': Ay **bati'p**, qali'n' tog'ayg'a qaran'g'i'li'q sho'kti. (Sh. A.) Jerdin' u'stinde ha'reket **toqtap qalg'anday**, bir kese shay ishim ti'ni'shli'q sho'kti. (T. Q.) Sen **ketkeli beri**, qashan keler dep ku'tip woti'r yedim. («A»);

b) da'slepki jay ga'pinin' bayanlawi'shi' kelbetlik feyil, ha'reket ati' feyilinin' seplik qosi'mtali' ha'm tirkewishli boli'p keliwi arqali' baylani'sadi': Wol jan'a birde qoy qorasi'n **ko'rip kelgende**, burshaq tu'we la'm de joq yedi. (W. X.) Mektepte woqi'w **tamam bolg'annan keyin**, Abdulla ag'asi'na ja'rдем berdi. A'liy **ketiwden**, Begis penen Mi'rji'q Aydosqa alma-gezek ali'p topi'ldi'. (T. Q.) Wol **kelgen waqi'tta**, bizler jolg'a shi'g'i'p tur yedik. (G. I.);

d) da'slepki jay ga'pinin' bayanlawi'shi' **-sa/-se** qosi'mtali' sha'rt meyil arqali' baylani'sadi': Suw jerdin' u'stine **shi'qsa**, Qi'zi'lqum i'rg'alg'an yegislik boladi'. (K. S.) Jumagu'l ji'lli' so'zge **jadi'rasa da**, Sernazardi'n' ju'zi solg'i'n yedi. (W. A.)

3. Qatnasli'q so'zler arqali' baylani'sadi'. Qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdi bir-birine baylani'sti'ri'wshi' da'nekerlik xi'z-mettegi **kim, wol, ne, sol, sonda, qaydan, sonnan, qanday, sonday, qay jerde, sol jerde, qalay, qansha, sonsha** ha'm t.b. si'yaqli' soraw, siltew almasi'qlari', geypara ra'wishler qatnasli'q so'zler dep yesaplanadi'. Qatnasli'q so'zlerdin' soraw almasi'qlari' arqali' bildirilgen tu'ri qospa ga'ptin' bag'i'ni'n'qi' ga'pinde, siltew almasi'g'i' ha'm ra'wish arqali' bildirgen tu'rleri bas ga'pte qollani'ladi': **Kim** jaman woqi'sa, **sol** jumi's islep te jari'tpaydi'. (Sh. A.) Balasi'ni'n' islegen yerlikleri g'arri'g'a **qanday** unag'an bolsa, Aysa'nemge de **sonday** unadi'. (W. A.) Aldi'ng'i' arba **qaydan** ju'rse, son'g'i' arba da **sonnan** ju'redi. (Naqi'l)

4. Da'nekersiz intonaciya arqali' baylani'sadi': Gu'la'sen qonaq penen sestin shi'g'ari'p sa'lemlesti, Petka ku'lip iyegin qaqt'i'. (Sh. S.) Ba'ha'r keldi, terekler bo'rtik shi'g'ari'p ati'r.

16-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Ha'rbir ga'ptin' du'zilisine qaray qanday ga'p yekenin ha'm qospa ga'plerdin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' bayanlawi'shi'ni'n' bildiriliwin ani'qlan'.

Qaqsaq'an qi's wo'tip, ba'ha'r keldi. Ku'n ji'li'p, jer bawi'ri' jumsardi'. Qi'r do'gerek ko'klep, ag'ashlar jasi'l lipasqa bo'lendi. Sa'wir menen ala moyi'n qarli'g'ashlar, su'yir tumsi'q wo'pepekler keldi. Qullasi', ba'ha'r keliwden, barli'q na'rse wo'zgerdi.

Baymurat wo'tken ku'ni ko'mip qoyg'an qozdi'n' u'stine bir qosuwi's ko'mir sali'p ko'rikti basti'. Woshaqti'n' ko'miri lawlap ali'si'p, wol ha'p zamatta qi'p-qi'zi'l shoq boldi'. Solayi'nsha Baymurat jumi'sqa kirisip ketti.

Bul waqitlari' yesik a'ste ashi'li'p, kabinetin' ishinen Nurbayev dep shaqi'rg'an birewdin' sestis shi'qti'. Teren' woyg'a shu'mip woti'rg'an Worazbay selk yete qaldi' da, worni'nan i'rg'i'p turi'p ishke kirdi. (*A. Bek.*)

Toqsuli'w yesik gu'zetiwge ketti de, Aynazar terezege ko'rpe tuti'p qoydi'. (*B. B.*) Jatar bolmay-aq wolar shu'tik shi'rani' wo'shire sala jati'wg'a qolaylasi'p ati'r yedi, birew asi'g'i'p-yentigip ishke kirdi. (*T. Q.*)

17-shi'ni'g'i'w. Tekstten qospa ga'plerdi tawi'p, wolardi'n' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' qanday grammatikali'q qurallar arqali' baylani'sqani'n tu'sindirin'.

Qollari'na jaba uslag'an g'arri'lar qorasi'na kiriwden usaq mallari'n wo'riske shi'g'ari'p ati'ri'pti', da'rhal wolardi'n' kempirleri su't pisirip, shay qaynati'p ati'r. Wolardi'n' woshag'i'nan shi'qqan aqshi'l tu'tin aspang'a ko'terilip, wolar ba'ha'rgi bulttay boli'p ji'lji'p barati'r.

Pirjanni'n' mallari' bos ju'r, lekin ati' joq. Pirjan maqsi'mni'n' ushti'-ku'ydi joq boli'p ketiwin adamlar tu'rlishi jori'di': birewler woni' du'nyasi'na qi'zi'qqan qaraqshi'lar qara jerge gu'mran yetti dese, yekinshi birewler wo'zinin' islegen awi'r ji'nayati'nan qorqi'p, Porsi'g'a ya Go'ne U'rgenishke qashi'p ketken dep shi'g'ardi'.

Men da'rriw qi'z u'kemdi turg'i'zi'p dalag'a shi'qsam, ag'am a'lleqashan atti' yertlep, qorji'ni' menen bo'ktergini baylap qoyg'an yeken. (*A. Bek.*)

18-shi'ni'g'i'w. Berilgen 1, 2, 3-topar ga'plerdi sali'sti'ri'n'. Wolardi'n' qaysi'ni'n' jay ga'plerinin' ma'nisi bir-birine g'a'rezsiz boli'p, dizbeklewshi da'nekerler arqali' baylani'sqan, qaysi'ni'n' jay ga'pleri birin-biri si'patlap, bag'i'ni'n'qi' baylani'sa kelgen, qaysi'si' da'nekersiz, intonaciya arqali' baylani'sqani'n ani'qlan'.

1. Asqar a'tirapqa qaradi', biraq hesh na'rse ko'rinbedi. Boran woni' narttay mayi'sti'rg'i'si' keledi, al wol bir qi'ri'nlaw menen qoy qorag'a betleydi. (*W. X.*) 2. Wol sa'lem berip kirip kelgende, Temirbek gazeta woqi'p woti'r yedi. (*G. Q.*) Worazqul Seydaxmetti de jumi'stan bosati'p quwi'p jibere almaydi', sebebi wol til qayi'rmaytug'i'n a'lpayi'm jigiti yedi. (*Sh. A.*) 3. Wol dalag'a shi'g'i'p yedi, sol waqit'ta mashinalar da jetip keldi. (*W. X.*) Bizin' xali'q xojali'g'i'mi'z sonday da'rejege jetti, woni' intencifikaciyalaw joli'na tu'siriw keskin za'ru'rlikke aylandi'. (*«Y. Q.»*)

19-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerden qospa ga'plerdi terip, ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' bayanlawi'shlari'ni'n' asti'n si'zi'p, qalay baylani'sqani'n ayti'n'.

1. Ayqi'z keshegi ten'izge salg'an awi'n ali'wg'a jaqi'nlag'anda, ku'n de uyasi'na jetiwge az-aq qalg'an yedi. (*A. B.*) 2. Shamday jang'an qara ko'zi qaran'g'i'g'a u'yreniskennen keyin, wol to'rde jayi'wli' turg'an kiyiz u'stine wo'tip woti'rdi'. 3. Buwi'nleri' qalti'rap, ju'reginin' du'rsildisi wog'an jer silkingendey boli'p seziledi. 4. Tozan'g'i'p man'layi'na tu'sken shashlari'n ji'ynap woraypeginin' asti'na ti'qti' da, mo'ltildegan ko'zleri menen mu'sa'pir, jali'ni'shli' na'zerin bayg'a tikti. (*A. Bek.*) 5. Aspandag'i' ay alti'n zerendey jarqi'raydi'. Juldi'zlar maqpal ko'kti torlaydi'. (*K. S.*) Kroatqa da ko'kshil tartqan ay sa'wlesi tu'sip, wo'jirenin' basqa jeri ala ko'len'ke boli'p tur. 7. Bir yari'm ay waqi't wo'tti', sonnan beri bir awi'z so'z jazi'lg'an joq. 8. Azanda sol jerden ju'rip keldim, a'tirap ti'm-ti'ri's yedi. (*M. Sh.*)

§ 3. Qospa ga'ptin' bo'liniw tu'rleri

Qospa ga'pler qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' baylani'si'w usi'li' ha'm ma'nisine qaray **dizbekli qospa ga'p, bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p** ha'm **da'nekersiz qospa ga'p** boli'p u'sh tu'rge bo'linedi.

1. Dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri dizbeklewshi da'nekerler arqali' wo'z ara ten' ma'nili boli'p baylani'sadi'. Mi'sali': Bag'anag'i' i'zg'i'ri'q pa'seyipti, **lekin** ku'n suwi'q yeken. (*A. Y.*)

2. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'pler biri yekinshisin tu'sindirip, bag'i'ni'w joli' menen baylani'sadi'. Mi'sali': Azang'i' shi'mi'ri' ayaz kem-kem **ku'sheyip**, ku'n suwi'ta basladi'. (*X. S.*) Qori'qtag'i' jalg'i'zaqlar adamnan qori'qpaydi', **sonli'qtan** wolardi' jaqsi' baqlawg'a boladi'. (*V. B.*)

3. Da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri da'nekersiz intonaciya arqali' baylani'sadi'. Mi'sali': Samal ku'sheydi, a'tiraptag'i' hawadan shan' aralas ku'yiktin' iyisi keledi. (*Sh. A.*) Usi'nnan keyin xatkerde tosattan bir wo'zgeris payda boldi': wol a'lle na'rsege quwang'an ta'rizli yedi. (*W. X.*)

20-shi'ni'g'i'w. Dizbekli qospa ga'plerdi bir bo'lek, bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi bir bo'lek terip, ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' bir-birinen ayi'rmashi'li'g'i'n' tu'sindirin'.

1. Sol ku'nleri ayaz tarti'p, gu'z tu'sip kiyati'rg'an yedi. 2. Tu'nde jerdin' u'sti tez suwi'p, tan'ni'n' aldi'nda dalani' aqsha qi'raw qaplap jatatug'i'n

boldi'. 3. Du'z haywanlari' ushi'n kewilsiz ha'm jarti'wsi'z bolatug'i'n ma'ha'l jaqi'n lasi'p kiyati'rg'an yedi. 4. Ba'ha'rde bir inde tuwi'lg'an ku'shikler yendi wo'sip, ha'r qaysi'si' ha'r jaqqa qan'g'i'ri'p ketken. 5. Qaran'g'i' tu'siwden-aq, tu'lki saydan shi'qti'. (*Sh. A.*) 6. Ag'i'si' pa'tli taw wo'zenleri taslardi', tawlardi' buzadi', waqi't gu'lli jer betin tani'p bolmastay yetip tu'rlendiredi. («*Y. Q.*») 7. Yekewi qashan woti'ri'p bolg'an sha, Da'wletxan ko'zin ayi'r-madi'. (*S. Ari's.*) 8. Asxanada i'di'slardi' juwi'sti'ri'p ati'r yedim, bir waqlari' wol tuw si'rti'mnan kelip qapsi'ra qushaqlap aldi'. 9. Ko'ldin' quti' qashsa, aldi' menen qutani' ketedi. (*Naqi'l*) 10. Ku'n batqan, lekin a'tirap yele jaqti'. (*A' Y.*)

21-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Wolardi'n' qospa ga'ptin' qaysi' tu'ri yekenin ayti'n'.

1. Ati'z basi'nda ha'zil so'zler baslani'p, qosi'qlar jan'ladi'. 2. So'ytip, jumi's pa'ti kem-kemnen ha'wij ali'p, da'slepki jen'isler ko'zge ko'rindi. 3. Ha'p zamatti'n' arasi'nda keshe g'ana shan'g'i'ti'p jatqan taqi'r dalani'n' shi'rayi' wo'zgerip, aynaday tegis ati'zlar payda boldi'. (*A. Bek.*) 4. Akaciyalardi'n' arasi'nan taslardan qalasti'ri'p sali'ng'an pa'skeltek jaylar ag'ari'p ko'rinedi, wolardi'n' ko'pshiligi uri's waqti'nda bombalardan qi'yrag'an. 5. Bug'az betten ji'lli' samal yesip tur, bul samaldan da yeki ten'izdin' na'pes ali'p turg'ani' seziledi. 6. Qi'ri'm quyashi' menen yeki ten'izdin' samali' qan'i'lti'r kestedegi ha'riplerdin' ren'in ketireyin depti ha'm bizler de usi' jazi'wdi' duri's woqi'di'q pa yeken degen isenim de bolmadi'. (*L.K., M.P.*) 7. G'azlar awi'l u'stinen wo'te bergende, bir g'az bo'linip shi'g'i'p to'men qaray si'rg'i'di'. 8. Boris motordi' du'zetip bolaman degenshe, Aysa'nem heshqanday adi'm atpastan qasi'nda quwani'p turdi'. (*J. A.*) 9. Taw da'ryasi'ni'n' suwi' birdeyine suwi'q bolg'anli'qtan, shomi'lg'anda da'slep denen' juwi'ldaydi'. (*Sh. A.*)

DIZBEKLI QOSPA GA'PLER

§ 4. Dizbekli qospa ga'p haqqi'nda tu'sinik

22-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' baylani'si'na ser sali'n'. Wolar da'nekersiz intonaciya arqali' baylani'sqan ba yamasa da'nekerli me, yeger da'nekerler arqali' baylani'sqan bolsa, sol da'nekerlerdin' qanday da'neker yekeni tuwrali' tu'sinik berin'.

1. Turmi'sti'n' wo'z zan'lari' bar, wol aynalada boli'p ati'rg'anni'n' barli'g'i'na itibar berip woti'radi'. (*W. A.*) 2. Bul kitap ha'r beti sayi'n derlik hu'jjet ha'm wol fotosu'wretler menen, qol jazbalar menen da'lillenedi. 3. Jaylardi'n' si'rtqi' terezesine bir yelidey muz qatqan, lekin internatti'n' jataqخانasi'nda temperatura jazdag'i'day. (*A. Bek.*) 4. Tawdi'n' an'g'ari'nan qa'dimgidey ku'shli samal yesip, pa'skeltek stanciyani'n' arjag'i'ndag'i' jardi' qi'ri'p ag'i'p ati'rg'an da'ryani'n' u'sti qaynawi'tlap tur. (*Sh. A.*) 5. Al yendi, sol tuqi'mlar jo'nindegi gu'manli' isti menin' wo'zim ani'qlap shi'g'ayi'n, sonnan keyin yekewimiz tag'i' da so'ylesemiz. (*T. N.*) 6. Men bul qosi'qti' biletug'i'n yedim, biraq bul tap ha'zir birinshi ret yesitilgende y bolli'p seziledi. («*Y. Q.*») 7. Qa'pestin' u'shewinde sari' shi'mshi'qlar ti'ni'msi'z sekirip ju'r, al bir qa'peste juwan tumsi'g'i'n shi'bi'qlardi'n' arti'nan si'rtqa shi'g'ari'p turg'an iri yementumsi'q ko'rinedi. (*L.K.M.P.*)

Qurami'ndag'i' jay ga'pleri dizbeklewshi da'nekerler arqali' wo'z ara ten' ma'nili boli'p baylani'sqan qospa ga'pke **dizbekli qospa ga'p** delinedi.

Dizbekli qospa ga'pler dizbeklewshi da'nekerlerdin' baylani'sti'ri'w xi'zmeti ha'm ma'nisine qaray, **biriktiriwshi da'nekerli dizbekli qospa ga'p, qarsi'las da'nekerli dizbekli qospa ga'p, awi'spali' da'nekerli dizbekli qospa ga'p** ha'm **gezekles da'nekerli dizbekli qospa ga'p** boli'p, to'rtke bo'linedi.

23-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Dizbekli qospa ga'plerdi tawi'p, wolardi'n' neshe jay ga'pten du'zilgenin, sol jay ga'plerdin' qalay baylani'si'p turg'ani'n ha'm baylani'sti'ri'wshi da'nekerlerdin' ma'nilerin tu'sindirir'.

Balalar ku'n uzaqqa qi'zg'i'sh gu'lli u'rpek bas qa'lwen wo'setug'i'n to'bishiklerdin' basi'nda juwi'ri'si'p ju'redi. Wolar juwi'ri'si'p Kami'sh-Burunni'n' bali'qshi'lari'na baradi', wo'zleri de bi'shok ha'm barabulek shabaqlari'n awlaydi', al wonnan keyin buji'r-buji'r taslardan qalap sali'ng'an Gricenko ag'aydi'n' appaq jayi'na qayti'p keledi de, tabi'slari'ni'n' bir qazang'a tu'siwin talap yetedi.

Anasi' qara ju'n woraypegin basi'na jami'ldi'. Valentinag'a jalpaq bellik qoyi'p tigi'lgan ko'yegin kiygizdi, al Volodiya bolsa Stariy Karantinge baratug'i'n bolg'anli'qtan matras gu'rteshesin kiyip aldi'.

Vaniya ayag'i'ni'n' asti'na qarag'an yedi, arti'ndag'i' balani'n' yeki ayag'i'n ko'zi shali'p ketti. Arti'nan uslap turg'an balani'n' boyi' kelte bolsa kerek, wol Vanyani'n' basi'n uslap turi'w ushi'n ko'terilip tur. Arti'ndag'i' bala

da'rhal qoli'n jazdi'rdi' da, atalas inisin ko'rdi. Volodiyani'n ko'zi jaynap ketejaq boli'p yedi, biraq wol da'rhal wo'zin wo'zi basti'.

Vanya da'rhal ko'ndi de, quti'ni' wog'an berdi. Volodiya albi'ran'qi'rap qalti'rag'an qollari'na quti'ni' aldi' da, woni'n' tu'bindegi si'napti' a'ri-beri si'rg'anata basladi'. (*L.K.M.P.*)

24-shi'ni'g'i'w. Tekstten dizbekli qospa ga'plerdi terip, ko'shirip jazi'n'. Dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawi'shi'ni'n' asti'n si'zi'n' ha'm wolardi'n' qanday so'z shaqaplari' arqali' bildirilgenin ani'qlan'.

Abat penen Turdi'muratti'n' u'yleri mektepke yeki kilometrdey qashi'q turadi'. Wolar mudami' woqi'wg'a birge keledi ha'm yekewi birge qaytadi'. Mektepten bir kilometrdey qashi'qlag'annan keyin, joldi'n' yeki boyi'nda qali'n' tog'ay baslani'p ketedi.

Keshegi demali'stan son'g'i' ku'ni woqi'wdan qayti'p kiyati'rg'anda tog'aydi'n' ishinde bir na'rsenin' ayani'shli' sesti shi'qti'. Yekewi irkilip qulaq saldi', ti'm-ti'ri's. Wolar tag'i' da ju'rip yedi, jan'ag'i' dawi's ani'qlana tu'sti. Wolar kishkene soqpaqqa talasti', bir-birin aldi'na tu'siriwge asi'g'i'p, joldi'n' bati's ta'repine buri'ldi'. Ani'qlap bilgisi kelip, wolar aldi'na bir-yeki adi'm atlap yedi, anaw jati'rg'an ma'lshi iri aq qoy yeken. Bular jaqi'n'ladi', qoy worni'nan turi'wg'a i'n'g'aylasti'.

Aradan ko'p waqi't wo'tpey-aq jas to'llerdin' dawi'si' shi'qti'. Wolar juwi'ri'wi' menen qoydi'n' qasi'na keldi: ana qoy yegiz qozi' tuwi'pti', wol qozi'lardi' jalap ati'r yeken. Ku'n ayaz yedi, qozi'lar sho'ptin' u'stinde qalshi'ldasi'p jati'r.

Turdi'murat qoli'na jin'ishke shi'bi'q ali'p bir qozi'ni'n' qarni'na tu'rtip jiberip yedi, qozi' ayaqlari'n bawi'ri'na ti'qti'. Woni' Abat yeskergen joq, sebebi wol paltosi'n sheship ati'r yedi.

Ha'rqaysi'mi'z birewin paltog'a worap aparami'z dep, Abat paltosi'n jerge jayi'p jiberdi.

—Joq, bunday na'rsege qol urmayman. Wo'zin' apari'p tapsi'ra ber. — Turdi'murat qoli'n siltedi de, wo'z jo'nine ketti. Abat asi'qpay woti'ri'p qozi'lardi'n' yekewin de paltosi'na woradi'. Tumsi'qlari'n si'rtqa shi'g'ari'p ko'terip ju'rip yedi, anasi' izine yerdi.

G'arri' shopan Abatqa ko'p alg'i'slar aytti' ha'm wol yerten' Abatti' ta'rbiyalag'an ja'ma'a'tke kewli tolg'ani'n wo'z awzi' menen ayti'p qayti'w ushi'n mektepke baratug'i'ni'n yeskertti. (*T. Q.*)

25-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' baslawi'sh ha'm bayanlawi'shlari'ni'n' qanday so'z shaqaplari' arqali' bildirilgenin ayti'n'.

1. Sari'o'zektin' razyezdlerinde jasap ko'nligiw ushi'n adamda ruwx boli'wi' kerek, bolmasa yeki bu'klenip, boldi'ri'p qalasan'. 2. Buydalawi' qi'yi'n bolsa da Yedige woni' maqtani'sh yetedi, bunday ku'shli tu'yeler siyrek ushi'rasadi'. 3. Qarlar da yerip ketti, poezdlar da gu'wlep wo'tip ketti, ji'llar da ji'lji'p ketti. (*Sh. A.*) 4. Buyri'q beriwshi uyqi'si' kelip yesney basladi', biraq wol yepshillik penen yesnewdi jo'telge aylandi'ri'p jiberdi. 5. Diyqanlardi'n' ha'mmesi tek Dutlovlardi' ko'rsetip ati'r, al basqa ko'rsetkendey de xojali'qti'n' qolayi' joq. (*L. T.*) 6. Bi'layi'nsha aytqanda, hawa da tazardi', jollar da ashi'ldi', kadrlar da jan'ardi'. (*W. X.*) 7. Qatti' samal sho'plardi ha'r tu'rli seske sali'p i'zi'n'latadi', geybir qami'slar jas baladay boli'p ji'lag'an si'yaqlanadi'. (*S. A.*) 8. Men usi' jasi'ma shekem Buxarani' ko'rmegenime pa'nt jedim, i'rasi'nda da, wol u'lken qala yeken. (*T. Q.*)

§ 5. Biriktiriwshi da'nekerli dizbekli qospa ga'p

26-shi'ni'g'i'w. Ga'plardi woqi'n'. Dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' qanday da'nekerler arqali' baylani'si'p kelgenin ha'm ma'nilerin ani'qlan'.

1. Qoli'na worag'i' menen arqani'n uslag'an Du'ysen woti'ng'a ketti de, bizler qapshi'g'i'mi'zdi' arqalap awi'lg'a qaray ju'rip kettik. (*Sh. A.*) 2. U'yden jiyi-jiyi xat ali'p turdi'm, al wo'zim bolsam siyrek jazatug'i'n yedim. (*M. Sh.*) 3. Aradan ko'p waqi't wo'tpey-aq botti'n' asti'nan si'ldi'rlap suw kire basladi' ha'm bizler jag'ag'a sekirip shi'g'a basladi'q. («*Y. Q.*») 4. Jumi'sshi'larg'a topi'raq ju'rite beriwge boladi' dedik te, yekewimiz joldi'n' shetine shi'g'i'p woti'rdi'q. (*S. S.*) 5. Jumi'sti' wo'zi wo'ndirip isledi ja'ne wog'an balalari' da jaqsi' ko'meklesti. 6. U'yde ko'p qonaqlar bar yedi, tag'i' woni'n' u'stine balamni'n' jora-joldaslari' da qi'di'ri'p keldi. 6. Bizler ulli' jumi'slardi'n' yesigin yendi g'ana ashti'q, al ilajlar menen jumi'slar gu'reste qushag'i'n' ashqan palwanlarday bizlerdi ku'tip turi'pti'. (*T. N.*)

Biriktiriwshi da'nekerli dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri bir-biri menen **da, de, ta, te, ha'm, ja'ne, tag'i', al** da'nekerleri arqali' baylani'sadi'.

Da, de, ta, te, ha'm, tag'i' da'nekerleri yeki jay ga'ptin' arasi'nda kelip te yamasa ha'rbir jay ga'p penen qaytalani'p ta qollani'ladi'.

Biriktirivshi da'nekerlerden **ja'ne, al** da'nekeri, ko'binese yeki jay ga'ptin' arasi'nda baylani'sti'ri'wshi'li'q xi'zmet atqaradi'.

Biriktirivshi da'nekerler arqali' baylani'sqan dizbekli qospa ga'pler ma'nilik jaqtan **bir waqi'tli'** ha'm **izbe-izli** islengen is-ha'reket, waqi'yalardi'n' waqi'tli'q mezgillesligin bildiredi. Mi'sali':

Bir waqi'tli' mezgilles: 1. Bug'an wo'zleri tu'sinip u'nsiz mi'yi'q tarti'p ku'listi de, balani'n' basi'nan yekewi ten' si'ypap sa'lemlesti. (*T. Q.*) 2. Yendi wol yeplep turi'wdi' woyladi' ha'm qarmalani'p ju'rip sho'ptin' bir putag'i'na qoli' tiydi. (*S. S.*)

Izbe-izli mezgilles: 1. Alti' shopan bag'ana qoylardi' jayi'p ketti de, Yerpolat da'rkar wa'jlerdi ali'p keyninen jetpekshi boli'p qali'p yedi. (*M. D.*) 2. Sol waqi'tta jay jang'an wotti'n' ushqi'ni' jali'ng'a aynaldi', al jali'nnan wo'rt payda boldi'. (*X. S.*)

27-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdin' ishinen biriktirivshi da'neker arqali' du'zilgen qospa ga'plerdi tawi'p, ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' da'nekerlerinin' asti'n si'zi'p, qanday ma'nide baylani'sti'ri'p kelgenin ayti'n'.

1. Qi'zlar barli'q zatlari'n avtobusqa saldi' da, wo'zleri woni' ku'tpey-aq institutqa jol aldi'. 2. Wol lampochkasi'n wo'shirip arqandi' ji'ynadi' ha'm barli'g'i' u'ye qaray ketti. 3. Ten'izbay azanda g'arri'ni'n' yeshegine mingesip ketip, qalani'n' si'rti'nan woti'n a'kelisti, al Ra'biybi wolardi'n' kir-qon'i'n juwi'p, shay-suwi'na qarasti'. (*A. Q.*) 4. Ag'am wog'an juwap qaytarg'i'si' kelip yedi, biraq qara saqalli' ag'ay tez-tez so'ylep ketti. 5. Da'rya boyi'nda tar ayaq soqpaq bar, bizler wol soqpaq arqali' balalar menen talay ju'rgenbiz. 6. Bizler ha'zir shay iship bolami'z da, ha'mmemiz bag'qa mi'na na'lshelerdi tigemiz. (*M. Ka'r.*) 7. Adamlardi'n' qatari' tag'i' da ja'mlendi, jawi'ngerlerdin' tu'sleri tag'i' da qatti' surlani'p ketti. («*Y. Q.*») 8. Mine, yeki qoy wo'leyin dep ati'r ja'ne neshe janli'qti'n' jaralang'ani'n bilmeymen. (*M. D.*) 9. Woni'n' menen buri'nnan-aq heshkimnin' isi joq yedi ha'm wol shaqi'rmaytug'i'n yedi. (*M. K.*)

28-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Biriktirivshi da'nekerli dizbekli qospa ga'plerdi tawi'p, wolardi'n' ma'nilik wo'zgesheliklerin (bir waqi'tli' ma yamasa izbe-izli me) tu'sindirir'. Wolardi'n' ne ushi'n bir waqi'tli' ha'm izbe-izli mezgilles dep atali'wi'n da'lillen'.

1. Usi' woy g'arri'ni'n' sanasi'na, ko'kiregine g'ul-g'ula atli' sayasi'n sali'p turg'an qorqi'ni'shti'n' qaran'g'i' alamenti'n pitegene jaqti'rtayi'n dedi ha'm g'arri' wo'zin buri'ng'i'dan ma'rdanalaw sezdi. (*Sh. S.*) 2. Woqi'w degen

iyne menen qudi'q qazg'anday qi'yi'n boladi' ja'ne ha'rkim bile bermeydi. (*Sh. S.*) 3. Baslari' sebettey yeki iyt ten'nen ta'p berdi de, awi'l ishi birden bi'g'an-ji'g'an boli'p ketti. (*K. M.*) 4. Bul yekewinin' tarti'si'p ju'rgenin men de bilemen, basqa bali'qshi'lar da biledi. (*W. A.*) 5. Sharifulla wo'zinin' qoylari'n fermag'a qaray aydadi', al balalar bolsa u'ylerine qaytti'. 6. Gu'ller to'gilip qalg'an ha'm gu'belekler de ko'rinbeydi. 7. Birinshi avtobus ketti ja'ne yekinshi avtobus keldi. 8. Ag'am fermada isleydi, tag'i' woni'n' isleytug'i'n jumi'slari' u'yde de ko'plep tabi'ladi'. 9. Jumi's pitti de, xi'zmetkerler u'ylerine qaytti'. (*M. K.*)

29-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli da'nekerlerin qoyi'p ko'shirip jazi'n' ha'm dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' baylani'si'w ma'nilerin ani'qlan'.

1. Yeshimbet taqati' shi'damay qaytadan turdi' ..., wol yesik betke kelip ses ti'n'ladi'. (*A. Bek.*) 2. Yen' aldi'nda yeshkiler juwi'ri'si'p kiyati'r, ... wolardi'n' izinen birin-biri iyterisip qoylar asi'g'adi'. 3. Sal suw menen i'g'i'p barati'r, ... Murat bolsa u'sti-basi' suw-suw boli'p keyninen quwi'p barati'r. 4. Oksana wo'zinin' ag'asi' menen u'ye kirdi, ... bizler ustaxanadan ali'p kelgen ha'r tu'rli temir g'a'ziynelerimizdi jasi'ri'w ushi'n bag'qa qaray buri'ldi'q. (*M. K.*) 5. Usi' tog'ayda qara narli' birew biraz waqi'ttan bermag'an qoyan, qi'rg'awi'l ati'p ju'rdi ..., wol keshke qaray keyin qaytti'. (*M. D.*) 6. Qashi'ri'ndi' suwlar woyli'qqa qaray ag'a beredi ... wol jerde u'lken ko'lshik payda boladi'. («*Y. Q.*») 7. Ag'ayinler ... keldi, bul jaqtan bizler ... bardiq.

§ 6. Qarsi'las da'nekerli dizbekli qospa ga'p

30-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdin' woqi'n'. Dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' bir-biri menen qanday da'nekerler arqali' baylani'sqani'n ha'm ma'nilerin ani'qlan'.

1. Yedigege wo'zi jo'ninde bir na'rse ayti'w qi'yi'n, biraq wol qi'yi'nshi'li'qtan qaymi'qpadi'. 2. Qati'nlardin' shawqi'm shi'g'arg'i'si' kelip yedi, biraq Yedige wog'an jol qoymadi'. (*Sh. A.*) 3. Baxi't biraz sharshayi'n dedi, sonda da wol jumi'si'n toqtatpadi'. (*T. Q.*) 4. Woni'n' tek yerni qi'ymi'ldap kiyati'r, al dawi'si' yesitilmeydi. 5. Buni' menin' qulag'i'ma heshkim de si'bi'rlap kiyati'rg'an joq, tek wo'zim solay shi'g'ar dep woylayman. 6. Wo'zi alpi's jasqa shi'qqansha awi'li'nan heshqayda shi'g'i'p ko'rgen joq, sonda da wol jer shari'ni'n' ba'rin bes barmag'i'nday biledi. (*M. K.*) 7. Wol wo'z jumi'si'n ju'da' jaqsi' isleydi, lekin ta'jiriybesi az.

8. Ha'mme kerek jaraqlar bir ha'pte buri'n tayi'nlani'p qoyi'ldi', so'ytse de jobalasti'ri'lg'an jumi's waqti'nda pitkerilmedi. 9. Balalardi'n' ha'mmesi ko'meklesti, degen menen wolardi'n' ku'shi jetpedi.

Qarsi'las da'nekerli dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndagi'i' jay ga'pler **birraq, lekin, sonda da, solay da, so'ytse de, degen menen** si'yaqli' qarsi'las da'nekerler arqali' baylani'sadi'. Bul da'nekerler arqali' baylani'sqan dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan bir-birine qarama-qarsi' boli'p keledi. Mi'sali': 1. Wolar barli'q na'rseni awdar-ten'ker yetip tintip shi'qti', **birraq** jasi'ri'n xat tabi'lmadi'. (*J. Sh.*) 2. Ko'z ushi'nda tawlardi'n' u'sti yelen'-alan' ag'arg'an, **lekin** aspanda siyrek bultlar arasi'nda yele ji'lti'rap jang'an juldi'zlar ko'rinedi. (*A'. Y.*) 3. Atalari'ni'n' su'yeneri joq, **sonda da** wolar da'wju'reklilik yetkisi keledi. (*T. Q.*) 4. Wol aytqani' bolmadi', **solay da** yeki ko'zi sol jaqta boldi'. (*X. S.*) 5. Jumi'sti'n' waqti'nda pitkeriliwine barli'q mu'm-kinshilikler tuwdi'ri'ldi', **so'ytse de** bul jumi'sti' wo'z waqti'nda bejere almadi'. 6. Dayi'm da qaraspandi' qapi'lti'p berdi, **degen menen** aytqani'ni'n' ba'ri duri's yedi. (*Sh. S.*)

Sonday-aq, qarsi'las da'nekerli dizbekli qospa ga'p **al, bolmasa** da'nekerleri arqali' da du'ziledi. Bul si'yaqli' ga'plerdin' jay ga'plerinin' bayanlawi'shlari', ko'binese, boli'mli' ha'm boli'msi'z formalarda keledi. Mi'sali': 1. Qawi'n-qa'mek yegiw ushi'n tayarlang'an wonlag'an tanap jerdin' yele bir qi'ytagi' da suwg'ari'lg'an joq, **al** yegis waqti' bolsa wo'tip barati'r. (*J. Sap.*) 2. Ko'z ushi'nda bolsa yele woni'n' ko'z jasi' menen juwi'lg'an ayani'shli' bet-a'lpeti turar, **al** qulaqlari'ni'n' tu'binen zarli' dawisi' ketpes yedi. (*A'. Y.*)

Qarsi'lasli'q ma'nili dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri **tek, tek g'ana, a'tten'** t. b. si'yaqli' da'nekerlik xi'zmettegi ko'mekshi so'zler arqali' da baylani'sadi'. Mi'sali': 1. Apa, ha'zir men quwani'shtan qus boli'p ushqim' keledi, **tek** qanati'm joq da'. 2. Negizinde, maydan iyeleri shempionlarg'a ta'n woyi'n ko'rsete alg'an yedi, **a'tten'** a'wmet bul sapari' wolarg'a qi'ya baqqadi'. (*«Q. J.»*) 3. Gerbish to'selgen bul jaydi'n' aynasi' joq, **tek g'ana** mayli' qag'az jabi'sti'ri'lg'an to'bedegi tu'n'likten qurttay jari'q tu'sip turadi'. (*As. M.*)

31-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndagi'i' jay ga'plerdin' baylani'sti'ri'p kelgen da'nekerlerdin' asti'n si'zi'p, wolardi'n' ma'nilerin' tu'sindirin'.

1. Men bul qosi'qti' buri'n yesitkenmen, biraq bul qosi'q ha'zir mag'an qanday da bir ali'stan yesitilgende y bolip kiyati'r. 2. Men ti'rp yetpey jati'rman, al g'az bolsa meni ti'rnap ha'm shoqi'p ati'r. 3. Men wo'zim-aq baraman, tek wa'zir tuwrali' bir de so'z ayti'lmasi'n. 4. Temirtawdi'n' qasi'ndag'i' tog'ay sur-ko'gis, al a'tiraptag'i' qalg'an barli'q tog'aylar jasi'l bolip ko'rinedi. 5. Bizin' jaqtag'i' tawlarda jazg'i' tan' a'dettegishe salqi'n boladi', tek g'ana quyash shi'qqannan keyin biraz ji'li'y baslaydi'. (M. K.) 6. Izbasar jasawi'l so'yilemedi, lekin wol Bayqoshqar biyden na'zerin almadi'. (T. Q.) 7. Qollari'mi'z qabardi', bazda suwi'q qari'di', sonda da ti'ni'm tappay ati'rmi'z. (W. X.) 8. Ishinde Nuri'mbet atam da bar yedi, a'tten' wo'zi yesitpey ketti. (Sh. S.) 9. Buni' sensiz-aq bilemiz-aw, degen menen qi'ysi'ni'n tawi'p aytti'n'. (I. Y.)

32-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Da'nekerli dizbekli qospa ga'plerdi tawi'p, wolardi'n' qanday da'nekerler arqali' baylani'si'p kelgenin, ma'nilerin ha'm dizbekli qospa ga'ptin' qaysi' tu'ri yekenin ani'qlan'.

1. Shayi'qti'n' bul ga'pi mag'an unamadi', biraq u'ndemedim. (T. Q.) 2. Pirim biy no'kerleri de tik ayaqqa turdi', lekin tan' qaran'g'i'si'nda kimnin' kim yekenligin bilip bolmaydi'. (K. M.) 3. Woni'n' yerinleri qalti'rag'anli'qtan dir-dir yetedi ha'm dawi'si' targ'i'llani'p ketti. (M. K.) 4. Attan tu'sip piyadalap ju'rgen yeken, sonda da dawi'l wolardi'n' bet terisin si'pi'ri'p alg'an. (Sh. A.) 5. Ko'shkende de zorli'qqa ushi'rap ko'shemiz, bolmasa ko'shiwdin' qi'yi'n yekenin men de bilemen. (S. Ari's.) 6. Atam qayi'qti' sheship aldi' da, bas betine wo'zi woti'rdi'. 7. Woni'n' kishkene g'ana murnin'nan ter tamshi'lari' ji'lti'raydi', al torsi'yg'an moyni' ha'r adi'm atqan sayi'n azmaz dir-dir yetip qoyadi'. (M. K.) 8. Vorapaev ti'ni'shlendi', degen menen ju'zi ji'lli' shi'ray bergen joq. (N. R.) 9. Aqsuli'w da Turdi'bektin' turpayi' so'zlerine ashi'wlanip qalg'an, solay da wol tuwi'sqan degen so'zdi ayri'qsha bahalaydi'. (X. S.)

33-shi'ni'g'i'w. Berilgen dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' arasi'ndag'i' ko'p noqatti'n' warni'na tiyisli da'nekerlerin qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' ma'nisine qaray dizbekli qospa ga'ptin' qaysi' tu'ri yekenin ani'qlan'.

Kerekli da'nekerler: ja'ne de, tek g'ana, so'ytse de, degen menen, solay da, biraq, al, ha'm, sonda da, lekin, tek, de.

1. Bul jerden ko'k-ko'n'bek shi'rshalar menen i'rg'alg'an maysazardan do'gerek-a'tirap ko'rinbeydi, ... wolardi' qorshag'an jas shi'rshalar menen

taza ti'ni'q aspanda qalqi'p ju'rgen siyrek aq bultlar g'ana qalg'an. (*A. Y.*) 2. U'ydin' ishi ju'da' qaran'g'i' boli'p ketti, ... yesik bettegi pesh azmaz ag'aran'lap ko'rinedi. 3. Wol qayi'qti' bayladi', ... bizler tawg'a qaray ko'terildik. (*M. K.*) 4. Qi'z qi'si'ng'ani'nan so'zin albi'ran'qi'rap aytti', ... so'zinin' dawami'nda wol wo'zin biylep aldi'. (*W. X.*) 5. Aynalani' ti'm-ti'ri'sli'q basti', ... uzaqтан ses yesitildi. 6. U'sen yelestirmegendey boldi', ... wol sezdi. 7. Wolar keldi, ... bizler shi'g'i'p kettik. 8. Jumi's asi'g'i's boldi', ... wol kewildegidey boli'p shi'qti'. 9. Sa'rsenbay jumi'stan sharshap keldi, ... wol sharshag'anli'g'i'n bildirmedi. (*X. S.*)

§ 7. Awi'spali' da'nekerli dizbekli qospa ga'p

34-shi'ni'g'i'w. Ga'plardi woqi'n'. Dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' arasi'n baylani'sti'ri'p kelgen da'nekerlerdi tawi'p, wolardi'n' jay ga'plardi qanday ma'nide baylani'sti'ri'p kelgenin tu'sindirir'.

1. Yedireyisip qalg'an balalar buni' tu'yenin' iyesi dep woyladi' ma, yamasa bul ko'mir tu'siriwshinin' tu'ri sonshelli aybatli' boli'p sezildi me, wolar birden serpilip, topti' basqa jaqqa qaray tewip wo'ta' ketti. (*Sh. A.*) 2. Ya aspan wog'an wo'z si'rlari'n ashqi'si' kelmeydi, ya bolmasa woni'n' aqi'l ko'zi girewlenip qalg'an. (*A'. Y.*) 3. Bul so'zdi wo'z adamlari'na Ismayi'l aytti', ya saray adamlari' aytti'. (*K. M.*) 4. Yeskertkishtin' gewde jag'i' joq, shamasi', ya wol ushi'p tu'sken, ya birew qasaqana juli'p a'ketken. (*W. X.*) 5. Efim Danilovichtin' bolsa bunday a'deti joq, ya wol kewlinde sonday so'zler bolsa da aytpaydi'. (*As. M.*) 6. Bu'gingi jari'sta birinshilikti kegeyli-shi palwanlar aladi', ya bolmasa Shomanaydi'n' palwanlari' aladi'.

Qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' an'lati'lg'an is-ha'reket, waqi'yani'n' birinde bolmasa yekinshisinde iske asatug'i'ni'n bildiretug'i'n dizbekli qospa ga'ptin' tu'rine **awi'spali' da'nekerli dizbekli qospa ga'p** delinedi.

Awi'spali' da'nekerli dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri **ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, a'lle** si'yaqli' awi'spali' da'nekerler arqali' baylani'sadi'. Bul da'nekerler yeki qatarli' jay ga'plerdin' arasi'nda kelip te yamasa ha'rbir jay ga'p penen qaytalani'p kelip te qollani'ladi'. Mi'sali': 1. Aqsuli'w bi'yi'l demali'sta lagerde boladi' **yamasa** wol u'yinde boli'p ata-anasi'na ko'mek beredi. («*J*») 2. Bizin' jaqta ku'n sayi'n qar jawadi', ya ti'nbastan jawi'n jawadi', ya ku'shli samal yesedi. (*Sh. A.*)

Awi'spali' da'nekerler arqali' baylani'sqan jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqi'yalari' awi'spali' ma'nide iske asi'wi' menen qatar, boljawli' ma'ni de bildiredi. Mi'sali': Ya bul tu'lkinin' iytin' sharpi'wi'na iliniw kerek ta', **ya bolmasa** yeki adamni'n' arasi'nan zi'p yetip quwi'stan qashi'p shi'g'i'wdan basqa joli'n tabi'w qi'yi'n. (*Sh. A.*) Ba'lkim, wog'an shori'lardi'n' wo'zleri bir ba'le qi'lg'an shi'g'ar, **bolmasa** bizin' hayallar arag'a wot taslawi' itimal. **A'lle** woshaqta wot bar, **a'lle** shi'ra jani'wli'. (*W. X.*)

35-shi'ni'g'i'w. Qurami'ndag'i' jay ga'plerge qatnasli' awi'spali' da'nekerlerdin' tiyislinin qoyi'p, awi'spali' dizbekli qospa ga'p du'zin'. Wolardag'i' jay ga'plerdin' baslawi'sh ha'm bayanlawi'shlari'ni'n' asti'n si'zi'p, dizbekli qospa ga'ptin' baylani'si'w ma'nileri tuwrali' tu'sinik berin'.

1. ... wolar bir qaptalg'a wo'tip ketken dag'i', ... men basqa bir ta'repke wo'tip wozi'p ketkenmen. (*Sh. A.*) 2. Qasaqana gezlespeymiz, ... wol mennen buri'n wo'tip ketken, ... men ji'ynali'sta irkilip qalg'an bolaman. (*T. Q.*) 3. Mag'an tu'sken sali'q qaytari'lsi'n ... wol sali'qti' to'lewge qu'direti keletug'i'n Qa'dirbaydan wo'ndirip ali'nsi'n. (*A. Bek.*) 4. A'wezde aqsha joq, ... Wotarbayda aqsha joq. (*J. Sh.*) 5. Bu'gin Polat tapsi'ri'lg'an jumi'sti' pitkere me ... wol jumi'sti' pitkermey qala bereme? 6. Bul jerdi wo'nimdarli' yetiw ushi'n bir-yeki ji'l dawami'nda jon'i'shqa yegiw kerek, ... mol yetip jergilikli to'ginler beriliwi tiyis. 7. ... birew keledi dep woyley ma, ... sol jaqtan bir xabar boladi' deyme, a'ytewir jaltaq-jaltaq qaraydi'. (*Sh. S.*)

36-shi'ni'g'i'w. Ma'nilerine qaray qatar juplasi'p berilgen jay ga'plerdi awi'spali' da'nekerlerdi qatnasti'ri'p dizbekli qospa ga'p du'zin'. Wolardag'i' irkilis belgilerinin' wo'zgeriske ushi'raw sebebin ha'm qanday dizbekli qospa ga'p du'zilgenin tu'sindirin'.

1. Jari'sta birinshilikti Islam aladi'. A'dil aladi'. 2. Go'ne jay jaqsi'lap won'lani'wi' kerek. Tazadan jay sali'ni'wi' tiyis. 3. Bul jerge qawi'n-g'ar-bi'z yegiledi. Ju'da' za'ru'rli dep tabi'lsa kapusta, pomidor, geshir yegiledi. 4. Ata-analar ji'ynali'si'nan keyin kino boladi'. Woqi'wshi'lar koncert beredi. 5. Bunda ya senin' so'zin' i'rasqa shi'g'adi'. Menin' so'zim i'rasqa shi'g'adi'. 6. A'lle bul jerge balalari' keledi. Wo'zinin' wo'mirlik joldasi' keledi. 7. Sizin' qatnasi'n'i'zg'a qarag'anda siz balalardi' ju'da' jaqsi' ko'resiz. Balalar woyi'ni' sizdi qi'zi'qti'radi'.

§ 8. Gezekles da'nekerli dizbekli qospa ga'p

37-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'pler qanday da'nekerler arqali' baylani'sqan? Bul da'nekerlerdin' qatnasi'ndag'i' dizbekli qospa ga'ptin' qanday ma'ni an'latatug'i'ni'n ani'qlan'.

1. Geyde tap ku'ni menen adam tabi'lmay turadi', geyde adamnan ayaq basi'p ju're almaysan'. 2. Geyde botalaq anasi'ni'n' a'tirapi'nda yebetseysiz tu'rde tayraqlap, sekirip-sekirip woynaqlaydi', geyde wol qorada jalg'i'z wo'zi qalsa anasi'n izlep bozlaytug'i'n yedi. (*Sh. A.*) 3. Ku'n birese ashi'ladi', birese wol tu'nerip bultlasadi'. 4. Tolqi'nli' ten'iz ishinde qayi'qlar ga' joqari' ko'teriledi, ga' wolar to'men tu'sip, alg'a qaray i'g'adi'. (*T. Q.*) 5. Geyde arbalari'na wo'giz, yeshek qosqan diyqanlar, sho'girmeli g'arri'lar ko'zge tu'sedi, geyde ko'kireklerine uwdi'r-juwdi'r ten'ge tag'i'p alg'an qi'zlar topari' arbalardi' tolti'ri'p wo'tedi. (*K. M.*) 6. Hawa rayi' ku'nine qi'rq qubi'ladi': birde quyash ko'rinip aynalani' i'si'tadi', birde silpilegen jawi'n burshaqli' qarg'a ulasadi'. (*T. Q.*)

Qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqi'yalari'ni'n' gezeklesip isleniwin bildiretug'i'n qospa ga'ptin' tu'rine **gezekles da'nekerli dizbekli qospa ga'p** delinedi.

Gezekles dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'pler **ga', ga'hi, birese, geyde, ga'de, bazda, birde** si'yaqli' gezekles da'nekerleri arqali' baylani'sadi'. Gezekles da'nekerler, ko'binese, ha'rbir jay ga'p penen qaytalani'p qollani'ladi'. Mi'sali': Aspanda kewilsiz ag'arg'an ay **ga'** bult arasi'nan si'g'alap qaraydi', **ga'** wol da ton'i'p ko'rpege kirgendey bult arti'na jasi'ri'nadi'. (*Y. L.*) Ku'n **birese** ashi'li'p, **birese** bultlasti', **birese** shaqmaq shag'i'p, **birese** gu'ldirmama gu'rkiredi. (*T. Q.*) Wolardi'n' bizlerden bir kemisi gazeta-jurnallarg'a wonsha jari'maydi', Ziyada bizin' u'ye sorap keledi, **bazda** woqi'p bolg'anlari'mdi' wo'zim aparaman. (*T. Q.*)

38-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdi baylani'sti'ri'p kelgen da'nekerlerdin' asti'n si'zi'p, wolardi'n' jay ga'plerdi baylani'sti'ri'w ma'nilerin tu'sindirin'.

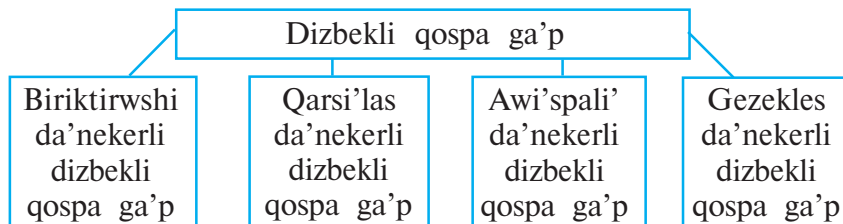
1. Woni'n' birese qollari' ko'teriledi, birese ayaqlari' shaltli'q ha'reketlerin tasti'yi'qlaydi'. (*S. S.*) 2. Wol geyde shashi'n cilindr qi'ladi', geyde wo'zi rusalka boladi', geyde qasi'ni'n' u'stine tu'sirilgen yeki tal shashi'nan

basqasi' bir buri'm yetip wo'riledi. (*T. Q.*) 3. Woni'n' mashinasi' ga' aldi'ndag'i' mashinadan wozi'p ketedi, ga' keyinlep qalg'an mashina buni'n' aldi'na tu'sedi. (*As. M.*) 4. Jol-jo'nekey aqsan'lap basqan awi'ri'w ayag'i' bazda jerdi du'n'kiydi, ga' sho'p ti'rnyadi'. (*W. X.*) 5. Birese ku'n shi'qti', birese ku'nnin' ko'zin bult basi'p jawi'n jawdi'. 6. Mekteptin' jerine birde jon'i'shqa yegildi, birde almaslap basqa daqi'llar yegildi. 6. Ju'regi ga' u'zilip barati'rg'anday boladi', ga' woni' birew qos qollap si'g'i'mlap ati'rg'anday boladi'. (*Q. D.*)

39-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' baylani'sti'ri'p kelgen da'nekerlerdin' qanday da'neker yekenin ha'm dizbekli qospa ga'ptin' qaysi' tu'rin du'zip kelgenin ayti'n'.

1. Birimdi yeki qi'li'p almasam, men turaman bul jurtta, ya sen turasan'. 2. Suwi'qqa ton'g'anli'qtan yeki bende bir-birine qanday ti'g'i'li'sadi', ga'hi wolar qollari'n u'plep, ga'hi ayaqlari'n tapi'ldati'p ji'li'ti'wg'a qaradi'. 3. Ga' jas waqti'n' yesin'e tu'sip ketedi, ga' jasli'qta islegen islerin' ko'z aldi'n'a keledi. 4. Quyash ga' qi'lti'yi'p shi'g'adi', ga' qabag'i'n u'yip qaraydi'. 5. Bul wo'tken a'sirdi yeske sali'w ma, yamasa haqi'yqi'y jaqsi' moda wo'tmishte bolg'an demekshi me? 6. Hawa rayi' birde tu'neredi, birde ku'n jadi'raydi', birde no'ser jawi'n tamshi'laydi', geyde aynala tazari'p, na'pes ali'w ken'eyedi, geyde Qaraqum jaqtan ko'terilgen shan'g'i't ko'z ashti'rmyadi'. 7. Ta'biyat-ta ha'mme na'rse bir-biri menen baylani'sli', ya biri yekinshisin do'retedi, yaki joq yetedi. (*T. Q.*) 8. Ton'lar ga' jibisti, ga' jer beti qatqalaq boli'p qati'p qaldi'. (*K. M.*)

40-shi'ni'g'i'w. Yadi'n'i'zdan to'mendegi kestede ko'rsetilgen dizbekli qospa ga'ptin' ha'rbir tu'rine yeki-yekiden ga'p du'zip jazi'n'. Da'nekerlerdin' qatnasi'na qaray qanday dizbekli qospa ga'plerdin' du'zilgenin tu'sindirin'.

Dizbekli qospa ga'plardi ta'kirarlaw ushi'n sorawlar ha'm tapsi'rmalar

1. Qospa ga'p du'zilisi ha'm baylani'si' boyi'nsha qanday tu'rlerge bo'linedi?
2. Dizbekli qospa ga'p dep nege aytami'z?
3. Dizbekli qospa ga'p baylani'si'w usi'li'na qaray neshe tu'rge bo'linedi?
4. Dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylani'sti'ri'wshi' qurallardi' ayti'n'.
5. Dizbekli qospa ga'p ma'nisine qaray qanday tu'rlerge bo'linedi? Baylani'sti'ri'wshi' da'nekerlerin ayti'n'.

41-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plardi woqi'n'. Wolardi'n' qaysi'si' birgelkili bayanlawi'shli' jay g'ap, qaysi'si' dizbekli qospa g'ap yekenin aji'rati'p, wolardi'n' arasi'ndag'i' ayi'r-mashi'li'qti' da'lillen'.

1. Wol kishkentay bir japi'raq qag'azg'a nag'i's saldi' da, woni' shi'rpi' quti'si'ni'n' betine jelimledi. (*Z. V.*) 2. Aydosti'n' a'kesi Aqi'mbet yeti tiri adamlardan yesaplanadi' da, Tag'aydi'n' a'kesi Gu'lman wolpi'-solpi' ju'retug'i'n' adam yedi. (*G'. S.*) 3. Woni' balalari'ni'n' ha'mmesi stancyadan ku'tip aldi', biraq heshqaysi'si' wonnan sa'tli-sa'tsiz bolg'ani'n' soramadi'. 4. Zina ji'lap-si'qlap yekewimizdi ayi'ri'p jiberiwin wo'tinip yedi, al policiya wog'an hesh ko'nbedi. (*Z. V.*) 5. Ismayi'l sonsha jol ju'rdi, al yelden da'rek joq. 6. Ha'weskerler do'geregini'n' spektakleri tez-tez boli'p turadi' ha'm adamlar da wog'an i'qlas penen qatnasadi'. (*D. F.*) 7. Wol worni'nan turmaqshi' boldi', biraq qumg'a shegelep taslag'anday qozg'ala almadi'. (*G. S.*)

42-shi'ni'g'i'w. Ma'nilerine qaray ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli da'nekerlerin ha'm sog'an sa'ykes irkilis belgilerin qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' dizbekli qospa ga'ptin' qaysi' tu'rin du'zip kelgenin tu'sindirin'.

1. Shamurat yegis gezeginin' kesh berilgenine yernin tislep, pa'nt jep woti'rdi' ... Tawman menen Turdi'ni'n' birinshi gezekke talasi'p ayti'si'wi' ti'nbadi'. 2. Nazardi'n' shappati'na Aytbay di'q saqlamadi' ... bir gu'ptikey ju'reginde saqlani'p qalg'an yeken. 3. Baqatosqi'ng'a ko'zi tu'siwden-aq ju'reginin' u'stinen suwi'q jel yelp yetip wo'tti ... qi'yali'na tag'i' «Asqar sag'an yeskertiw jasaydi'» degen woy sali'p ketti. (*I. Q.*) 4. ... ku'yew so'ylemeydi ... joldasi' so'ylemeydi. (*T. Q.*) 6. Menin' ayag'i'm uyi'p qaldi' ... qalay ju'riw kerek yekenin sizlerge ko'rseter yedim. 7. Sol jerdin' wo'zinde yemlep woti'rdi'q ... heshqanday da'rimiz bolmadi'. (*D. F.*)

43-shi'ni'g'i'w. Dizbekli qospa ga'plerdin' irkilis belgilerin wo'z ishine qamti'yug'i'n' tekst boyi'nsha diktant.

TIL WO'SIRIW

(*Awizsha ha'm jazba tu'rde*)

44-shi'ni'g'i'w. Shayi'r I. Yusupovti'n' «Sahra bu'bu'line» qosi'g'i'n woqi'n'. Qosi'qti'n' kimgе arnal'g'anli'g'i'n ha'm mazmuni'n bayanlap awizsha so'ylep berin'.

Zaman da'rtin da'stan yetip tilin'de,
Xalqi'n'ni'n' ar-nami'si', hu'jdani' boldi'n'.
Ayaqtag'i' qaraqalpaq yelinde
Shayi'rli'q mu'lkinin' sultani' boldi'n'.

Sen sahra bu'bu'li yedin' sayrag'an,
Bag' tappag'an jerde shen'gelge qong'an,
Japakesh yel ushi'n jan pida' qi'lg'an,
Da'rtli kewillerdin' da'rmani' boldi'n'.

Yelim dep, jurti'm dep usi' yelattan
Bir shayi'r tuwi'lsa,—seni jaratqan.
Xali'qti'n' so'yler tili boli'p kiyatqan,
Dilwarli'qta alg'i'r tarlani' boldi'n'.

Ha'r so'zin'de danali'g'i'n' tani'tti'n',
Ma'rtligi bar Alako'zdey ali'pti'n',
Kewli aq, qalpag'i' qara yelatti'n',
Qosi'qqa aylang'an a'rmani' boldi'n'.

Ulli' Nawayi'dan sawat ashqani'n',
Dan'qli' Fizuwliyden du'rler shashqani'n',
Ustaz Maqtumquldi'n' izin basqani'n',
Uli'qlardan u'lgі alg'ani' boldi'n'.

Du'nyag'a dan'q jayg'an O'zbekistanda,
Mustaqi'lli'q sheshek atqan bostanda,
Babalar ruwxi' woyang'an tan'da,
Yel ardaqlap yeske alg'ani' boldi'n'.

Aytqan so'zlerin'di alti'ng'a qaplap,
Tuwi'sqanlar aytar «Assalam Berdaq»

Mereken'di Prezident qutli'qlap,
Jan'a a'wladlardi'n' ilhami' boldi'n'.

(I. Y)

45-shi'ni'g'i'w. Berilgen tekstlerdi woqi'n'. Araldi'n' buri'ng'i' ha'm ha'zirgi kelbetinin' ko'rkem a'debiyat stilinde su'wretleniwine itibar berin'. Araldi'n' toli'p tasi'p turg'an da'wirindegi da'rtke dawa bayli'qlari'n ha'm ha'zirgi «Aralqum» atani'p, ekologiyali'q apatshi'li'qqa duwshar yetken kelbetin sali'sti'ri'n'.

I

ARALG'A

Ta'n'irim berdi seni bul adamzatqa,
I'ri's qazani' boli'p qaynap tursi'n dep.
Bendelerim shag'lap, jetip muratqa,
Bul alti'n jag'i'sta da'wran su'rsin dep.

Qa'dirin'e jetpedik, a'zizim Aral,
Gu'rsingen hawazi'n' tur qulag'i'mda.
«U'mitin' — joldasi'n'», degen de so'z bar,
Tolqi'rsan' zamani'n' kelgen shag'i'nda.

(I. Y)

II

Razyezd arqali' wotip barati'rg'an poezdlardi'n' uli'-saldi'rli'si'na qulaq sali'p turi'p, Yedige bir tu'rli keyipte, uri'stan buri'n wo'zi tuwi'li'p wo'sken Aral ten'izinin' dawi'lli' larsi'ldi'si'n yadi'na tu'sirdi.

Qazanqap ta aralli' qazaq yedi. Ba'lki, sonli'qtan shi'g'ar, temir jolg'a kelgennen keyi'n yekewinin' aralari' jaqi'nlasip, Sari'o'zek sho'listanli'g'i'nda ju'rgeninde, wolar wo'zlerinin' ten'izin sag'i'ni'p, tez-tez yeslerine tu'sirip qoyatug'i'n yedi. Ha'tte, wo'lerinin' aldi'na taman ba'ha'rde yekewi Aralg'a bari'p ta keldi. Bayg'us g'arri' sonda ten'iz benen i'rzalasi'wg'a barg'an yeken goy... Barmag'anda da boladi' yeken. Kewilleri buzi'li'p qaytti'. Ten'iz qashi'qlap ketken. Suwi' tarti'li'p — Aral quri'p barati'r yeken. Ishkerige qaray tarti'lg'an suwdi'n' jag'asi'na jetip baraman degenshe buri'n aydi'n-shalqar

suw jatatug'i'n jerler yendi bolsa tap-taqi'r boli'p shan'g'i'ti'p ati'r. Qurg'aqli'q penen won shaqi'ri'mday jol ju'rip bardi'. Sonda Qazanqap bi'lay degen yedi: jer bina bolg'annan beri Aral ten'izi quri'mag'an yedi. Yendi bul da quri'p barati'r. Solay bolg'annan keyin adamni'n' wo'miri ne bolsi'n? Sonda wol tag'i' bi'lay degen yedi: «Allani'n' amanati'n tapsi'rsam, sen meni Ana-Beyitke apari'p ko'm, Yedige. Bul menin' ten'izdi yen' son'g'i' ma'rtebe ko'riwim!». (*Sh. A.*)

ARALI'M — ARI'M MENIN'

Ushan ten'izdin' jag'asi'nan ji'li'slap barati'rg'an aq kemeni ko'rgeni'n'iz bar ma? Jaqi'n adami'n'i'zdi' ali's saparg'a aq kemege mingizip, xoshlasqanda ju'reklerge qanday ayrali'q sezimlari buwi'rqandi'? Kemenin' su'lderi ten'izdin' jiyegine sin'ip ketkenshe qol bi'lg'ap, jag'i'stan ji'lji'g'i'n' kelmeydi-aw, sira'.

Al, ja'ne bir ko'z aldi'n'i'zg'a keltirin': aq keme jag'adan ji'li'slamay, worni'na ten'izdin' wo'zi jag'i'si'n jetim qaldi'ri'p, ko'z aldi'n'da tarti'li'p, g'ayi'p boldi'. Aq keme shayqati'li'p, silkinip, awi'n'qi'rap bari'p, appaq qumg'a sho'gip qaldi'. Jag'ag'a bir shi'g'i'p qalg'an kemege qayti'p suwg'a tu'siw nesip yetpeydi. Ten'izdin' ni'zami' qatan'.

Bul ko'rinisler ma'zi qi'yalparazli'qti'n' na'tiyjesi yemes, bul — menin' Arali'mni'n' basi'na tu'sken sawda, ko'kiregine yemirene yemip turg'an yeki na'restesinen birden ayri'lg'an anaday ko'zleri jawtan'lap, ko'silip jati'r, jari'qli'q.

Aral — anami'zdi'n' qabi'rg'asi'n qayi'sti'rg'an da'rtke dawa taba almasaq bizin' qanday perzent bolg'ani'mi'z? Buri'nleri' Araldi' ko'rgisi kelgenler Moynaqqa, ten'izde shomi'lg'i'si' kelgenler jag'ag'a qaray juwi'ri'satug'i'n yedi, ha'zir de sonday. Biraq wo'tken ji'li' may ayi'ndag'i' O'zbekistandag'i' Aral komitetinin' baslamasi' menen Aral ma'selesi boyi'nsha wo'tkerilgen Xali'q arali'q ma'jilis qatnasi'wshi'lari'ni'n' arasi'ndag'i' «Novi'y mir» ha'm «Pamir» jurnali'ni'n' wa'killeri menen ma'sla'hat sorag'ani'nda, men ten'izdi i'qtan yemes, wo'rden izlew kerekligin ayti'p sali'p yedim. Shamasi', bul ko'pshilikke maqul bolg'an bolsa kerek, avgust ayi'ni'n' ayag'i'nda Dushanbe qalasi'nda «Aral-88» ekologiyasi'na qatnasi'wg'a shaqi'ri'w telegrammasi'n aldi'm... (*W. A.*)

Tapsi'rma. Ko'rkem a'debiy shi'g'armalardan ha'm berilgen tekstlerden paydalani'p «Arali'm — da'rtim menin'» degen temada shi'g'arma jazi'n'.

BAG'INI'N'QI'LI' QOSPA GA'PLER

§ 9. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p haqqi'nda tu'sinik

46-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdı woqi'n'. Wolardi'n' du'ziliwi ha'm ma'nisinde qanday wo'zgesheliklerdin' bar yekenligine di'qqat awdari'n'. Ha'rbrir jay ga'ptin' grammatikalı'q tiykari'—baslawi'shi' ha'm bayanlawi'shi'n ayti'n'.

1. Qar yerip, qarlı' suw sarlap aqti'. (*K. S.*) 2. Men sol ku'ni tu'nde si'rtqa shi'g'i'p woti'rsam, yeki adam si'bi'rlasi'p so'ylesip kiyati'r yeken. (*T. Q.*) 3. Poezd toqtawi' menen, wolar Maxmud ag'ani'n' aldi'na juwi'rđi'. (*N. S.*) 4. Vertolyot kem-kem ali'slag'an sayi'n, samal da ku'sheydi. (*W. X.*) 5. Suwi'q so'zler de, ba'ri de dushpan adamni'n' ju'regin muzlati'w ushi'n jumsalsa, bul wori'nli' ha'm wo'tkir boladi'. (*T. N.*) 6. Men bul balani' hu'rmetleymen, wo'ytkeni wol menin' sezimimdi woyatti'. (*W. X.*)

Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'pler ma'nilik jaqtan biri yekinshisin tu'sindiriw arqali' baylani'sadi'. Mi'sali': Shapqan atti'n' ayaq sestı yesitilip, Shamurat dalag'a juwi'ri'p shi'g'i'p ketti. (*S. A.*)

Bul mi'salda **shapqan atti'n' ayaq sestı yesitilip** degen birinshi jay ga'p **Shamurat dalag'a juwi'ri'p shi'g'i'p ketti** degen yekinshi jay ga'pti ma'nilik jaqtan tu'sindirip, birinshi jay ga'p yekinshi jay ga'pti sebep ma'nisinde si'patlaydi'.

Qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' biri yekinshisin tu'sindirip, bag'i'ni'w joli' menen baylani'sqan tu'rine **bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p** dep ataladi'.

AN'LATI'W. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' bag'i'ni'n'qi' ga'pti ani'qlawda u'sh tu'rli belgi yesapqa ali'nadi': 1) bas ga'ptin' baslawi'shi'nan basqa bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' wo'z aldi'na baslawi'shi' boli'wi' tiyis; 2) bag'i'ni'n'qi' ga'p bas ga'pten intonaciya arqali' bo'linip ayti'ladi'; 3) bag'i'ni'n'qi' ga'p wo'z baslawi'shi' ha'm bayanlawi'shi'na iye bolsa da tamamlanbag'an jay ga'p dep yesaplanadi'.

47-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdı tawi'p, ayti'n'.

Tek hawa rayi'ni'n' buzi'li'satug'i'n tu'ri bar. Irilep qar taslap tur. Qardi'n' tu'yirleri u'yirilip a'ynekke soqli'g'i'p, geyde i'si'ldap ketedi. A'ynekke

qi'raw tu'sip, klass ishi gu'n'girt tarta basladi'. A'ynektin' shet-shebirine basi'lg'an zamazka suwi'q penen ko'pship, tekshenin' si'ya to'gilgen jerleri dag'allani'p qali'pti'. Sultanmuratti'n' won' jaqtag'i' bu'yiri ta'wir-aq ton'a basladi'. Qatti' suwi'q baslang'ang'a deyin, bul jerde buri'n Mi'rzagu'l woti'ratug'i'n yedi. Woni' bolsa apari'p Sultanmuratti'n' worni'na woti'rg'i'zdi'. Bul jer a'ynektin' tusi'ndag'i'day boli'p hu'wlemeydi. Biroq Mi'rzagu'ldi basqa jerge ko'shirmey-aq usi' partag'a woti'rg'i'za bergende de bolatug'i'n yedi. Sonda da ba'ribir Sultanmurat suwi'q samal hu'wlegen jag'i'nda wo'zi woti'rar yedi da'.

Ti'sqari'dan ala burqan boli'p, qar burqasi'nlap jawi'p tur. Aspan ashi'q. Bultsi'z ku'ni klasta woti'ri'p qarag'ani'n'i'zda, tawlar ko'z aldi'n'i'zg'a kelip, ayqi'nlani'p turatug'i'n yedi. Mektep wo'zi de ba'lent jerge sali'ng'anli'qtan, awi'l pa'ste qali'p qoyg'an. Sonli'qtan da, mektepte woti'ri'p qarasan', qi'r do'gerek a'tirap jaqsi' ko'rinedi. (*Sh. A.*)

48-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerden bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi terip, ko'shirip jazi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' baslawi'shi' menen bayanlawi'shi'ni'n' asti'n si'zi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'pti ani'qlaw belgilerin tu'sindirin'.

1. Aynaxan rayonnan kelmey, men sizge hesh na'rse ayta almayman. (*X. S.*) 2. Tawdi'n' ali'stag'i' qarli' shi'n'lari' tap su'wrettegidey boli'p turadi'. 3. Ha'zir sol shi'n'lardi'n' su'lderleri gu'n'girtlenip, zorg'a g'ana buldi'rap ko'rinedi. 4. Sultanmuratti'n' ayaq-qollari' ton'i'p, jawi'ri'ni' muzlap, tula boyi' juwi'lday basladi'. 5. A'kesi balalardi'n' wortasi'nda bir dizesine A'jmuratti', bir dizesine kishkene qi'zi'n qondi'ri'p aldi'. Dinamo-mashina elektr tok islep shi'g'arg'annan keyin, toktan lampochkalari' jani'p, woni'n' sa'wlesi aqlang'an diywal ekrang'a tu'sti. 7. Sultanmurat usi' tolqi'nlar arasi'nda hallaslap juwi'ri'p, sol ba'lent ko'k sho'plerdin' u'stine aspannan juldi'zlar ses-semirsiz u'zilip tu'sip ati'rg'anday ko'rinedi. 8. Yeki adi'mday bi'layi'raq jaqi'n jerde bir bo'dene ku'n shi'qqansha sayraydi'. 9. Biz dushpandi' jen'gendey ku'shke iye boli'w ushi'n, ha'm nani'mi'z ha'm snaryadi'mi'z boli'wi' kerek. (*Sh. A.*) 10. Paroxod di'm ali'slap ketkenshe, Aysholpan qol bi'lg'ap barati'rg'an Yelmuratti'n' su'lderin tani'p turdi'. (*J. A.*)

§ 10. Bas ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'p, wolardi'n' wori'n ta'rtibi

49-shi'ni'g'i'w. Berilgen qospa ga'plerge di'qqat yetin'. Wolardi'n' neshe jay ga'pten du'zilgenine, bas ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'p boli'p bo'liniwine itibar berin'.

1. Ay bati'p, qali'n' tog'ayg'a qaran'g'i'li'q sho'kti. (*Sh. A.*) 2. Wol ketken waqi'tta, bizler jolg'a shi'g'i'p tur yedik. 3. Suw keliwi menen, bul jerler gu'l jaynap ketedi. (*G. I.*) 4. Wol sa'lem berip kirip kelgende, Temirbek gazeta woqi'p woti'r yedi. (*T. A.*)

Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' qurami' neshe jay ga'pten du'zilse de, **bas ga'p** ha'm **bag'i'ni'n'qi' ga'p** boli'p yekige bo'linedi.

Ma'nisi tu'sindiriletug'i'n jay ga'p **bas ga'p**, bas ga'ptin' ma'nisin tu'sindiretug'i'n jay ga'p **bag'i'ni'n'qi' ga'p** dep ataladi'. Bas ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' ma'nilik baylani'si' bir pu'tin bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pti du'zedi. Mi'sali': Shamurat shayi'n iship bola kelgende, yesikten Kewlimjay kirip keldi. (*S. A.*)

Bul mi'salda **Shamurat shayi'n iship bola kelgende** degen ga'p bag'i'ni'n'qi', **yesikten Kewlimjay kirip keldi** degen ga'p bas ga'p. Bunda bag'i'ni'n'qi' ga'p bas ga'pke ma'nilik jaqtan g'a'rezli boli'p, woni' waqi'tli'q ma'nide tu'sindiredi ha'm qashan? degen sorawg'a juwap beredi.

50-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Bas ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'plerdin' bayanlawi'shlari'ni'n' asti'n si'zi'p, wolardi'n' bag'i'ni'n'qi' ha'm bas ga'p boli'p atali'w sebeplerin tu'sindirin'.

1. Ku'n ji'li'p, jer bawi'ri' jumsardi'. (*A. Bek.*) 2. Suw jerdin' u'stine shi'qsa, Qi'zi'lqum i'rg'alg'an yegislik boladi'. (*K. S.*) 3. Wol awi'ldan shi'qqanda, u'rginli qar burqasi'nlap jawi'p tur yedi. (*S. S.*) 4. Son'g'i' qon'i'raw qag'i'li'wi' menen, bizlerip ketemiz. (*D. F.*) 5. Kewil alg'a ju'rgisi kelse de, ayag'i' degenine ju'rmedi. (*N. D.*)

Bag'i'ni'n'qi' ga'p penen bas ga'p qospa ga'ptin' qurami'nda to'mendegi wori'n ta'rtipte keledi:

1. Bag'i'ni'n'qi' ga'p buri'n, bas ga'p wonnan keyin kelip wornalasaki'. Bunday a'dettegi wori'n ta'rtip, ko'binese prozali'q shi'g'i'rmalarda qollani'ladi'. Mi'sali': Qar ko'p jawsa, biyday zor boladi'. Shi'g'i's ta'repten samal tura baslag'anli'qtan, wolar bu'gin jawi'n jawmas-aw dep shamaladi'. (*A. A.*)

2. Poeziyali'q shi'g'armalarda bag'i'ni'n'qi' ga'p penen bas ga'ptin' wori'n ta'rtibi stillik talapqa i'layi'q wori'n almasi'p ta qollani'ladi'. Bunday wori'n ta'rtip inversiya dep ataladi'.

So'zdi bag'i'shlayman **tilim jetkenshe,**
Jali'nli' deneden quwat ketkenshe.
Sag'an degen muhabbati'm tawsi'lmas
Wo'mirimnin' yen' aqi'ri' pitkenshe. (T. J.)

51-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ha'm bas ga'plerdi ani'qlap, wolardi'n' wori'n ta'rtibi boyi'nsha tu'sinik berin'.

1. Aysa'nem usi' g'ana az ku'shtin' basi'n biriktire almay turg'anda, Ta'jimurat bali'q zavodi'nan jaslardi'n' kerek-jarag'i'n ali'p keldi. (*W. A.*)
2. Jer ko'lemi ken'eyse, sharwashi'li'qti'n' barli'q tu'rleri de jaqsaradi'. (*J. S.*)
3. Ja'ziyra demlegen palawday puwlasip, jer sori'g'a basladi'. (*Sh. S.*)
4. Pi'shaq tappay, qi'yaq penen soyg'anman.
Sol sebepli haram wo'ldi qara qoy. (*I. F.*)
5. Ta'n'irim berdi seni bul adamzatqa,
I'ri's qazani' boli'p qaynap tursi'n dep. (*I. Y.*)

52-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Qosi'qlardag'i' wori'n almasip kelgen ga'plerdin' asti'n si'zi'n' ha'm ne ushi'n wori'n almasip qollani'lg'ani'n ani'qlan'.

1. Heshbir masqarali'q bunnan wo'ter me,
Ketken quri' kelse, kelgen bos kelse.

(*Maqtumquli'*)

2. Bir sayramay bu'lbu'l taslap keter me,
Sarg'ayi'p sag'i'ng'an gu'l duwshar bolsa.

(*A. Dabi'lov*)

3. Nawqan tutti'm, xalqi'm jipek kiysin dep,
Dos quwani'p, dushpanlari'm ku'ysin dep.
Ma'n'gilik baxi'tti'n' jipek bayrag'i'n,
Tan' samali' talwaslani'p su'ysin dep.

(*I. Yusupov*)

4. Katelogta ma'n'gi wo'shpey tursi'n dep,
Tiri qalg'an u'yge ali'p qaytsi'n dep.
Ja'n-jag'i'na ati'mi'zdi' jazdi'q biz
Sawashtag'i' ku'nler yeste qalsi'n dep.

(*Q. Jumaniyazov*)

§ 11. Bag'i'ni'n'qi' ga'p penen bas ga'pti baylani'sti'ri'wshi' qurallar

53-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdegi qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerge di'qqat yetin'. Wolar qaysi' ag'zalardi'n' xi'zmetinde kelgen ha'm qaysi' so'z shaqabi' arqali' bildirilgenin ani'qlan'.

1. Balt **tarap**, ku'n ashi'ldi'. (*K. S.*) 2. Wol jan'a birde qoy qorasi'n **ko'rip kelgende**, burshaq tu'we la'm de joq yedi. (*W. X.*) 3. Gurskiy **ketiwden**, soldatlar tez kiyinip maydang'a shi'qti'. (*Q. D.*) 4. Izden yeki atli' **jetken son'**, so'ylesip kiyati'rg'anlar bir bap penen ju'rip ketti. (*T. Q.*) 5. Traktor **toqtamay ju'rse**, jumi's wo'nedi. (*A' T.*)

Bag'i'ni'n'qi' ga'p bas ga'pke to'mendegi qurallar arqali' baylani'sadi':

1. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi' hal feyil, kelbetlik feyil, atawi'sh feyil ha'm sha'rt meyil qosi'mtalari' arqali' bildirilip, bas ga'p penen baylani'sadi'. (Bul tuwrali' joqari'dag'i' shi'ni'g'i'wlardag'i' qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerge qaran').

2. Bag'i'ni'n'qi' ga'p bas ga'p penen **sebebi, wo'ytkeni, sonli'qtan, sol sebepli, sol ushi'n, soni'n' ushi'n, nege desen', na'tiyjede, yeger, yeger de** da'nekerleri ha'm da'nekerlik xi'zmettegi so'zler arqali' baylani'sadi':

1) **sebebi, wo'ytkeni, nege desen', ne ushi'n desen'** da'nekerleri arqali' baylani'sqan qospa ga'p yeki jay ga'pli boli'p du'ziledi. Yeki jay ga'pli qospa ga'ptin' da'nekerleri bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' basi'nda kelip, bas ga'ptin' mazmuni'n sebep ma'nisinde tu'sindiredi. Bunda bas ga'p buri'n, bag'i'ni'n'qi' ga'p son'g'i' wori'nda keledi. Mi'sali': Dushpanlar bizdi jen'e almaydi', **sebebi** xalqi'mi'z miytindey bekkem. (*S. A.*)

2) **sonli'qtan, sol sebepli, sol ushi'n, soni'n' ushi'n, na'tiyjede** t.b. da'nekerler arqali' baylani'sqan bag'i'ni'n'qi' ga'p bas ga'p penen na'tiyje ma'nisinde baylani'sadi'. Bul da'nekerler arqali' baylani'sqan qospa ga'ptin' bag'i'ni'n'qi' ga'pi buri'n, bas ga'p son'g'i' wori'nda keledi. Yeki jay ga'pti baylani'sti'ri'wshi' da'nekerler is-ha'rekettin' na'tiyjesin bildiretug'i'n bas ga'ptin' basi'nda keledi. Mi'sali': Ko'bisinin' nawalari', suw saqlag'i'shlari' joq, **sonli'qtan** qudi'qti'n' suwlari' qumg'a sin'ip na'tiyjeli paydalani'lmay ati'r. («*Y. Q.*»)

3) bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' jay ga'pleri **yeger, yeger de** sha'rt da'nekeri arqali' baylani'sadi'. Bul da'neker bag'i'ni'n'qi' ga'ptin'

basi'nda keledi de, woni'n' bayanlawi'shi' **-sa/se** qosi'mtali' sha'rt meyil yamasa kelbetlik feyildin' **-g'anda/-gende** qosi'mtasi' arqali' bildiriledi. Mi'sali': **Yeger** qar aralas boran **ku'sheye berse**, suwi'q adam jalmawdan qaytpaydi'. (*W. X.*)

3. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' qurami'nda **kim, ne, qaydan, qayda, qansha, qanshelli** t.b. soraw almasi'qlari', bas ga'pte sog'an qatnasli' **wol, sol, sonnan, sonda, sonsha, sonshelli** t.b. almasi'qlari' qollani'li'p, bag'i'ni'n'qi' ga'p bas ga'p penen baylani'sadi'. Mi'sali': **Kim** jaman woqi'sa, **wol** jumi's islep te jari'tpaydi'. (*Sh. A.*) Aldi'ng'i' arba **qaydan** ju'rse, son'g'i' arba da **sonnan** ju'redi. (*Naqi'l*)

54-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'plerdin' bayanlawi'shlari'ni'n' qanday so'z shaqabi'nan bolg'ani'n ha'm feyildin' qaysi' tu'ri yekenin ayti'n'.

1. Mol wot-sho'p tiykari' du'zilmey turi'p, mal sharwashi'li'g'i'n rawajlandi'ri'w mu'mkin yemes. (*G. S.*) 2. Begjan shayi'n iship bolg'ansha, Seydan so'z qatpadi'. (*X. S.*) 3. Biybixan u'yine kelgende, Gu'lziyra kiyinip bolg'an yedi. (*N. D.*) 4. A'bdimurat Polatov kirip keliwi menen, ba'ri de wori'nlarin'nan wo'rre turdi'. (*F. N.*) 5. Suw jerdin' u'stine shi'qsa, Qi'zi'lqum i'rg'alg'an yegiske aylanadi'. (*K. S.*)

55-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' baslawi'shi' ha'm bayanlawi'shi'ni'n' asti'n si'zi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bas ga'p penen qanday qurallar arqali' baylani'sqani'n tu'sindirin'.

1. Samal da biraz ti'ni'p, suwi'q a'dewir sayabi'rlang'an. 2. Jerdin' ju'zinde ha'reket toqtap qalg'anday, ha'mmemiz bir sheshimge kele almay woylami'p woti'rmi'z. (*T. Q.*) 3. Bizler usi'lay ji'ynali'p turg'ani'mi'zda japti'n' arjag'i'nan qara Jalg'as keldi. (*Q. D.*) 4. Mashina toqtawdan, Xalmurat wonnan tu'se sala u'yge qarap juwi'rdi'. (*W. X.*) 5. Qara bult ku'nnin' ju'zin bassa, jer ja'ha'n qaran'g'i' tartadi'. (*W. A.*) 6. Joli'mi'z ali'slap, din'kemiz quri'p, mazami'z qashqan sayi'n, barli'q na'rse bizlerge jat sezilip ati'r. (*A. Bek.*)

56-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bas ga'p penen qanday grammatikali'q qurallar arqali' baylani'sqani'n ha'm bayanlawi'shi'ni'n' bildiriliwin ani'qlan'.

1. Biraq, woni'n' barli'q ziyneti, ha'reketi bosqa ketti, wo'ytkeni ayi'pkerlerdi tabi'w qi'yi'nlasti'. (*W. A.*) 2. Al, izin'izden kelip ju'rgen janashi'rlari'n'i'z tuwrali' hesh na'rse bilmeymen, sebebi bulka'rag'a heshkim

kirgizilmeydi. (*T. Q.*) 3. Bul jerde quralsi'z ju'riw qa'wipli yedi, sonli'qtan ha'mmesi de qurallang'an yedi. (*S. S.*) 4. Ton'i'p qalg'an jerlerdi basti'ri'p suwg'ari'w batpaqli'qqa ha'm jerdin' keshigip tapqa keliwine ali'p keledi, soni'n' na'tiyjesinde yegis uzaqqa sozi'ladi'. («*Y. Q.*») 5. Paxtag'a qansha ziyet yetsen', wol sonsha wo'nimli boladi'. (*U. F.*)

57-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'plerdi tawi'p, wolardi' bas ga'pke baylani'sti'ri'p turg'an qurallardi'n' asti'n si'zi'n' ha'm sol qurallardi'n' bir-birinen wo'z-gesheligin tu'sindirir'.

1. Qoli'm suwi'q, sebebi qarda woynadi'm. (*M. Sh.*) 2. Shamurat biyge bular ka'r yetpedi, sonli'qtan wol qarsi'laspadi'. 3. U'yde Asan joq yeken, sol ushi'n Yernazar ko'p irkilgisi kelmedi. (*T. Q.*) 4. Bos waqi'tlari'nda birdeyine kitap woqi'yutug'i'n yedi, soni'n' ushi'n razvedchiklerimiz woni' «professor» dep shaqi'ratug'i'n yedi. («*Y. Q.*») 5. Woqlardi' mergenlik penen atti', usi'ni'n' sebebinen wolarda shi'g'i'nlar a'dewir kemeydi. (*S. Sm.*) 6. Yeger wol kelmese, nambar awdara beremiz. (*W. X.*)

58-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na da'neker, tirkewish yamasa basqa baylani'sti'ri'wshi' so'zlerdin' tiyislin qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'plerdin' bas ag'zalari'ni'n' asti'n si'zi'n' ha'm wolardi'n' bas ga'pke qalay baylani'sqani'n, baylani'sti'ri'wshi' qurallardi'n' qanday ko'mekshi so'z yekenin ani'qlan'.

1. Bizler du'nyadag'i' yen' baxi'tli' balalarmi'z, ... kosmonavt ag'aylar bizin' jerimizden ushadi'. 2. Aqi'l-woy saltanatqa yeristiredi, ... biz wo'z yerkimiz benen uluwma ma'pke qoli'mi'zdan kelgen xi'zmetimizdi ayamaymi'z. (*Sh. A.*) 3. Tan' qulan iyek boli'p ati'p kiyati'rg'anda ..., wolar Qi'rantawi'ni'n' basi'na wo'rmeledi. (*T. Q.*) 4. Turmi's mag'an qansha awi'r salmag'i'n salsa, ... wo'mirim aldi'mda dep bilemen. (*B. B.*) 5. Tursi'ngu'l u'yden shi'qqan ..., Si'ri'mbet te kiyine basladi'. (*A'.*) 6. Bul kitap meni ju'da' qi'zi'qti'rdi', ... usi' waqi'tqa deyin men wolar haqqi'nda heshna'rse bilmeytug'i'n yedim.

Kerekli so'zler: wo'ytkeni, sebebi, keyin, waqi'tta, da, sonli'qtan t.b.

59-shi'ni'g'i'w. Sebebi, wo'ytkeni, sonli'qtan, sol sebepli, sol ushi'n, yeger da'nekerlerin keltirip, ha'rbirine bir-birden bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p tawi'p jazi'n' ha'm da'nekerler arg'ali' bag'i'ni'n'qi' ga'p penen bas ga'ptin' baylani'si'w ma'nisin ayti'n'.

U'lg'i: *Dala qaran'g'i', sebebi yele ay tuwmag'an yedi.*

BAG'I'NI'N'QI'LI' QOSPA GA'PTIN' MA'NISINE QARAY TU'RLERI

60-shi'ni'g'i'w. Berilgen qospa ga'plerdegi bas ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'plerdi ani'qlap, wolardi'n' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' baylani'si'w ma'nilerinin' ha'r tu'rli boli'p keliw wo'zgesheliklerine di'qqat yetin'.

1. Qonaqlar atlari'nan tu'sip ati'rg'anda, awqat ta tayi'n boldi'. (*T. Q.*)
2. Anasi' qansha ashi'wli' ha'm jumbaqli' so'ylese, Yernazar sonsha teren' woyg'a shu'mer yedi. (*T. Q.*) 3. Jer i'zg'ar bolg'an son', tamni'n' ti'rnag'i' tozi'pti'. (*W. A.*) 4. Ko'sewin' uzi'n bolsa, qoli'n' ku'ymeydi. (*Naqi'l*)
5. Wo'simlik atawli'si'ni'n' japi'raqlari' sarg'ayi'p, a'lemge alti'n sa'wlesin shashi'p turg'anday. (*I. Q.*) 6. Qaysi' jer i'q bolsa, sol jerge u'rgin qar u'yildi. (*W. X.*)

Bul berilgen qospa ga'plerdin' qurami'ndag'i' jay ga'pler bir-biri menen waqi't, sali'sti'ri'w, sebep, sha'rt, si'n ma'nilerinde baylani'si'p kelgen. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler usi' si'yaqli' ma'nilik wo'zgesheliklerine qaray **waqi't, wori'n, si'n, sali'sti'rmali', sebep, maqset, sha'rt** ha'm **qarsi'las bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p** si'yaqli' 8 tu'rge bo'linedi.

§ 12. Waqi't bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p

61-shi'ni'g'i'w. To'mendegi bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdin' da'slepki jay ga'plerinin' bayanlawi'shlari'n tabi'n'. Wolarg'a qanday sorawlar qoyi'wg'a bolatug'i'nli'g'i'na ha'm bildiriliwine di'qqat bo'lin'.

1. Wol kelgende, Qa'lmen u'yinde yedi. 2. Izden yeki atli' jetken son', so'ylesip turg'anlar bir bap penen ju'rip ketti. (*T. Q.*) 3. Wol ketiwden, Biybiaysha Jumagu'lge tigildi. (*W. A.*) 4. Men kelsem, Murat shi'rpi'ni'p woti'r yeken. 4. Men ko'lden shi'g'i'p, mayda talli' tog'ayg'a aralasa bergen jerde, bir atli' aldi'mnan shi'g'a keldi. (*Sh. S.*)

Bag'i'ni'n'qi' ga'pi bas ga'ptegi is-ha'rekettin' isleniw waqti'n bildiretug'i'n qospa ga'pke **waqi't bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p** delinedi.

Waqi't bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p **qashan?, qashannan beri?, qay waqi'tta?** degen sorawlarg'a juwap beredi.

Waqi't bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi', ko'binese, to'mendegi so'zlerden boli'p, bas ga'p penen baylani'sadi':

1. Wori'n, shi'g'i's seplik qosi'mtali' kelbetlik feyilden, bari's sepligindegi kelbetlik feyilge **shekem, deyin** tirkewishleri ha'm shi'g'i's seplik qosi'mtali' kelbetlik feyilge **keyin, son', beri, berli** tirkewishlerinin' dizbeklesip keliwinen boladi'. Mi'sali': Tani's yemes adamlar kelip arbadan **tu'sip ati'rg'anda**, awqat ta shamalasqan yedi. (*A. Q.*) Sabaq pitkennen, wol bizlerdi ji'ynap aldi'. (*T. Q.*) Sol jan'a jay **pitkerilgenge shekem**, radiouzel go'ne ken'senin' wo'zinde bola turadi'. (*A'. T.*) Yerip kelgen no'kerleri **jaylasi'p woti'rg'annan keyin**, wol ha'kimdi yertip si'rtqa shi'qti'. (*J. S.*) Bali'qshi'lar muzg'a **mingennen berli**, awi'ldag'i' kempir-g'arri'lar da qarap woti'rmadi'. (*W. A.*)

2. Ataw sepligindegi kelbetlik feyilge **son'** tirkewishi ha'm **waqi'tta, ma'ha'lde, gezde** t.b. si'yaqli' waqi't ma'nili ko'mekshi so'zlerdin' dizbeklesiw arqali' bildiriledi. Mi'sali': Ken'se xi'zmetkerleri jumi'si'nan **bosag'an son'**, Palwan jalg'i'z wo'zi kabinetine keldi. (*S. A.*) Aydana menen traktorshi' **awqatlani'p bolg'an waqi'tta**, Nurjan keldi. (*W. X.*) Wot mazlap **jang'an gezde**, Ma'wlen sari' kirdi. (*T. Q.*)

3. Shi'g'i's sepligindegi **-i'w/-iw, -w** qosi'mtali' atawi'sh feyilinen ha'm sol feyildin' ataw formasi'na **menen** tirkewishinin' dizbeklesip keliwinen boladi: Shon'qi' **ketiwden**, anasi' kirdi. (*T. Q.*) Mi'rzasho'lde paxta ji'yi'n-terimi **tawsi'li'wi' menen**, wolardi'n' toyi' boldi'. (*N. S.*) Poezd **toqtawi' menen**, wolar Mahmud ag'ani'n' aldi'na juwi'rdi'. (*N. S.*);

4. Waqi't bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi' hal feyildin' **-i'p/-ip, -may/-mey, -g'ansha/-genshe, -g'ali'/-geli, -mastan/-mesten** qosi'mtali' tu'rleri ha'm **-g'ali'** qosi'mtali' tu'rine **beri, -mastan** qosi'mtali' tu'rine **aldi'n, buri'n** tirkewishlerinin' dizbeklesip keliwi arqali' bildiriledi. Mi'sali': Mekteptegi birinshi smenadag'i' sabaq **pitip**, woqi'wshi'lar shawqi'mlasi'p taray basladi'. (*T. Q.*) Poezd kelgenshe, qi'zi' mektepten qaytatug'i'n yedi. (*N. S.*) Sari'mbet **ketkeli beri**, awi'lda ko'p wo'zgerisler boli'pti'. (*A. A'.*) Mug'allim **kelmesten buri'n**, woni'n' qaptali'na tag'i' bir qi'z kelip woti'rdi'. (*Sh. S.*);

5. **-sa/-se** qosi'mtali' sha'rt meyilden ha'm I bettegi ani'qli'q meyilge **degenshe** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladi'. Mi'sali': Bizler **kelsek**, qonaqlar shay ishiwge kirisken yeken. (*Q. D.*) Baymurat avtovokzal'ga **kelse**, da'rwazani'n' aldi'nda Ja'lmenov tur yeken. (*J. Sap.*) Begjan qol-poli'n **juwaman degenshe**, Zerxan awqati'n da ali'p keldi. (*X. S.*) Wol Bo'rijemes ko'linen **kelemen degenshe**, bizler de qayti'p ketermiz. (*J. Sap.*)

62-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdi woqi'n'. Waqi't bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi'ni'n' bildiriliwin ha'm bas ga'pke qatnasli' qanday sorawg'a juwap berip turg'ani'n ayti'n'.

1. A'bdimurat ha'm shofyor mashinasi'nan tu'se bergende, Sergey Coydi'n' mashinasi' ju'rip ketti. (*T. N.*) 2. Ushan Qaratawg'a jaqi'nlag'annan, saldawshi'lar menen darg'ani'n' mazasi' qasha basladi'. (*W. X.*) 3. Bir ku'ni paxta gu'lley baslag'an waqi'tta, Axun woydi'n' jiyegine bir mashina kelip toqtadi'. (*W. X.*) 4. Samolyot qong'an son', wolar samolyottan da'rhal tu'sip, muzdi'n' u'sti menen piyada Jumabaylardi' izlep ketken. (*K. S.*) At arba uzaqlap ketkenge shekem, Zahiyr qaraq turi'p woramali'n bi'lg'adi'. (*A. T.*) Zootexnik ketkennen keyin, Asqar Hamiyda menen woylasi'q qurdi'. (*W. X.*)

63-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Waqi't bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' bag'i'ni'n'qi' bo'leginin' baslawi'sh ha'm bayanlawi'shi'ni'n' asti'n si'zi'n' ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi'ni'n' qanday so'zlerden bolg'ani'n ani'qlan'.

1. Men qayti'p ishke kirgenimde, balalar yele Petka menen tani'si'p ati'r yeken. 2. U'yge qonaqlar kirip kelgennen-aq, Ayxan dalag'a shi'g'i'p ketken yedi. (*T. Q.*) 3. Biz ketiwge jan'a i'n'g'aylasqan waqi'tta, paxta tu'pleri izli-izinen si'ldi'r-si'ldi'r yetti. («*Y. Q.*») 4. Shoqalaqqa ha'mme ji'ynali'p bolg'annan keyin, top buzi'ldi'. 5. Mariya Petrovna kelgennen berli, Aysholpan ha'r qi'yli' awqat jewge u'yrendi. (*J. A.*) 6. Shay iship bolg'annan son', stoldi'n' u'stine tu'rli awqatlar keltirildi. (*X. S.*)

§ 13. Wori'n bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p

Bag'i'ni'n'qi' ga'pi bas ga'ptegi is-ha'reket, waqi'yani'n' isleniw worni'n bildiretug'i'n qospa ga'ptin' tu'rine **wori'n bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p** delinedi.

Wori'n bag'i'ni'n'qi' ga'p **qayda?**, **qay jerde?**, **qaydan?** degen sorawlarg'a juwap beredi. Wori'n bag'i'ni'n'qi' ga'p to'mendegishe bildiriledi:

a) bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi' **-sa/-se** qosi'mtali' sha'rt meyilden boli'p, tiykarg'i' wori'n ma'nisin bag'i'ni'n'qi' ha'm bas ga'ptin' qurami'ndag'i' **qayda-sonda, qaydan-sonnan, qay jerde-sol jerde** t. b. si'yaqli' qatnasli'q so'zler atqaradi': Boli's **qayda** bar dese, wol **sonda** bari'p aytqani'n islep ju'retug'i'n yedi. (*Q. Y.*) Xojanni'n' a'kesinin' kindik qani' **qay jerge** tamsa, balasi' da **sol jerde** turadi'. (*X. S.*);

b) bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi' kelbetlik feyildin' wori'n seplik qosi'mtali' **-g'anda/-gende** tu'rinen ha'm **-g'an/-gen** formali' kelbetlik feyilge **jerde** so'zi dizbeklesip, bas ga'p penen baylani'sadi'. Bunday jag'dayda da tiykarg'i' wori'n ma'nisin bag'i'ni'n'qi' ga'p qurami'ndag'i' wori'n ma'nisindegi atawi'sh so'z atqaradi'. Mi'sali': Bizler **tog'aydan shi'g'a bergen jerde, arasi' yeliw-alpi's adi'mday qayi'rli'q gezlesti. Bizler Taqi'yatasti'n' tusi'na kelgende, jol yekige bo'lindi.** (*Sh. S.*)

64-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plardi ko'shirip jazi'n'. Wori'n bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi'ni'n' ha'm wori'n ma'nisin bildiriwshi so'zlerdin' asti'n si'zi'n'. Wol so'zlerdin' qanday so'z shaqabi' yekenin ayti'p berin'.

1. Qay jer i'q bolsa, sol jerge u'rgin qar u'yiledi. (*W. X.*) 2. Ha'kim qayda jumsasa, wol sonda isleydi. (*B. B.*) 3. Wol to'benin' basi'na ko'terilgende, ko'z ushi'nan aydi'n ko'rindi. (*Sh. S.*) 4. Xojanni'n' a'kesinin' kindik qani' qay jerge tamsa, balasi' da sol jerde turadi'. (*X. S.*) 5. Wolar ushi'qi'yi'ri' joq maydang'a kelgende, ju'risleri a'bden tosan'laydi'. (*T. Q.*) 6. Iyne qayda bolsa, sabaq ta sonda. (*Naqi'l*)

65-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'plardi tawi'p, wolardi'n' bayanlawi'shi'ni'n' bildiriliwin ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'p penen bas ga'ptegi wori'n ma'nisindegi baylani'sti'ri'wshi' so'zlerdi tawi'p ayti'n'.

Murtlash jasawi'ldi'n' zeyni qayda awsa, barli'q ka'tqudalar da sol jaqqa japi'ri'li'p awi'p ati'r. (*K. S.*) Wolar worpan' jerlerge kelgende, woyi'lg'an at tuyag'i'ni'n' izleri ko'rindi. (*T. Q.*) Gu'lparshi'n qayda bolsa, men de sonda bolaman. («*A.*») Qayda jen'is bolsa, sol jerde — biz. (*T. J.*) Shamurat, Palwan, Qospan Yeshniyazovlar joldi'n' ayri'g'i'na kelgende, Shamurat qublag'a, basqalari' ku'n shi'g'i'sqa ju'rди. (*S. A.*) Yel qayda ko'shse, biz de solay ko'shemiz. (*T. A.*) Qayta qay jerde qi'yi'nshi'li'q bolsa, sol jerge bari'p islew qi'zi'qli' yemes pe? («*Y. Q.*»)

§ 14. Si'n bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p

66-shi'ni'g'i'w. Ga'plardi woqi'n', Si'n bag'i'ni'n'qi' ga'plardi tawi'p, wolardi'n' bayanlawi'shlari'ni'n' qanday so'z shaqabi'nan bolg'ani'n' ha'm sorawleri'n ayti'n'.

1. Qi'r do'gerek ko'kke bo'lenip, bir a'jayi'p go'zzalli'q payda boli'p ati'rg'anday. («*Y. Q.*») 2. Xan wolardi' qasaqana narg'a mingizbey, uri'sti'n'

bari'si'n ko'rsetpey, wolarg'a wo'zi xabar ayti'p tu'rdi'. (*T. Q.*) 3. Yeki ta'repten qamap kiyati'rg'an dushpanni'n' wortasi'nda qalg'an Shabat penen Yesemurat buri'ng'i'day bug'i'p jatpastan, yekewi bir-birine arqasi'n su'yep tu'rgelip turi'p woq atti'. (*J. S.*) 4. Da'ryani'n' yeki boyi' jasi'l maqpal to'sep qoyg'anday, ko'zin'e ko'k-ko'mbek wo'simlikler ko'rinedi. 5. Jerdin' ju'zinde ha'reket toqtap qalg'anday, ha'mmemiz bir sheshimge kele almay woylani'p woti'rmi'z.

Bag'i'ni'n'qi' ga'pi bas ga'ptegi is-ha'rekettin' qalay islengen si'ni'n bildiretug'i'n qospa ga'pke **si'n bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p** dep ataladi'.

Si'n bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' bag'i'ni'n'qi' ga'pi bas ga'pti si'patlaw ma'nisine qaray **qalay?**, **qa'ytip?** degen sorawlarg'a juwap beredi.

Si'n bag'i'ni'n'qi'li' ga'ptin' bayanlawi'shi' to'mendegi so'zlerden boli'p, bas ga'p penen baylani'sadi':

1. **-i'p/-ip,-p, -may-mey, -mastan/-mesten -g'anday/-gendey** qosi'mtali' hal feyillerden boladi': Mi'sali': Awi'l aynalasi' ko'k jasi'lg'a **do'nip**, jazdi'n' sa'ni a'lleqashan wo'z go'zzalli'g'i'n ko'rsetpekte. («*Q. J.*») Woyi', na'zeri **turaqlamay**, a'llekimdi izlewde. (*T. Q.*) Jetimektin' bul so'zine tek Jiyen **ku'lip qoymastan**, woni'n' qasi'ndag'i' turg'an basqa adamlar da ishek-silesi qati'p ku'ldi. (*J. Sap.*)

2. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi' atawi'sh so'z, **-g'anday / -gendey** qosi'mtali' kelbetlik feyil ha'm geypara yeliklewish so'zlerge **boli'p** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwi arqali' bildiredi. Mi'sali': Yeki betinin' almasi' **qi'p-qi'zi'l boli'p**, tu'si wo'zgerip ketti. (*W. X.*) Bazda qanday da bir wo'lpen' dawis **yesitilgendey boli'p**, wol da ko'z ashi'p jung'ansha u'nin wo'shirdi. Man'layi'ni'n' teri gu'lge tu'sken qoyi'w shi'qtay **g'uj-g'uj boli'p**, Aydana japti'n' i'rashi'na kelip toqtadi'. (*W. X.*)

67-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Si'n bag'i'ni'n'qi'li' ga'plerdin' bas ag'zalari'ni'n' as-ti'n si'zi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' qanday sorawg'a juwap berip turg'ani'n ha'm bayanlawi'shi'ni'n' bildiriliwin ani'qlan'.

1. Jer beti kem-kemnen sarg'i'sh tu'ske yenip, awi'l a'tirapi' si'rdanday dalag'a aylandi'. («*Y. Q.*») 2. Woni'n' dawisi' tu'n ti'ni'shli'g'i'n buzg'an a'jayi'p jan'g'i'ri'q boli'p, ali's-qayi'rlar a'jag'a dep ta'kirarladi'. (*T. Q.*) 3. Jai'li'p ju'rgen qoylar u'rkkendey boli'p, wolar tikireyisip tura qaldi'. (*J. S.*) 4. Wolarg'a soqqi' beretug'i'n la'shker jiberilmey, barli'q ku'sh qon'i'ratli'larg'a

qarsi' ja'mlendi. (*T. Q.*) 5. Suw i'si'rap bolmasthan, ati'z yerkin tola basladi'. (*J. S.*) 6. Ton'ni'n' u'sti jibiskendey boli'p, ati'zlar janlandi'. (*T. Q.*) 7. U'l-ken ala ko'zi u'sti-u'stine ji'pi'li'qlap, a'jim basqan betinde quwani'sh payda boldi'. (*J. Sap.*)

68-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerge irkilis belgilerin qoyi'p, ko'shirip jazi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi'ni'n' asti'n si'zi'n' ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' qanday sorawg'a juwap berip turg'ani'n ayti'n'.

1. Tan' ala gewgimde turg'an bay shapani'n jelbegey sali'p ta'nha wo'zi Seydan g'arri'ni'n' u'stine bardi'. (*Sh. S.*) 2. Saqal-shashi' appaq boli'p ko'p wo'zgerip ketken. 3. Sag'i'ni'shti'n' ta'siri ko'kiregin kernep barati'rg'anday dalan'li'q ta'repten zorg'a seziletug'i'n da'rejede juwsanni'n' iyisi keledi. 4. Heshbir aw joli'qpap shi'qti' maydanli'q dalag'a. («*B.*») 5. Sol duman menen qabatlasa qorqi'ni'shli' bir su'rgin kiyati'rg'anday qashqi'n qi'z kemenin' aznasi'na ti'g'i'li'p qalshi'ldadi'. 6. Bunday ilimpaz tek g'ana saraydi'n' ko'rki boli'p qoymasthan, wol is penen de shug'i'llani'wi' tiyis. (*K. M.*)

69-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdin' ishinen si'n bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi terip ko'shirip jazi'n'. Si'n bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi'ni'n' asti'n si'zi'p, woni'n' bayanlawi'shi'ni'n' qanday so'z shaqabi'nan bolg'ani'n ayti'p berin'.

1. Woyi', na'zeri turaqlamay, wol a'llekimdi izleydi. (*T. Q.*) 2. Wolardi'n' yerten'gi wo'mirinin' jalti'rag'an ushqi'nlari' usi' jarqi'n izlerde yeleslegendey, arti'q mash hu'jjet, a'jayi'p ku'sh-quwat payda boldi'. 3. Bazda qanday da bir wo'lpen' dawis yesitilgendey boli'p, wol da ko'z ashi'p jung'an sha u'nin wo'shirdi. (*W. X.*) 4. Jelimdey jabi'sqi'sh qara jerler a'lleqashan batpaq boli'p, tum-tustan sorg'alay baslag'an i'layli' suwlar to'mendegi sayg'a qaray zi'tqi'p aqti'. (*A. Bek.*) 5. Yel quri'may, wot quri'mas. (*Q.n.m.*) 6. Biraq atti' birew Bo'ribaydan qi'zg'ani'p urlap qashi'p barati'rg'anday, yeki ara kem-kemnen jaqi'nlawdi'n' worni'na ali'slay berdi. 7. Tap usi' waqta arqadan samal turi'p, ten'iz quti'ri'p ala jo'neldi. (*W. B.*)

§ 15. Sali'sti'rmali' bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p

Jay ga'plerinin' ma'nisi bir-birine sali'sti'ri'la ayti'lg'an qospa ga'pke **sali'sti'rmali' bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p** delinedi.

Sali'sti'rmali' bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pti'n' jay ga'plerine sorawlar qoyil'maydi'. Tek wolardi'n' jay ga'pleri mazmuni' jag'i'nan sali's-

ti'ri'ladi'. Da'slepki jay ga'ptegi is-ha'reket, waqi'ya qanday da'rejede iske asatug'i'n bolsa, son'g'i' jay ga'ptegi is-ha'reket, waqi'ya da sol da'rejede iske asadi'.

Sali'sti'rmali' bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawi'shi', ko'binese bir tu'bir feyilden yamasa sinonim feyillerden boladi.

Sali'sti'rmali' bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p to'mendegi jollar menen bildiriledi:

1) da'slepki jay ga'ptin' bayanlawi'shi' **-sa/-se** qosi'mtali' sha'rt meyilden yamasa **bolsa** ko'mekshi feyildin' atawi'sh so'z, kelbetlik feyil ha'm bayanlawi'shli'q so'z shaqabi'na dizbeklesip keliwinen boladi'. Bunday jag'dayda da'slepki jay ga'pte sali'sti'ri'wshi'li'q ma'ni beriwshi **qanday, qansha, qalay** ha'm t.b. soraw-qatnas almasi'qlari', son'g'i' jay ga'pte **sonday, sonsha, solay, sonshelli** si'yaqli' qatnasli'q so'zler (ra'wishler) qollani'ladi'. Mi'sali': Siz **qalay** wo'mir su'r desen'iz, **solay** wo'mir su'rgim keledi. Anasi' **qansha** ashi'wli' ha'm jumbaqli' so'ylese, Yernazar **sonsha** teren' woyg'a shu'mer yedi. (*T. Q.*) Adam balasi'na hawa, suw **qanday kerek bolsa**, ma'deniyat ta **sonday** kerek. (*X. S.*);

2) da'slepki jay ga'ptin' bayanlawi'shi' **-g'anday/-gendey, -g'ansha/-genshe** qosi'mtali' hal feyillerden boli'p, son'g'i' jay ga'p penen sali'sti'ri'wshi'li'q ma'nide baylani'sadi'. Mi'sali': Okoptag'i' jawi'ngerler qorg'ani'w bekinislerin ku'nbe-ku'n **jaqsi'lay bergendey**, Taras ta qulplardi' ha'm sog'an usag'an na'rselerdi jetilistire berdi. (*B. S.*) Ju'z som aqshan' **bolg'ansha**, ju'z dosti'n' bolsi'n. (*Naqi'l*)

3) bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi' **-g'an/-gen, si'yaqli', sekilli** formali' kelbetlik feyilden boli'p, bas ga'p penen sali'sti'rmali' ma'nide baylani'sadi'. Mi'sali': Diywalg'a pa'tikten nur **to'gilgen sekilli**, jaydi'n' ishi birden jaqti'lang'anday boldi'. (*T. Q.*) Qon'i'ratli'lar tariyxta qanshelli yerte **ko'ringen siyaqli'**, Qon'i'rat qalasi' da qaraqalpaq tariyxinda yerteden belgili. (*T. Q.*)

70-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Sali'sti'rmali' bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptegi jay ga'plerdin' bayanlawi'shi'ni'n' bildiriliwin ha'm baylani'sti'ri'wshi' qurallardi' ayti'n'.

1. Sawashtag'i' sa'rkardalar arasi'nda jaw bekinisken qorg'andi' ali'w ushi'n jari's qanday ha'wij alsa, ti'ldag'i' sa'rkardalar arasi'nda woljani' yerte ali'w ushi'n ba'seki sonday ku'shli yedi. (*K. S.*) 2. Yaqshi', kische, senin' so'zin' si'ng'ansha, G'arg'abaydi'n' moyni' si'nsi'n. («A.») 3. Talli'qti'n' yeki boyi'ndag'i' nar qami'slar aspanni'n' qap-qara shi'mi'ldi'g'i'n' jami'li'p

da'ryani'n' betin qaplap taslag'anday, jer-ja'ha'n tas tu'nek. (*K. S.*) 4. Siz qanshelli ko'p kelsen'iz, menin' kewlim ha'm sonshelli toq, jani'm. (*W. A.*) 5. Bizin' kelisilgen ku'sh sali'wlari'mi'zdi'n' salasi' qanshelli ken' bolg'an sayi'n, ha'zirgi xali'q arali'q turmi'sti'n' yen' iri ma'selelerin sheshiwge bizin' yellirimizdin' ha'rbinin' qosqan u'lesi sonshelli na'tiyjeli bolatug'i'ni' ku'ta' isenimli tu'rde tasti'yi'qlanadi'. («*Y. Q.*»)

71-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Sali'sti'rmali' bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pti du'ziwshi qatnasli'q so'zlerdin' ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shlari'ni'n' asti'n si'zi'n'. Bayanlawi'shti'n' qanday so'z shaqabi'nan bolg'ani'n' ani'qlan'.

1. Qos qanalasti'n' si'rtqi' pishinleri qanday uqsas bolsa, keypi-ka'raqti'lari', ha'kimge degen ko'zqaraslari' sonday uqsas yedi. (*T. Q.*) 2. Toy tarqag'annan keyin qalay ma'sla'ha't bersen'iz, solay jazalaymi'z. (*T. Q.*) 3. Ku'n jerdin' i'g'ali'n sori'p alg'anday-aq, ti'n' jerler de ku'shimizdi sori'p almaqta. (*T. Q.*) 4. Siz bizlerdi uslaw ushi'n qanshama mashaqatlansan'i'z, biz de senin' izin'de sonshama mashaqatlandi'q. (*J. Sap.*) 5. Olenin Rossiya worayi'nan qanshelli ali'slag'an sayi'n, wog'an wo'zinin' buri'ng'i' wo'tken-ketkenleri de sonshelli qashi'qlag'anday ko'rinedi. (*L. T.*) 6. Wo'z basi'n qanday qa'dirlese, jurt basi'n sonday qa'dirledi. (*W. A.*) 7. Ali'stag'i' ag'ayinnin' ati' wozg'ansha, awi'llasti'n' tayi' wozsi'n. (*Naqi'l.*) 8. Ayt'i'wshi' aqi'l bolsa, ti'n'lawshi' dana. (*Naqi'l.*)

72-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerden si'n bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi bir bo'lek, sali'sti'rmali' bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi bir bo'lek ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' bag'i'ni'n'qi' ga'plerinin' bayanlawi'shlari'ni'n' asti'n si'zi'n' ha'm bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdin' bir-birinen ayi'rmashi'li'g'i'n' tu'sindirin'.

1. Taras ushi'n Sari'mbektin' turmi'si' qansha ayani'shli' bolsa, Sari'mbek ushi'n Tarasti'n' turmi'si' da sonshelli ayani'shli' ko'rinedi. (*W. B.*) 2. Kek jali'ni' ko'kke wo'rmelep, pu'tkil Rossiya ayaqqa turdi'. (*B. B.*) 3. Quyash nurlari' jerdi qanday ji'li'tsa, dosli'q ta bizin' ju'regimizdi sonday ji'li'tadi'. («*Y. Q.*») 4. A'lleqanday gu'ldirmama gu'ldirlegendey, toplardi'n' dawislari' yesitilip tur. (*B. G.*) 5. Ha'r ag'ashti'n' shiresin sori'p, woni'n' wo'mirin soldi'ratug'i'n' qurtli' bolg'ani'nday-aq, Naymanshani'n' da denesinde wo'zinin' su'likleri bolg'an. (*As. M.*) 6. Wo'lim aydarhasi' juti'w ushi'n ji'li'si'p kiyati'rg'ani'nday, Qa'dir qali'n' uri'qlardi'n' arasi'na ti'g'i'la beredi. (*K. S.*) 7. Dawi'l ku'sheyip, hawa rayi' wo'zgere basladi'.

§ 16. Sebeb bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler

73-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdi woqi'p, bag'i'ni'n'qi' ga'plerdin' bas ga'pke qatnasli' ma'nilerine di'qqat yetin'. Wolarg'a bas ga'pke qatnasli' qanday sorawlar qoyi'latug'i'ni'n ani'qlan'.

1. Kesh boli'wdan arqadan qatti' samal yesip, da'ryani'n' ishi ala burqan du'beley boldi'. (*K. S.*) 2. Kewillerimiz de ati'z betke, adamlar arasi'nda boli'wg'a shulg'i'g'anli'qtan, bizler de solay qaray asi'qti'q. (*W. X.*) 3. Jer i'zg'ar bolg'an son', tamni'n' ti'rnag'i' da tozi'pti'. (*W. A.*) 4. Men keshik-peymen, sebebi menin' familiyam alfavit boyi'nsha yen' aldi'nda. (*S. S.*) 5. Patshali'g'i'm a'dil bolsi'n dep, shopan boli'p wo'tken ku'nlerimdi umi'tpadi'm. (*I. Q.*)

Bag'i'ni'n'qi' ga'pi bas ga'ptegi is-ha'rekettin' isleniw sebebin bildiretug'i'n qospa ga'ptin' tu'rine **sebeb bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p delinedi.**

Sebeb bag'i'ni'n'qi' ga'p **nelikten?, ne sebep?, ne sebepli?** degen sorawlarg'a juwap beredi.

Sebeb bag'i'ni'n'qi' ga'p penen bas ga'p yeki tu'rli jol menen baylani'sadi': 1) bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'sh formasi' arqali'; 2) bag'i'ndi'ri'wshi' da'nekerler arqali'.

a) bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi' **-g'anli'qtan, -genlikten, -i'p/-ip, -p, -may/-mey** qosi'mtali' hal feyillerden boli'p, bas ga'p penen baylani'sadi'. Mi'sali': Wol da mayda qami'sli'qti'n' ishinen **kiyati'rg'anli'qtan**, yerkek ya hayal yekeni belgisiz yedi. (*Sh. S.*) Usi' jumi'sshi'lardi'n' qoli' menen materialli'q bayli'g'i'mi'z **ko'beyip**, qala ha'm awi'llari'mi'zdi'n' kelbeti tani'masli'q da'rejede wo'zgermekte. («*Y. Q.*») Al, shoyi'n qazanlar **wo'tpey**, iyeleri wolardi'n' bahalari'n kemitiwge ma'jbu'r bolg'an. (*Q. A.*);

b) **-g'an/-gen** qosi'mtali' kelbetlik feyilge **son', keyin, sayi'n, sebepli, ushi'n** tirkewishlerinin' dizbeklesip keliwi arqali' bildiriledi. Mi'sali': Shayi'qti'n' di'qqati' at qosshi'si'na **awg'an son'**, Maman da ati'ni'n' ju'wenin tarti'p izirek ju'rdi. Ko'kiregi wo'sken jas biy bul ga'pti birinshi ret **aytqani' ushi'n**, Amanli'q heshten'e dey almay ti'g'i'ldi'. (*T. Q.*) Yegis waqti' **bolg'an sebepli**, a'kesi kelmedi. (*M. D.*) Du'beley **ku'sheygen sayi'n**, tolqi'nlar sekiriwin shaqqanlati'p ati'r. (*W. B.*)

d) geyde **-sa/-se** qosi'mtali' sha'rt meyilden boladi'. Mi'sali': Qara bult woynap shi'g'i'p **ji'li'ssa**, a'lem jarq yete qaladi'. (*K. S.*)

e) bag'i'ni'n'qi' ha'm bas ga'p **sebebi, wo'ytkeni, nege desen'** t.b. si'yaqli' bag'i'ndi'ri'wshi' da'nekerler arqali' baylani'sadi'. Bul da'nekerler arqali' baylani'sqan bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi', ko'binese betlik feyillerden boladi'. Mi'sali': Abduraxman sol jerde qaldi', **wo'ytkeni** u'ydin' iyesi bul waqi'tta u'yinde yemes yedi. (*Q. D.*) Alan'li'qtan shi'g'i'p uyqi'lawdi' uyg'ardi'q, **nege desen'** ku'ndiz alg'a ju'riw qa'wipli yedi. (*A. G.*)

74-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Sebeb bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' qalay baylani'si'p kelgenin ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'pinin' bayanlawi'shi'ni'n' bildiriliwin ayti'p be-rin'.

1. Adam wonsha ko'p bolmag'anli'qtan, jaydi'n' do'geregi quri' alan' boli'p qaldi'. (*W. X.*) 2. Aspandi' tegis bult qaplap, ku'n gu'n'girt tarta basladi'. (*Sh. S.*) 3. Bizler woni'n' wo'sek so'zlerin a'shkaralag'annan keyin, bul yendi menin' jaqi'n adamlari'mdi' wo'sek penen za'ha'rlep, buzi'p ju'-riпти. (*T. N.*) 4. Jalpi'ldap jar qulag'an sayi'n, wol selk yetip ja'n-jag'i'na alaqlaydi'. (*Sh. S.*) 5. Wol so'zge dilwar bolg'ani' sebepli, toy-mereke bolsa, jas jigitler ag'a retinde aldi'na ali'p basshi' yetedi. (*T. Q.*) 6. Gu'layda woni'n' bul so'zin yesitpedi, sebebi bul waqi'tta poezd worni'nan qozg'ali'p ju'rip ketken yedi. (*T. N.*) 7. Buri'n ko'binshe Jiyemurat qoli'na qoy baylap jatatug'i'n yedi, wo'ytkeni woni'n' uyqi'si' qatti' yedi. (*M. D.*)

75-shi'ni'g'i'w. Da'slep feyil bayanlawi'sh arqali' baylani'sqan, son'i'nan bag'i'ndi'ri'w-shi' da'nekerler arqali' baylani'sqan sebep bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plardi terip, ko'shirip jazi'n'. Jazi'wda jay ga'plerdin' arasi'na tiyisli irkilis belgilerin qoyi'wdi' umi'tpan'. Bayanlawi'shi'na qarap bag'i'ni'n'qi' ha'm bas ga'plerdin' baslawi'shlari'ni'n' asti'n si'zi'n'.

1. Biz buni' isley alami'z sebebi jaqti'li'q biz ta'repte. (*As. M.*) 2. Paxta terimine ja'rdemge kelgen qala xalqi'ni'n' barli'g'i' qayti'p kelip jumi's bi'jnadi'. (*T. Q.*) 3. To'bedegi jalg'i'z kishkene g'ana pa'tikten basqa jerden jaqti'li'q tu'speytug'i'n bolg'annan son' wo'jirenin' ishi ku'ta' qaran'g'i'. (*A. Sh.*) 4. Serippedey sozi'li'p womi'rtqasi' u'zilgen son' ondatra si'liq yetip qayi'qti'n' ultani'na quladi'. (*K. S.*) 5. Bizin' jan'a qon'si'mi'z da sog'an mezges nege desen'iz bizler jerdj jan'adan ashti'q, qoni'sti' jan'adan basti'q. (*W. X.*) 6. Basqalar qalag'a qarasi'n ko'rsetpeydi wo'ytkeni adi'm jerge tintiw, qaraw ku'ta' qa'wipli yedi. (*A. W.*)

76-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Sebeb bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' baslawi'sh ha'm bayanlawi'shi'ni'n' asti'n si'zi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bas ga'p penen qanday grammatikali'q qurallar arqali' baylani'si'p turg'ani'n ayti'n'.

1. Aqi'ri' sennen di'm xat kelmegennen keyin, bizler de jazg'andi' qoydi'q. (*G. I.*) 2. Si'ng'an su'yektin' awi'rg'ani' ko'beygen sayi'n, Gu'limbet waywaydi' ku'sheytti. (*J. A.*) 3. U'stilerine do'nip turg'an a'jel qa'wpi bosaspag'ani' sebepli, wolar bir-birine ashi'li'spadi' da. (*T. Q.*) 4. Hayali'n' buni' keshirer, wo'ytkeni wol ne aytsan' da ko'netug'i'n juwas adam. (*B. G.*) 5. Quri'li's boyi'nsha arnawli' qa'nigeler bolmag'anli'qtan, tiykari'nan, gerbish ha'm i'lay tasi'w jumi'slari' tapsi'ri'ldi'. («*J.*») 6. Ku'nnin' i'ssi'si'nda qari'qtag'i' suw na'llerdi quwrati'p taslaydi' dep, wol ko'birek tu'ngi suwg'ari'wg'a ku'sh salatug'i'n yedi. 7. Mag'an salsa barli'q imtixanlardi' qi'sqa ko'shirer yedim, sebebi qi'sta qar, jamg'i'r boladi', ko'shege de shi'qqi'n' kelmeydi. («*Y. Q.*»)

77-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plardi ko'shirip jazi'n'. Jay ga'plardi baylani'sti'ri'wshi' da'nekerlerdin' asti'n si'zi'n' ha'm usi' da'nekerler arqali' baylani'si'p kelgen jay ga'plerdin' qaysi'si' bas ga'p, qaysi'si' bag'i'ni'n'qi' ga'p yekenligin ha'm sorawlari'n ani'qlan'.

1. Kempir apam qatti' shorshi'ni'p ketti, sebebi wol gazetada Bati'ray tuwrali' bir na'rse jazi'lg'an-aw dep woylasa kerek. (*S. K.*) 2. Ba'lkim, wol kelmes, nege desen' woni' men ko'shede ko'rdim. (*N. N.*) 3. Wolar baxi'tli' boli'wg'a tiyisli de, wo'ytkeni buni'si'z yeldin' abadan boli'wi' mu'mkin yemes. («*Y. Q.*») 4. Wol usi' kiyati'rg'ani'nda aldi'nda tawday bolsa da qorqatug'i'n yemes, sebebi anasi'ni'n' bergen buyri'g'i' sonday u'lken yedi. (*A. B.*) 5. Bul ushi'n seni ayi'plap bolmaydi', nege desen' sen yele ko'p na'rselerdi ko'rgenin' joq. (*Sh. R.*)

§ 17. Maqset bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p

Bag'i'ni'n'qi' ga'pi bas ga'ptegi is-ha'rekettin' isleniw maqsetin bildiretug'i'n qospa ga'pke **maqset bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p** delinedi.

Maqset bag'i'ni'n'qi' ga'p **ne ushi'n?, ne maqset penen?** degen sorawlarg'a juwap beredi.

Maqset bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi' to'mendegishe bildiriledi:

a) bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi' atawi'sh feyillerge **ushi'n** tirkewishinin' dizbeklesip keliwinen boladi'. Mi'sali': Da'ryani'n'

arjag'i'ndag'i' jer biykarg'a **jatpawi' ushi'n**, da'ryag'a ko'pir sali'w kerek. (*Q. x. y.*) Dushpandi' jen'gendey ku'shke **eye boli'wi'mi'z ushi'n**, bizin' ha'm nani'mi'z, ha'm snaryadi'mi'z boli'wi' kerek. (*Sh. A.*);

b) buyri'q, tilek, ani'qli'q ha'm sha'rt meyillerge da'nekerlik xi'zmettegi **dep** so'zinin' dizbeklesiyi arqali' bildiriledi. Mi'sali': Toyg'a kelgenler g'arq boli'p **toyi'nsi'n dep**, mol-molaqay qazan asti'ri'p ati'r. (*T. Q.*) Wolar ha'mme waqta joqari' zu'ra'a't aladi' dep, bizler u'mit yetetug'i'n yedik. (*K. S.*) Shad zamanda shag'lap **da'wran su'rsek dep**, ju'z yelli procent alti'n **bersek dep**, g'alaba i'lg'aldi' uri'si'n ko'rin'. (*T. J.*)

78-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Maqset bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi'ni'n' bildiriliwin ha'm bas ga'pke qatnasli' qanday sorawg'a juwap berip turg'ani'n' ani'qlan'.

1. Biraq men, zu'ra'a'tti sen ko'p bersin dep, gu'lli imkaniyatti' tuwdi'ri'p qoyi'ppan. (*W. X.*) 2. Wolar ha'mme waqta joqari' bilim aladi' dep, bizler u'mit yetetug'i'n yedik. 3. Ondatra su'yrep ketpesin dep, yernektegi qami'sqa qaqpandi' muqi'yatlap baylap qoydi'. (*K. S.*) 4. Bul balani' bizler de shayang'a shaqqi'zi'p wo'ltireyik dep, yekewi balani'n' awi'li'na baradi'. (*Q. x. y.*) 5. Wo'kpe-giyne ko'beyer dep, bul sapari' Durdana apaydi'n' gu'llerin Hu'rlimang'a aytqan da joqpan. (*W. X.*) 6. Yeldin' ko'zine tu'speyik dep, wolar awi'ldan tasalani'p ko'ldin' jiyegi menen jortti'. (*T. Q.*)

79-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Maqset bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' baslawi'sh ha'm bayanlawi'shi'ni'n' asti'n si'zi'p, bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi'ni'n' qanday so'z shaqabi'nan bolg'ani'n' ani'qlan'.

1. Wo'zime ko'z wo'tpesin dep,
Wot tutatqan paxtag'a.
Muz jari'li'p ketpesin dep,
Qag'i'p qoyg'an atlama.
2. Yendigi ji'li' alarman dep,
Qarshi'g'asi'n ko'mipti.
Bir ji'ldan son' salarman dep,
Qazi'p alg'an wo'likti.
3. Wo'rten' ko'lge may sali'pti',
Wot tezirek wo'shsin dep.

Qara jerge aw sali'pti',
«Quday berse tu'ssin» dep. (T. J.)

4. Jol-jo'nekey sa'lem berip wo'tsem dep,
Qag'i'p kirdim yari'm a'sir qapi'si'n.
(T. J.)

80-shi'ni'g'i'w. Maqset bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdin' irkilis belgisin qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'pti bas ga'pke baylani'sti'ri'wshi' qurallardi'n' asti'n si'zi'n'.

1. Sonda da Fedya jaradarlarg'a ja'rdem beriw ushi'n wol sanitarlarg'a qosi'li'p wo'zinin' joldas balalari' menen jaradarlarg'a da'ri-da'rmaq apari'p bergin. (T. Q.) 2. Keshquri'n Tawmurat shaqi'ri'p ati'r dep pochtalyon bala keldi. (K. S.) 3. Men sizlerge Volodyani'n' tikken teregin ko'rsetemen dep g'arri' worni'nan turdi'. (A. Bek.) 4. Sudya woni'n' paydasi'na isti sheshiw ushi'n asxanani'n' xojayi'ni' wog'an si'yli'q a'kelip berdi. (Q. x. y.) 5. Men, bul bala bir na'rse aytpaqshi' shi'g'ar dep, woni'n' qasi'na woti'rdi'm. (I. Q.)

81-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerden sebep bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi bir bo'lek, maqset bag'i'ni'n'qi'li' ga'plerdi bir bo'lek ko'shirip jazi'n'. Wolarg'a tiyisli sorawlar qoyi'p, bir-birinen wo'zgesheligin tu'sindirin'.

1. Men senin' menen ketetug'i'n bolg'an son', atam juwap bermey woti'rg'an shi'g'ar. (T. N.) 2. Qasi'ndag'i'lar bul ha'reketimdi sezip qoymasi'n dep, men si'r bermewge ti'ri'sti'm. (A'. Q.) 3. Atamurat Serjanni'n' qoli'n tarti'p ali'wdi' talap yetkennen keyin, wol da qalsha qarap qaldi'. (T. Q.) 4. Patsha, wo'zinin' yeshki qulag'i' tuwrali' shashta'rezler xali'qqa ayti'p qoymawi' ushi'n, basi'n shawi'p taslawg'a buyi'radi'. (Q. x. y.) 5. Bul bali'qlardi' wo'zim apari'p beremen dep, mollani'n' kishi balasi' ali'p ketedi. (Q. x. y.) 6. Miynetti jasi'n'nan su'ygen son' wo'zin', jan'a wo'mirge aralasti'n', Ari'wxan. (Q. Y.)

§ 18. Sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p

82-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'p penen bas ga'ptin' ma'nilik qatnasi'na di'qqat yetin' ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi'ni'n' bildiriwin ayti'n'.

1. Yeger de qaynap turg'an ko'lden ju'zip wo'tsen', men sag'an mi'n' atti' si'yli'qqa beremen. («Aziya xali'qlari'ni'n' yertekleri») 2. Aldi'mi'zda

japti'n' biyik ko'piri bolmag'anda, ba'lkim, biz wog'an jete almas yedik. (Q. D.) 3. Bul princip iske aspag'ansha, jerde i'zg'ar saqlanbaydi'. («Y. Q.»)
4. Adamni'n' kewil sarayi' du'ziw bolsa, isi rawaj tabadi'. (W. X.)

Bag'i'ni'n'qi' ga'pi bas ga'ptegi is-ha'rekettin' isleniw ya islenbew sha'rtin bildiretug'i'n qospa ga'p **sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p** dep ataladi'.

Sha'rt bag'i'ni'n'qi' ga'p **ne qi'lsa?, ne qi'lg'anda?, qa'ytkende?, ne qi'lmag'ansha?** t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Sha'rt bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi' to'mendegi feyillerden boladi':

1) **-sa/-se** formali' sha'rt meyilden boladi'. Mi'sali': Ha'r brigadani' sawatli' adamlar **basqarsa**, jumi'slar pu'tkilley basqasha bolar yedi. (X. S.)

2) wori'n sepligindegi **-g'an/-gen** formali' kelbetlik feyil arqali' bildiriledi: Jumagu'l **bolmag'anda**, bu'gin men du'zde qalatug'i'n yedim. (T. Q.) Qi'yi'nshi'li'qlar **saplasti'ri'lg'anda**, keyin **shegindirilgende g'ana**, payda bolatug'i'n a'jayi'p isenim sezimi de keledi. («Y. Q.»);

3) hal feyildin' **-may/-mey**, **-g'ansha/-genshe** tu'rlerinen ha'm **-may/-mey + turi'p** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladi'. Mi'sali': Isenim **bolmay**, is wo'nbes. (Naqi'l) Sariev **aralaspag'ansha**, bul kelispewshilik lawlag'an wottay basi'lmaytug'i'n boldi'. (Q. D.) Planetani'n' yerigen yadrosi' **bolmay turi'p**, magnit maydani'ni'n' du'ziliwi mu'mkin yemes. («Y. Q.»)

An'lati'w: Sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' ma'nisi ani'q, ku'sheytilip ayti'lg'anda bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' basi'nda **yeger, yeger de** da'nekerleri qollani'ladi'. Mi'sali': **Yeger** kimde-kim mag'an dus kelgen woqi'wshi' bola beredi dep woylasa, wol qa'telesedi. (Sh. A.) **Yeger** Atamurat darg'a bolmag'anda, meni de bul jaqqa kirgizbeytug'i'n yedi. (K. M.)

83-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' bag'i'ni'n'qi' ga'pinin' bayanlawi'shi'ni'n' qanday feyillerden bolg'ani'n ha'm sorawlari'n ayti'p berin'.

1. Qay jerde jigerli miynet yetip isin'nen jaqsi' na'tiyje shi'g'arsan', ha'mme jaqsi' ko'rip si'ylaydi', hu'rmet yetedi. (X. S.) 2. Yeger bu'gin jem kelmegende, u'yimizdegi napaqami'zdi' qoyg'a beretug'i'n yedik. (W. X.) 3. Ha'zirgi waqi'tta sizin' xi'zmet yetiwin'izdi xali'q talap yetse, qalayi'nsha

bas tarta alasi'z. (X. S.) 4. Yeger qarapayi'm balta senin' xojali'g'i'n'di' asi'raytug'i'n bolsa, wonda mi'naw baltalar sag'an wonna da ko'birek payda keltiredi. (L. x. ye.) 5. Birlik bolmay, tirilik bolmas. (Naqi'l) 6. Mine, soni'n' ushi'n da geliy bazasi'nda jasalma atmosferani'n' optimal varianti' tabi'l-mag'ansha, bunnan bi'lay da izertlewlerdi dawam yettiriw za'ru'r. («Y. Q.») 7. Jer tegis bolmay, yegis bolmaydi'.

84-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Sha'rt bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' baslawi'shi' ha'm bayanlawi'shi'ni'n' asti'n si'zi'n', bayanlawi'shti'n' bildiriliwin ha'm bas ga'pke qatnasli' soraw-lari'n ani'qlan'.

1. Yeger kem-kemnen boran u'dey berse, mo'min qoy biysharalar ne qi'ladi'. (W. X.) 2. Yeger bali'qlari' ko'rinbegende, jurk irkilmes yedi. (T. Q.) 3. Yen' aldi' menen adamni'n' kewil sarayi' du'ziw bolsa, isi de won'g'a ju'redi. (W. X.) 4. Adam qatnaspay turi'p, korabllerdi basqari'w, Venerag'a bari'p tu'siw mu'mkin bolmaydi'. («Y. Q.») 5. Birlik bolmasa, tirilik bolmaydi'. (Naqi'l) 6. Yeger de brigada ag'zalari' wog'an tuwi'sqanlarsha ja'rdem bermegende, heshqashan da wol jaqsi' burawlawshi' boli'p jetise almag'an bolar yedi. («Y. Q.») 7. Ko'sewin' uzi'n' bolsa, qoli'n' ku'yemeydi. (Naqi'l.) 8. Jumagu'l bolmag'anda, bu'gin men du'zde qalatug'i'n yedim. (T. Q.) 9. Samalg'a qarsi' qarasan', betin'nin' terisin juli'p alg'anday ashi'ydi'. (W. X.)

85-shi'ni'g'i'w. Berilgen bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi woqi'n'. Wolardi'n' ishinen sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi terip jazi'n'. Sha'rt bag'i'ni'n'qi'ni'n' bayanlawi'shi'ni'n' ha'm da'nekerlerinin' asti'n si'zi'p ko'rsetin' ha'm sha'rt meyilden bolg'an bayanlawi'shlardi'n' neshinshi betlerde qollani'li'p turg'ani'n' ayti'n'.

1. Dushpan bizdi joq yetiwdi tilese,
Biz de qa'ha'rlenip qabaq u'yemiz. (L. K.)

2. Yeger men ju'da' keshiksem, barli'-joqli' qi'li'p sho'p-shardan waqti'-waqti' tasla. (W. X.) 3. Bult barg'an sayi'n' qublag'a serpilip, mayda silpi qaldi'ri'p barati'r. (Sh. S.) 4. Si'n du'zelmey, min du'zelmes. (Naqi'l) 5. Muratov awzi'n' jasqamay-aq, Yesen so'zin ayti'p boli'p worni'nan tu'rgeldi. (W. X.) 6. To'resh awi'ldan kelmey, woni'n' anasi' hesh uyqi'lamaytug'i'n yedi. (N. D.) 7. Aynaxan rayonnan kelmey, men sizge hesh na'rse ayta almayman. (X. S.) 8. Biybigu'l ko'rinbey ketkenshe, wol izinen tigilip qarap turdi'. («A.») 9. Qoli' perde si'mlari'na jaqi'nlassa boldi', duwtardi'n' wo'zi shertilip ati'rg'anday boladi'. (W. X.)

§ 19. Qarsi'las bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p

Jay ga'plerinin' ma'nisi bir-birine qarama-qarsi' bolg'an qospa ga'pke **qarsi'las bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p** delinedi.

Qarsi'las bag'i'ni'n'qi' ga'pler **ne qi'lsa da?, qa'yitse de?, ne qi'lg'an menen?, qa'ytken menen?** degen sorawlarg'a juwap beredi.

Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shlari', ko'binese to'mendegi so'zlerden boladi':

a) sha'rt meyildin' **-sa/-se** qosi'mtasi'nan keyin janapayli'q xi'zmettegi **da, de** ko'mekshi so'zinin' dizbeklesip keliwi arqali' bildiriledi: Jumagu'l ji'lli' so'zge **jadi'rasa da**, Shernazardi'n' ju'zi soli'n'qi' yedi. (W. A.) Gu'l **solsa da**, kewiller solmas. (*I. Y.*);

b) **-g'an/-gen** qosi'mtali' kelbetlik feyilge **menen** tirkewishi ha'm qarsi'lasli'q ma'ni beriwshi **bolmasa** so'zinin' dizbeklesip keliwinen boladi': Wolar **ketken menen**, top buzi'lmadi'. Murat shayi'q Mamanni'n' aqi'li'na, danali'g'i'na, jasi'nan **isengen menen**, bunday sha'pik tapqi'rli'g'i'na isenimi kem yedi. (*T. Q.*);

d) bari's seplik qosi'mtali' kelbetlik feyil ha'm atawi'sh feyilge **qaramastan** tirkewishinin' dizbeklesip keliwi arqali' bildiriledi: Adamlar qansha u'stemlik ha'mir menen **topi'li'p kiyati'rg'ani'na qaramastan**, wolardi'n' ga'p ti'n'lap irkilgenine Yesengeldi ju'regin basti'. (*T. Q.*) Quyash qanshelli **ku'ydiriwine qaramastan**, biz ji'yi'n-terimge tayarli'qti' dawam yettirdik. («*Y. Q.*».)

An'lati'w. Sha'rt meyilden keyin **da, de** ko'mekshi so'zleri dizbeklesip kelgen menen, barli'q jag'dayda qarsi'lasli'q ma'ni an'lata bermeydi. Mi'sali': Tosi'nnan iyt **u'rse de**, wol shorshi'p ketedi. (*B. B.*) Bul ga'p sebep ma'nisinde baylani'si'p kelgen, **woni'n' shorshi'p ketiwine tosi'nnan iytin' u'riwi sebepshi**, sorawi' — **ne qi'lsa da?**

86-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Qarsi'las bag'i'ni'n'qi' ga'plerdin' baslawi'sh ha'm bayanlawi'shi'ni'n' asti'n si'zi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bas ga'p penen qanday so'zlerdin' ja'rdemi arqali' baylani'sqani'n tu'sindirir'.

1. Qi's qanday qatti' kelse de, wolardi'n' yekewi de qoralari'nan qoy ju'detip suwi'qqa asha tuyaq bermeydi. (*W. X.*) 2. Birneshe ret qala jaqqa qayta-qayta qaray ti'ni'shsi'zlansaq ta, keletug'i'n adamlardan xabar bolmadi'. (*M. D.*) 3. Avgust ayi'ni'n' bas gezi bolg'ani' menen, ku'n yele i'ssi'. (*W. X.*)

4. Ko'p adamni'n' yen'sesine mingen tas jani'n mu'jigen jegi boli'wi'na qaramastan, ji'llar boylap qoni'si' payanlamag'an xali'q ushi'n u'lken u'mit quri'li'si' boldi'. (T. K.) 5. Baymurat tek qon'si'lardi'n' u'yine kirip shi'qqani' bolmasa, wol hesh jaqqa shi'qpadi'. (J. Sap.) 6. Sesi qansha ha'lsiz shi'q-qan menen, Temirxan ata woni'n' pikirinini' ha'mmesine tu'sindi. (T. Q.) 7. Wol a'kesi jaqqa baraman dep qansha talpi'nsa da, woni' heshkim jibermedi. (T. X.)

87-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdegi ko'p noqatti'n' worni'na qarsi'las ma'ni jasawshi' ko'mekshi so'zlerdin' tiyislisin qoyi'p, ko'shirip jazi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin bas ga'pke qatnasli' sorawlari'n ayti'n'.

1. Buni' maman bali'qshi'lar sezse ... wolar qoldi'n' qi'sqali'g'i'n bil-dirgisi kelmedi. 2. Ma'tniyaz keshte kelip jatqani' ... wotawdi'n' ra'ha'tin A'jiniyaz ko'rip ju'r. (K. S.) 3. Petka qansha si'r bergisi kelmege ... ba'ri mag'an ma'lim. (Sh. S.) 4. Kesh boli'wi'na ..., hawa qapi'ri'q tartti'. 5. To'sengenleri shiy, shi'pta, jambaslag'anlari' ishi sholang'a toli' teri ko'pshikler boli'wi'na ..., qosti'n' ishi wog'ada kewilli yedi. (T. Q.) 6. Qi'zlar qarsi' bolsa ... wolar ti'n'lamadi'. («A'.j.») 7. Ku'n ashi'layi'n degen ..., samal a'neyi yemes yedi. (A. A')

88-shi'ni'g'i'w. Wo'zlerin'iz woyi'n'i'zdan yamasa ko'rkem shi'g'armalardan sha'rt ha'm qarsi'las bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' bildiriliwinin' ha'rbir tu'rine bir mi'saldan ga'p tawi'p jazi'n' ha'm wolardi' ga'p ag'zalari'na tallan'.

89-shi'ni'g'i'w. «Bizin' awi'ldi'n' buri'ng'i' ha'm ha'zirgi kelbeti» degen temada shi'g'arma jazi'n'. Shi'g'arma jazi'wda buri'ng'i' turmi's haqqi'nda wo'zlerin'izdin' yesitken gu'rrin'lerin'izdi paydalani'n'.

90-shi'ni'g'i'w. Berilgen bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi woqi'n'. Wolardi'n' qura-mi'ndagi' jay ga'plerdin' qaysi'si' bas ga'p, qaysi'si' bag'i'ni'n'qi' yekenin ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bas ga'pti qanday ma'nide si'patlap turg'ani'n ayti'n'.

1. Sa'wirdin' samali' nama shalg'an son',
Saz benen ba'rshe jan xabarlang'an son',
Wo'simlikler bo'rtip talaplang'an son',
Jawdi'rap ashi'lar gu'li ba'ha'rdin'. (A. D.)

2. Sag'asi' usha biyik tawlardan tasqi'nlap aqqanday, bul bes ji'lli'qlardi'n' saltanatli' sawlatqa qoli' tiyiwinin' de tu'p tiykari' bar. (K. S.) 3. Paxta ko'p

bolsa, turmi's abadan boladi'. («Y. Q.») 4. Klubti'n' qasi'na kele bergenimde, jag'imli' sazdi'n' na'zik i'rg'ag'i' ju'regimdi biylep aldi. (G. I.) 5. Qatari'm menen birge qa'dem basi'p ju'rsem, wol men ushi'n u'lken wo'mir. (K. M.) 6. Yeger ana perzentli boli'p, woni' aqi'lli' yetip wo'sirgenine qanday quwan-sa, Quwani'shbay ag'a da klastag'i' ja'miyetlik jumi'sqa aktiv qatnasi'p, jaqsi' woqi'g'an balalarg'a sonday quwanadi'. (T. Q.)

91-shi'ni'g'i'w. Bag'i'ni'n'qi' ga'plerge tiyisli irkilis belgilerin qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'plerdin' bayanlawi'shi'ni'n' asti'n si'zi'p, wolardi'n' qanday so'zlerden bolg'ani'n ayti'n'.

1. Qazi' bir shaqi'ri'qqa barati'rg'anda Sahibjamal buzawlarg'a wot ali'p kiyati'r yeken. 2. Yeles-qapasta u'yden shi'g'a bereyin degenimde meni Aybergen ag'a salta toqtatti'. (W. X.) 3. Sha'wle tayi'n bolmay ati'ri'p-aq Ayshagu'l de uyqi'dan turdi'. 4. Senin' woq-da'rin' bolmag'anda bizge qoyan, qi'rg'awi'l qayda? (K. M.) 5. Kimde kim jaman bolsa, wol xali'q jazasi'nan qashi'p quti'la almaydi'. (J. A.) 6. Wolar haqi'yqat quyash shi'qqansha qaran'g'i'li'qqa qa'ha'rli ko'zlerin qadawda yedi. 7. U'ye kelsem apam ken'sege ketipti. 8. Qaysi' u'y wo'z ara tati'wli'qta awi'zбирshilikli wo'mir keshirse, sol u'y — baxi'tli'. (T. Q.) 9. Ja'miyla usi' woy tolqi'ni'na terbelip woti'rg'an waqi'tta direktor pyiesani'n' mazmuni'n so'ylep woti'r yedi. (K. S.) 10. Qolayli' jumi'slar ko'p bolg'ani' menen dokument kerek. (S. S.)

92-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdin' oqi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'plerdin' bas ga'pke qatnasli' qanday sorawlarg'a juwap berip turg'ani'n ha'm qaysi' tu'ri yekenin ayti'p berin'.

1. Sari' sag'i'm suli'w ku'ndi sari' jipektey qaplap, shashag'i' jen'is bayraqlari'ni'n' shashaqlari'nday ko'rinedi. (J. A.) 2. Atamurat u'yine kelse, Worazgu'l jen'gey de, Ayshagu'l de, Wori'nbek te a'lleqashan uyqi'lap qalg'an yeken. (T. Q.) 3. Bekjan attan tu'sip, ishtegi bolg'an ha'diyselerdi ko'rip shi'qqanda, arba da kelip jetti. (S. X.) 4. Worazg'aliy menen yekewimizdin' so'zimiz yele de dawam yete beretug'i'n tu'ri bar yedi, yeger de Ayparshani'n' u'yinin' ala ku'shigi a'llenege shabalani'p u'rmegende. («A'»j) 5. Yeger bul zatlar iyelerinin' qoli'na wo'z waqti'nda tiymese, wonda tilxatti'n' sha'rti boyi'nsha jerden ali'p jerden sali'wg'a qayi'lshi'li'q bildirdi. 6. Wortan'g'i' woshaqta gu'rlep jang'an wot betke qi'zi'w berse de, Muratovti'n' ko'k jel-kesi menen qaq jawi'ri'ni' ton'g'an si'yaqli' shimirkendi. (W. X.) 7. A'ynektin' si'rti'nda, dalada, boran buri'ng'i'dan beter i'zg'i'ri'p, qar du'beleyi quwi's-

qolti'qqa ti'qsi'ri'li'p uytqi'di'. (Sh. A.) 8. Duri's aytasi'z, biy ag'a, basi'-mi'zdag'i' qalpag'i'mi'z ji'rti'lg'an menen, i'zasi' ko'kiregimizde wo'shpesteý boli'p qalg'an. (T. Q.)

Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi ta'kirarlaw ushi'n sorawlar ha'm tapsi'rmalar

1. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p dep nege aytami'z? Woni'n' dizbekli qospa ga'pten ayi'rmashi'li'g'i' qanday?
2. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi ani'qlaw belgileri qanday. Atap ko'rsetin'.
3. Bag'i'ni'n'qi' ga'p bas ga'p penen qanday grammatikali'q qurallar arqali' baylani'sadi'? Atap ko'rsetin'.
4. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bayanlawi'shi', ko'binese qanday feyillerden boladi'?
5. Bag'i'ni'n'qi' ga'p bas ga'p penen qanday da'nekerler arqali' baylani'sadi'? Da'nekerlerdi ayti'n'.
6. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p ne ushi'n bag'i'ni'n'qi' ha'm bas ga'p boli'p bo'linedi'?
7. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' wori'n ta'rtibi qanday?
8. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p ma'nisine qaray neshe tu'rge bo'linedi'? Wolardi'n' tu'rlerin atap ko'rsetin'.

TIL WO'SIRIW

(Awi'zsha ha'm jazba tu'rde)

93-shi'ni'g'i'w. Wo'zlerin'iz ta'biyat haqqi'ndag'i' baqlawlari'n'i'z ha'm to'mendegi berilgen qosi'qlardan paydalani'p, «**Gu'z**» degen temada shi'g'arma jazi'n'.

Joba:

1. Gu'z — molshi'li'q ma'wsimi.
2. Gu'zdegi ta'biyat ko'rinisleri.
3. Gu'zdin' «Alti'n gu'z» dep atali'wi'n su'wretlew.
4. Gu'zdegi daqi'llar, ji'yi'n-terim mapazi'ndag'i' awi'l diyqanlari'ni'n' ha'reketleri ha'm t. b.

GU'Z

Ti'ni'p aqti' japta suwlar,
Ku'n rayi' salqi'n tarti'p.
Bag'da jasi'l japi'raqlar,
Sarg'aydi'. Gu'z keldi qayti'p.

G'az, ti'rnalar ushi'p wo'tti,
Ka'rwanday dizilip qatar.
Sesleri jan'g'i'rti'p ko'kti,
Wo'zlerinshe qosi'q aytar.

Gu'z deydi Mine, ali'n'i'z,
Qushag'i'm toli' zu'ra'a't.
Ji'ynawg'a g'ayrat sali'n'i'z,
Miynetten ko'rin' ra'ha't. (B. Q.)

Gu'z, demek, bul — qi'rman toli' a'tirap,
Gu'z, demek, bul — jemis toli' bag'.
Gu'z, demek, bul — daqi'l toyi'n toylamaq,
Bir ji'ldi'n' bir ku'nshe bolg'ani' yan'li'.

Saqi'y gu'zin' kewlin' yan'li' ashi'lar,
Dasturqang'a jemis boli'p shashi'lar.
Bul pasi'lda diyqan ku'n-tu'n asi'g'ar,
Asaw da'rya tasi'p tolg'ani' yan'li'.

(T. S.)

GU'Z KELDI

Gu'z keldi!
Gu'z keldi!
Alti'n gu'z keldi!
Gu'zdin' suli'wli'g'i'n
Gu'lla'n ko'z ko'r'di.
Salqi'n samal yesip,
Hawa wo'zgerdi...
Japi'raqlar sarg'aydi',
Ashi'ldi' paxta.
Jazdag'i' a'jayi'p
Ko'rk joq bag'larda.
Suwlar ha'm azayi'p
Qalg'an japlarda.
Aspanda du'rlligip
Ushi'p ju'r quslar.

Kesekke su'rnigip
Ku'liser qi'zlar.
Sho'jelerin yertip
Tu'yetawi'qlar.
Kekili qi'zara bo'rtip
Jayi'li'p shari'qlar.
Ji'lqi'lar kisnesip
Ali's-ali'sta.
Torg'aylar dizilisip
Quwraq qami'sqa...
—Alti'n gu'z keldi!—dep
Si'bi'rlap japi'raq.
Sag'an haq jol tilep
Turg'anday a'tirap.

(M. Q.)

94-shi'ni'g'i'w. Shayi'r Ibrayi'm Yusupovti'n' «Jaqsi' adamlar» degen qosi'g'i'n woqi'p, ma'nisin so'ylep berin'. Wol qosi'qti'n' qanshelli da'rejede kewilge unaytug'i'nli'g'i'n ha'm haqi'yqi'y turmi'stan ali'ni'p jazi'lg'anli'g'i'n da'lillep ayti'n'.

JAQSI' ADAMLAR

Jaqsi' adamlarg'a joli'qqan ku'ni
Uyqi'n' pu'tin bolar, waqti'n' xosh bolar.
Kewlin' ko'terin'ki, ilham-yosh bolar
Jaqsi' adamlarg'a joli'qqan ku'ni.

Azanda avtobus ba'ndirgisinde
«Juwi'r-juwi'r!» deser seni ko'riwden.
Wolar so'ytip ku'tpegende yeger de
Jumi'stan keshigip qalar yedin' sen.

Sa'lemlesip, basqi'lasi'p alarsan',
Du'nyani'n' kemligin tez umi'tarsan'.
Wo'mirdi sonshelli su'yip qalarsan'
Jaqsi' adamlarg'a joli'qqan ku'ni.

Wolar uyi'tqi' boli'p miynet u'stinde,
Bekkem semya du'zer «kollektiv» atli'.
Wolar menen jaqsi'-jaman ku'ninde,
Bo'lisip jegen nan paldan da tatli'.

Yeger sen du'nyani' tirep tursan' da,
G'a'letlik islesen' an'bay ko'zin'e.
Ma'selen, profkomni'n' ji'ynali'si'nda
Ayamastan ayti'p salar ju'zin'e.

Biraq, bir ku'n basqa is tu'ser bolar,
Qayg'i' bulti' qabag'i'n'nan ari'lmay.
Senin' raboshi'y nami'si'n'di' wolar
Qaytpay qorg'ar sonda wo'z hu'jdani'n'day.

Sen sonda wo'zin'di sudlap ishin'nen,
Wo'zin'di kerekli adam sezersen'.
Seni wo'zin'nen de jaqsi' tu'singen
Bul adamlar jan ber dese, berersen'.

Jaqsi' adamlar — bul du'nyani'n' tiregi,
Hasla sen wolardan burma ju'zin'di.
Haq niyet, hadalli'q toli' ju'regi,
Sen wolarg'a qarap du'ze wo'zin'di.

Wolarg'a ha'r ku'ni joli'qsan' payda,
Wolar ko'p ushi'rasa kewlin' pitedi.
Jumi'sta ya jolda, quwani'sh-qayg'i'da
Mu'shkil islerin'di an'sat yetedi.

Wolar hesh waqi'tta seni satpaydi',
Woti'ri'spada wori'n ali'p yadlaydi'.
Tolqi'nda qayi'g'i'n' suwg'a batpaydi'
Jaqsi' adamlarg'a joli'qqan ku'ni.

Wo'mirin' uzaq bolsi'n, la'zzetli bolsi'n,
Avtobusti' irkip azanda ha'r ku'n.
«Juwi'r, juwi'r!» — desip shaqi'ri'p tursi'n,
Jaqsi' adamlarg'a joli'qqan ku'ni.

95-shi'ni'g'i'w. 1-tapsi'rma. Tekstti woqi'n'. Teksttin' qanday stilde jazi'lg'ani'n ha'm woni'n' bayanlani'w ma'nisin (xabarlaw ma'nisinde me yamasa su'wretlew ma'nisinde me) ayti'n'.

2-tapsi'rma. Son'i'nan teksttin' ishindegi bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi terip jazi'p, bayanlawi'shlari'ni'n' asti'n si'zi'n'. Bag'i'ni'n'qi' ga'ptin' bas ga'pti qanday ma'nide tu'sindirip turg'ani'n ani'qlan'.

Ku'ndiz, a'sirese, tal tu's waqi'tlari'nda bala putaqlari' ha'rriygen shi'ral-jinlerdin' arasi'na bari'p woti'ri'wdi' jaqsi' ko'retug'i'n yedi. Wolar biyik boli'p wo'sedi, gu'li bolmaydi'. Tu'biri nartli' ha'm juwani'raq boli'p, joqari' jaqlari' bu'rkelip, asti'na saya tu'sip turg'anli'qtan, jani'nda basqa sho'plerdin' wo'siwine mu'mkinshilik berilmeydi. Wolar bul balani'n' isenimli doslari' yedi. Yeger geypara waqi'tlari' bir na'rsege narazi' boli'p ji'lag'i'si' kelse, wol adamlarg'a ko'rinbew ushi'n shi'raljinlerdin' arasi'na kelip jasi'ri'natug'i'n yedi. Wolar tap tog'aydi'n' shetindegi qarag'aylarga usap an'qi'p, arasi' ti'm-ti'ri's, qapi'ri'q i'ssi' boladi'. A'ne sonday waqi'tlari' bala shalqortasi'na tu'sip aladi' da, aspang'a qaraydi'. Da'slep ko'zleri jasqa toli'p, perdelenip turg'anli'qtan hesh na'rzeni won'lap an'g'ara almaydi'...

Bultlarga qarap ti'm-ti'ri's jata ber. Wolar, tap sen neni qa'lesen' de woylag'ani'n'day boli'p ha'r qi'yli' su'lderlarga aylanadi'. Ha'tte, bir bo'lek bultlardi'n' wo'zi tu'rli-tu'rli boli'p ketedi. Tek g'ana bultlardi'n' qalay qubi'li'p turg'ani'n biliw kerek.

Shi'raljinler qanday ra'ha't deysen'. Arasi' ti'p-ti'ni'sh. Wolar aspandi' ko'legeylemeydi. Tek qapi'ri'qtag'i' qarag'aylarday an'qi'p tura beredi.

Mine, shi'raljin degen usi'nday boladi'.

Sunday-aq, wol ha'rbir wo'simliktin' wo'zine ta'n basqa da ayi'rma-shi'li'qlari'n bilip aldi'. Sonli'qtan, wol suw alma jerlerde gu'mis ren'de do'nip wo'sip turatug'i'n selewlerge miyrimi tu'sip, g'amxorli'q penen qaraytug'i'n yedi. Samal bolsa basi'ndag'i' shaqalari' yelpildep ketetug'i'n bul selewlerdin' yesi joq dese de boladi'. Wolardi'n' jipekke usag'an jup-jumsaq shaqalari'n samal jelpip turmasa bolmaydi'. Samal qay ta'repten yesse de, wolar i'g'i'na ji'g'i'li'p, shashaqlari' to'gilip salbi'rasi'p turadi'. Al, yeger jawi'n jawi'p, shaqmaq shaqsa, wolar qayda ti'g'i'lari'n bilmey albi'rasi'p, da'rhal jer dastani'p japi'ri'li'p jati'p qaladi'. Yeger wolardi'n' ayag'i' bolg'anda, ko'z jeter jerlarga qashi'p ta ketken bolar yedi... Al, jawi'n ti'ng'annan keyin, wolardi'n' qaytadan janlanip, samaldi'n' bag'dari'na qaray shashaqli' baslari'n iymeytip qa'ddin tiklep, dirildesip turatug'i'ni'n qa'ytersen'.

Balani'n' wo'zi, birge woynaytug'i'n joralari' bolmag'anli'qtan, a'ne usi'nday sumli'qsi'z ha'm biyqayg'i' na'rselerdin' qorshawi'nda qalatug'i'n yedi. (Sh. A.)

DA'NEKERSIZ QOSPA GA'PLER

§ 20. Da'nekersiz qospa ga'p haqqi'nda tu'sinik

96-shi'ni'g'i'w. 1. Berilgen qospa ga'plardi sali'sti'ri'n'. Wolardi'n' bir-birinen wo'z-gesheligine itibar berin'.

1. Ku'n ji'li'di', ton'lar jibisti.
2. Ku'n ji'li'di' ha'm ton'lar jibisti.
3. Ku'n **ji'li'g'anli'qtan**, ton'lar jibisti.
4. Ku'n ji'li'di', **sonli'qtan** ton'lar jibisti.

Bul ga'pler du'zilisi jag'i'nan wo'zgeshelikka iye. Wolardi'n' da'slepki yekewi intonaciya ha'm dizbeklewshi da'neker arqali' baylani'sqan. Biraq, ma'nilik jaqi'nli'qlar bar. Sunday-aq, son'g'i' 3-4 ga'pte de ma'nilik

jaqi'nli'qlar bar. Buni'n' da'slepkisi bayanlawi'sh formasi' arqali' baylani'sqan, son'g'i'si' bag'i'ndi'ri'wshi' da'neker arqali' baylani'si'p kelgen. Usi' si'yaqli' wo'zgesheliklerine qaray wolardi'n' birewleri da'nekerli, yekinshi birewleri da'nekersiz baylani'si'w wo'zgesheliklerine qaray bir-birinen ayi'ri'li'p turadi'.

97-shi'ni'g'i'w. Berilgen qospa ga'plerge di'qqat awdari'n'. Wolardi'n' qaysi'si' intonaciya, qaysi'si' dizbekli da'nekerler, qaysi'si' bag'i'ndi'ri'wshi' da'nekerler arqali' baylani'sqani'n' ani'qlan'.

1. Shaqalar qi'ymi'ldamaydi', japi'raqlar si'ldi'rlamaydi'. 2. Shaqalar qi'ymi'ldamaydi' ha'm japi'raqlar si'ldi'rlamaydi'. 3. Jerler ko'klede, a'tirap ko'k lipasqa bo'lendi. 4. Jerler ko'klede ha'm a'tirap ko'k lipasqa bo'lendi. 5. Jerler ko'klegenlikten, a'tirap ko'k lipasqa bo'lendi. 6. Jerler ko'klede, sonli'qtan a'tirap ko'k lipasqa bo'lendi.

Qurami'ndag'i' jay ga'pleri da'nekersiz, intonaciya arqali' baylani'sqan qospa ga'pke **da'nekersiz qospa ga'p** delinedi.

Da'nekersiz qospa ga'pler qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' ma'nilik qatnaslari'na qaray **da'nekersiz mezzilles, da'nekersiz qarsi'las, da'nekersiz sebep-na'tiyje, da'nekersiz tu'sindirmeli qospa ga'p** boli'p 4 tu'rge bo'linedi.

98-shi'ni'g'i'w. Teksti woqi'n'. Qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' bir-biri menen qalay baylani'si'p kelgenin ha'm jay ga'pler arasi'ndag'i' ma'nilik qatnaslari'n' ani'qlan'.

Jan'a ay jadi'rap ko'p turmadi', wol a'lleqashan bati'p ketken. Girbin'siz ko'kte u'mit ushqi'nlari'nday juldi'zlar g'ana ji'lti'raydi', sholaq qumlar sho'kken botaday qarawi'ti'p ko'rinedi. Ya jortqan an'ni'n' qorsi'ldi'si' yesitilmeydi, ya ushqan qus qanatlarini'n' sipsin'i' yesitilmeydi. Bunnan sa'l g'ana buri'n' na'zik ayaqlari'ndag'i' qasan' gewishtin' si'pi'ldi'si' yesitiler yedi, ha'zir wol da ti'ng'an. Pitegene salqi'n' tartqan qum ku'ndizgidey ayaqti' ku'ydire bermes yedi, woni'n' u'stine su'rnikter sho'n'ge de joq. (*Sh. S.*)

99-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' bayanlawi'shlari'ni'n' asti'n' si'zi'p, wolardi'n' qospa ga'ptin' qaysi' tu'ri yekenin' tu'sindirin'.

1. Yeger shelveklinin' a'tirapi'na man'layg'a ursa belgisiz qaran'g'i' tu'nde kelsen'iz, ko'z aldi'n'i'zda u'sh-qi'yi'ri' joq aq sag'i'm woynaydi'. 2. Qan-

sha jol ju'rsen' de, sheksiz dala jetkermey zi'mi'ray beredi. 3. Qi'sti'n' ku'-ni shelpekli birde qar jami'ladi', birde arqadan yesken u'skirik jag'i'msi'z samaldi'n' ma'kani' boladi'. 4. Sa'wir samali' yesiwden, sheklep no'ser quyadi'. 5. Bul a'tirapqa jaqi'nlasqan bult asi'qpay-albi'ramay tas to'ben'de gezip ju'redi, a'yne sa'ti tu'sken waqi'tta ayamay-awi'may sel boli'p quyadi'. (W. X.)

DA'NEKERSIZ QOSPA GA'PTIN' MA'NISINE QARAY TU'RLERI

§ 21. Da'nekersiz mezgilles qospa ga'p

Qurami'ndag'i' jay ga'plerinin' is-ha'reket, waqi'yalari'ni'n' bir-birine i'n'g'aylas, mezgilleslikti bildiretug'i'n qospa ga'pke **da'nekersiz mezgilles qospa ga'p** delinedi.

Da'nekersiz mezgilles qospa ga'ptin' is-ha'reket, waqi'yalari'ni'n' isleniwi ma'nilik jaqtan **bir waqi'tli'** ha'm **izbe-izli** qatnaslardi' bildiredi. Mi'sali': 1. Aspandi' qali'n' qara bult qapladi', qatti' samal yesip tur. (B. B.) 2. Samaldi'n' wo'rindegi qara bult siyrekledi, woni'n' worni'na aq bult ko'rindi.

Bunda 1-ga'ptegi is-ha'reket, waqi'ya ma'nilik jaqtan bir waqi'tta islengen, 2-ga'ptegi is-ha'reket izbe-iz islengen waqi'yani' bildiredi.

100-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Da'nekersiz qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' ma'nilik qatnaslari'na di'qqat yetip, wolardi'n' is-ha'rekt, waqi'yalari'ni'n' ma'nilerin' ani'qlan'.

1. Gu'z keldi, ko'k sho'pler sarg'i'lt tu'ske yendi. 2. Kemeler arnani'n' jag'asi'na kelip toqtadi', bular da katerden tu'sti. (W. A.) 3. Ko'kte, ko'z ilmes ba'lentlikte possha torg'aylar jug'i'rlasadi', taw-taslardi'n' panasi'nda keklikler sayraydi'. (A. Y.) 4. Aradan azi'raq waqi't wo'tti, Gu'lziyra menen A'wezmurat ishke kirip keldi. (A. B.) 5. Qi'sti'n' qa'ha'rli ku'nleri de wo'tti, jarqi'rag'an jazdi'n' ayi' ja'ne keldi. (J. S.)

101-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Wolardi'n' da'nekersiz mezgilles qospa ga'ptin' qaysi' tu'ri yekenin' ayti'n'.

1. Gu'ljamalg'a sol ko'ldi ko'rip qayti'wg'a usi'ni's yetip yedim, wol birden kelisim bere qoydi'. (A. A.) 2. I'lashi'qtag'i' digirman sest'i ti'ndi',

Gu'lziyra ko'rindi. 3. To'rtku'l aspani'nda juldi'zlar jaynaydi', ay ku'lip tur. 4. Topi'raq tasi'la berdi, jap qazi'la berdi. (*W. X.*) 5. Polat jasawi'ldi'n' attan tu'spey turg'ani' xabar yetildi, u'y iyasi asi'g'i'p u'yden shi'qti'. (*T. Q.*)

102-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdin' qaysi'si' bir waqi'tli', qaysi'si' izbe-izli mezigilles qospa ga'p yekenin, harqaysi'si'n bo'lek terip jazi'n'. Wolardi'n' jay ga'plerinin' baslawi'sh ha'm bayanlawi'shlari'ni'n' asti'n si'zi'n'.

1. Yelimizdin' ekonomikali'q potentsiyali' a'dewir ko'beydi, xali'qti'n' turmi's da'rejesi a'dewir arti'p ati'r. («*Y. Q.*») 2. Dina da quri' qol kelmeydi, men de quri' qol barmayman. (*Sh. S.*) 3. Kempir apam meni qushaqladi', wonnan keyin kelgen jas qi'z a'dewir waqi'tqa shekem meni bawi'ri'na basi'p turdi'. 4. Kepterler du'r-du'r silkinip yedi, u'shewi de ay dese awzi', ku'n dese ko'zi bar periyzat boldi' da qaldi'. (*Yertekten.*) 5. Shapqi'g'a jiberetug'i'n yeki ati'm da bar, qonaq-qopsi'g'a soyatug'i'n, qudayg'a shu'kir, qoy-janli'q ta bar. (*Sh. S.*)

§ 22. Da'nekersiz qarsi'las qospa ga'p

103-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'p, wolardi'n' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' ma'nilik qatnasi'na qaray qospa ga'ptin' qaysi' tu'ri yekenin ani'qlan'.

1. Wol buri'n bay yedi, balalari'ni'n' biyda'wletliginen bayli'g'i' quri'p qaldi'. (*Q. x. y.*) 2. So'ytip woni' uslaw ushi'n arnawli' adam jiberip yedi, wol izlep-izlep tappay qayti'p keldi. (*W. X.*) 3. Bati'r qari'ndasi'ni'n' so'zine inani'p ayaq-qoli'n baylap yedi, qi'zdi'n' bir shirengenine shi'damay arqan pi't-shi't boldi'. (*Q. x. y.*) 4. Altaw ala bolsa awi'zdag'i'ni' aldi'rar, to'rtew tu'wel bolsa to'bedegini tu'sirer. 5. Woqi'g'an wozar, woqi'mag'an tozar. (*Q. n. m.*)

Qurami'ndag'i' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan bir-birine qarama-qarsi' bolg'an qospa ga'pke **da'nekersiz qarsi'las qospa ga'p** dep ataladi'.

Da'nekersiz qarsi'las qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' arasi'ndag'i' qarama-qarsi' ma'niler to'mendegishe bildiriledi.

1. Birinshi jay ga'pten an'lasi'lg'an mazmunga' yekinshi jay ga'ptin' mazmuni' qarama-qarsi' keledi: Buni' ko'rgen Da'rmenbay juwi'ri'p keke sala tasti' qozg'altpaqshi' boli'p yedi, Awezov woni'n' aldi'n aldi'. (*T. Q.*)

2. Ha'rbir jay ga'pte antonim so'zler qollani'li'p qarama-qarsi' ma'ni an'lati'ladi': 1. Bizler **alg'a** ju'rip kettik, wolar **keyin** qaytti'. (*Sh. S.*) 2. **Dushpan** ku'ldirip aytadi', **dos** ji'lati'p aytadi'. (*Naqi'l*)

3. Jay ga'plerinin' bayanlawi'shlari'ni'n' biri boli'mli', yekinshisi boli'msi'z formada keliwi arqali' qarsi'lasli'q ma'ni bildiriledi: 1. Amanli'q a'ri-beri **ti'n'lap bag'i'p yedi**, wolaridin' tiykarg'i' maqsetke woralatug'i'n tu'ri **bolmadi'**. 2. Buni' yesitip qudaydan talay-talay tilek **tilegenmen**, heshqaysi'si' **qabi'l bolmadi'**. (*T. Q.*)

104-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' qarsi'lasli'q ma'ni bildiriw wo'zgesheliklerin ani'qlan'.

1. Wol qi'si'lmastan jataq jayi'na aqsha to'leytug'i'ni'n tu'sindirmekshi boli'p yedi, kempir woni' so'yletpedi. (*L. T.*) 2. Yeki ag'asi' kishkene inisin quwi'p ketedi, bala jetkermeydi. (*Q.x.y.*) 3. Wolarg'a zaldag'i'lardi'n' ayi'ri'mlari' ku'ldi, ayi'ri'mlari' ayap qala berdi. 4. A'ri-beri ta'welle yetip yedim, bizin' awi'lg'a barg'i'si' kelmedi. (*G'. S.*) 5. Bul so'zge birazlar ashi'wlandi', birazlar quwandi'. (*S. Ari's*)

105-shi'ni'g'i'w. Da'slep da'nekersiz mezigilles qospa ga'plerdi, wonnan keyin qarsi'las qospa ga'plerdi terip ko'shirip jazi'n'. Ha'rqaysi'si'ni'n' ma'nilerin tu'sindirin'.

1. Wol joldaslari'na bir na'rselerdi ayti'p baqi'radi', joldaslari' wog'an qaramaydi'. (*A. W.*) 2. Qa'pelimde awi'ldi'n' iytlari shabalani'p u'rdu, u'ylar azan-qazan boldi'. (*K. S.*) 3. Sen qozg'almay ti'ni'sh woti'r, men ha'zir jani'n'a baraman. 4. Woni'n' diywallari' emal aralas aq boyaw menen boyalg'an, wonda plakatlar qi'sti'ri'wli' tur. (*L.K.M.R.*) 5. Uzaqta hesh na'rse, heshqanday qubi'li's ko'zine tu'spedi, hesh na'rse yesitilmedi. 6. Jaqsi'li'q degen jolda tasi'rayi'p jatatug'i'n na'rse yemes, adam adammen u'yrenip, ug'i'p alatug'i'n bir sharapatli' qa'siyet bul! (*Sh. A.*) 7. Dos si'rti'n'nan maqtaydi', dushpan ko'zin'she maqtaydi'.

§ 23. Da'nekersiz sebep-na'tiyje qospa ga'p

Qurami'ndag'i' jay ga'pleri biri yekinshisinin' sebep ya na'tiyjesin bildiretug'i'n qospa ga'ptin' tu'rine **da'nekersiz sebep-na'tiyje qospa** delinedi.

Da'nekersiz sebep-na'tiyje qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' wori'n ta'rtibi ma'nilik qatnasi'na qaray yeki tu'rli wo'z-

geshelikke iye boladi'. Wolardi'n biri sebep-na'tiyje, al yekinhisi na'tiyje-sebep ma'nilerinde keledi. Sebep-na'tiyje qospa ga'ptin' sebep yamasa na'tiyje bildiriwshi jay ga'pinin' qaysi'si'ni'n' buri'n ya son' kelgenligi wolardi'n' ma'ni ha'm intonaciyali'q wo'zgeshelikleri arqali' ani'qlanadi'.

1. Sebep-na'tiyje qospa ga'pte sebepti bildiriwshi jay ga'p buri'n, na'tiyje bildiriwshi jay ga'p son' keledi. Bunday jag'dayda yeki jay ga'ptin' arasi' u'tir arqali' bo'linip jazi'ladi'. Mi'sali': **Aq jawi'n sebelep jawdi' da turdi'**, jer iylengen batpaqqa aylandi'. (*S. Ari's*)

2. Na'tiyje bildiriwshi jay ga'p buri'n, sebep ma'nili jay ga'p son' keledi. Bunday jag'dayda jay ga'plerdin' arasi' u'tir, qos noqat yamasa si'zi'qsha arqali' bo'linip jazi'ladi'. Mi'sali': Ko'p keshige beriwge bolmaydi', shayi'q kelgen bolsa ja'n-jaqqa adam jiberip izletedi. (*T. Q.*) Wolar qorg'annan dalag'a shi'g'i'wg'a yerise almadi' — dushpan wo'zinin' qorg'ani'w halqasi'n biriktirip qoyg'an yedi. (*S. Sm.*)

106-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Sebep-na'tiyje qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' qaysi'si' sebepti, qaysi'si' na'tiyjeni bildirip kelgenin ani'qlan'.

1. Wo'giz ja'niwardi'n' ayag'i'n bir na'rse shawi'p ketken, qan sorg'alap tur. (*Q. D.*) 2. Bizler sorag'an ko'p aqshani' beriw mu'mkinshiligi joq yedi, basqa jerlerde de u'lken-u'lken quri'li'slar islenip ati'rg'an yedi. (*T. N.*) 3. Ha'mmesinin' sharshag'ani' jekke ketken son' bilindi, jollar wo'nbey qaldi'. (*S. A.*) 4. Ku'n ayaz yedi, qozi'lar sho'ptin' u'stinde qalshi'ldap jati'r. (*T. Q.*) 5. Avtobusti'n' kelmegenine ko'p waqi't bolg'an bolsa kerek, ku'tiwshiler nayatyi ko'p yeken. (*G. T.*)

107-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdin' ishinen da'nekersiz sebep-na'tiyje qospa ga'plerdi terip ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' ha'r bir jay ga'pinin' bas ag'zalari'ni'n' tallaw u'lgisi boyi'nsha asti'n si'zi'n' ha'm sol ga'plerdin' ma'nilik qatnaslari'n tu'sindirin'.

1. Tu'lki buri'ldi' da, bu'lkildep jorti'p ketti. Jorti'p barati'ri'p arti'na bir-yeki ma'rtebe qaradi' da, wol tu'n qaran'g'i'li'g'i'na sin'ip ketti. 2. Men usi' jerde wo'sip yerjetkenmen, bul jerdegi na'rsenin' barli'g'i' men ushi'n qa'dirli. (*S. K.*) 3. Qala xalqi'ni'n' mitingisin sho'lkemlestirgenimiz joq, xali'qti'n' wo'zi joq yedi. 4. Al, wol ha'zir serjant penen birge bari'wi' kerek — buyri'qti' buzi'wg'a heshkimnin' haqi'si' joq. («*Y. Q.*») 5. Wolardi'n' arasi'nda bolg'an ja'njelden bulardi'n' xabari' joq yedi, yekewi de bul ha'diysege tu'sine almadi'.

§ 24. Da'nekersiz tu'sindirmeli qospa ga'p

108-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Berilgen da'nekersiz tu'sindirmeli qospa ga'plerdin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' ma'nilik baylani'si'na itibar berin'.

1. Sari'o'zek razyezdine kelgen adamlar da sonday: jen'in si'bani'p iske kirisip kete bermese, bul dalag'a ma'kan da basa almaydi', ko'nlikpeydi de, turi'wi' da qi'yi'n boladi'. 2. Tekseriwshi kosmonovtlardi'n' Paritettin' ishine kirgennen keyingi tan' qalarli'q xabarlari' mi'naday yedi: wolar stanciyani'n' bo'limlerin, ha'mme laboratoriyalari'n, barli'q etajlari'n, qullasi' quwi's-qolti'qlari'na deyin tintip shi'qsa da stanciyani'n' borti'nda paritet kosmonovtlar joq boli'p shi'qti'. 3. Siz menin' mi'na sorawi'ma juwap berin': sizin' adamg'a jamanli'q yetken ku'nin'iz boldi' ma? (*M. Sh.*) 4. Bir waqi'tta Atabektin' «hap» dep ko'tergeni sol, Jolbari's palwanni'n' ayaqlari'n sa'llen'lep aspang'a ko'terilip barati'rg'ani' ko'rindi. (*T. Q.*)

Qurami'ndag'i' jay ga'plerinin' alding'i'si'ni'n' mazmuni' son'g'i' jay ga'p arqali' tu'sindiriletug'i'n qospa ga'ptin' tu'rine **da'nekersiz tu'sindirmeli qospa ga'p** delinedi.

Da'nekersiz tu'sindirmeli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' intonaciya arqali' baylani'si'w ma'nisi yeki tu'rli jol menen bildiriledi:

1. Da'slepki jay ga'p uluwmalig' ma'nide boladi' da, son'g'i' jay ga'p arqali' tu'sindiriledi. Da'slepki jay ga'pten keyin qos noqat qoyiladi': So'ytip i'lg'i'y basshi' xi'zmettegi adamlar birte-birte awi'lg'a kelip ati'r: kim xojali'q basqarmasi'ni'n' basli'g'i', kimi — mal fermanni'n' basli'g'i'. (*W. X.*)

2. Da'slepki jay ga'ptegi tiykarg'i' di'qqatqa ali'ng'an so'z so'n'g'i' jay ga'p arqali' tu'sindiriledi. Bunday jag'dayda da'slepki jay ga'ptegi di'qqatqa ali'ng'an so'zdin' warni'na son'g'i' jay ga'pte **bul, wol, wol da bolsa** almasi'q so'zleri qollani'li'p, ma'nilik baylani'sti'ri'wshi'li'q xi'zmet atqaradi': Birewdin' mun'li' dawisi' yesitildi — **bul** u'y aldi'nda si'yi'r sawi'p woti'rg'an Gulzardi'n' dawisi' yedi. (*X. S.*) Jasi' u'lkenin bir a'deti bar — **wol da bolsa** ha'r ku'ni derlik wo'zine maqul tu'sken waqitlari' qalani' bir aynali'p qi'di'ri'p qaytadi'. («*Y. Q.*») Jetti shopan-ni'n' biri Jiemurat yedi — wol ko'len'kesinen qorqatug'i'n, di'bi'rlap so'yeytug'i'n, murni'ni'n' ushi' jetim bawir'day salbi'ran'qi'rag'an adam yedi. (*M. D.*)

3. Da'slepki jay ga'ptin' qurami'nda **sonday, sol, soni', mi'na, mi'naday, sonshama** t.b. siltew almasi'qlari' qollani'li'wi' arqali' da bildiriledi. Mi'sali': Ilgeride «Axunoy»di' suwg'arg'anda **sonday** boldi': U'yrekler tu'ni menen g'awirlasi'p, bir-birine suw shashi'p woynap, ma'zi-mayram boli'p qali'p yedi. (*W. X.*) Men **soni'** aytayi'n: biz wo'zimizge belgili bolg'an na'rseler menen sheklenbeymiz. (*S. S.*) Tag'i' bir tamasha jeri **mi'nada** yedi: qi'sqa ku'nde qi'rq kelipturatug'i'n jen'gey bizin' u'yege izep baspaydi'. (*Sh. S.*)

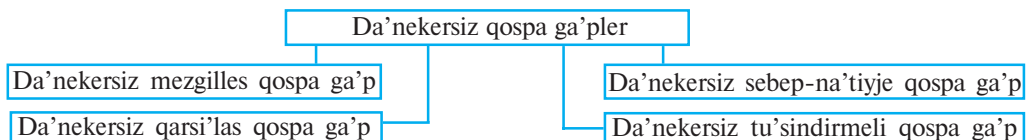
109-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' tu'sindirmeli ma'ni bildiriw sebeplerin tu'sindirin'.

1. Adamlardi'n' barg'an sayi'n jaqsi' jasawi' wo'zlerinin' materialli'q ha'm ruwxii'y talaplari'n toli'q qanaatlandi'ri'w ushi'n bir jol bar — wol da bolsa do'retiwshiliktin' harqanday wori'nlarin'nda hadal miynet yetiw boli'p tabi'ladi'.
2. Biybijandi' da qi'ynag'an tag'i' bir woy bar: jas Sag'i'ydulla abaysi'zda uyqi'lap qali'p, jasi' u'lkenlerden so'z yesitip ju're me? (*K. M.*)
3. Sizin' da'rtin'izge dawa bir na'rse bar: balan'i'zdi' to'ben'izge qoyi'p shalami'z. (*Yertekten.*)
4. Bizin' wazi'ypami'z ani'q boldi' — do'retiwshilik miynet ushi'n tayarli'q ko'riwimiz kerek. («*Y. Q.*») 5. Birewdin' mun'li' dawisi' yesitiledi — bul u'y aldi'nda si'yi'r sawi'p woti'rg'an Gu'lzardi'n' dawisi' yedi. (*X. S.*)

110-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdin' ishinen da'nekersiz tu'sindirmeli qospa ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Sol qospa ga'ptegi son'g'i' jay ga'ptin' da'slepki jay ga'ptegi qaysi' so'zge qatnasli' tu'sindirmeli qatnasta kelgenin ani'qlan'.

1. Men bunnan shama menen qi'rq ji'llar buri'n bolg'an bir waqi'yani' ayti'p bereyin: bul jerdi a'yyem zamanlardan berli «Qarato'be» dep ataytug'i'n yedi. (*Sh. R.*)
2. Jetti shopanni'n' biri Jiyemurat yedi wol ko'len'kesinen qorqatug'i'n, di'bi'rlap so'yleytug'i'n, murni'ni'n' ushi' jetim bawi'rday salbi'ran'qi'rag'an adam yedi. (*M. D.*)
3. Ko'z ushi'nda buyra basli' toran'g'i'llardi'n' jap-jasi'l japi'raqlari'nan da su't tami'p tura ma yeken deysen': aqshi'l sari' bir tamasha ra'n'ba'ren'lik bar. (*Sh. S.*)
4. Adamda sonday bir a'jayi'p pursatlar bola beredi: ko'z aldi'ma sol yeles — suw perisinin' yelesi. (*Sh. S.*)
5. Jaydi' pollaw, a'ynek-qapi'lari'n sali'w qoldag'i' jumis' yeken: Medet woni' tap zawittan shi'qqanday yetti. (*G'. S.*)
6. Sizlerdin' sanan'i'zda yeskilikten saqlani'p qalg'an bir na'rse bar — wol da bolsa ata ma'kandi' qi'yg'i'n'iz kelmeydi. (*W. X.*)

111-shi'ni'g'i'w. Kestede ko'rsetilgen da'nekersiz qospa ga'ptin' ha'rqaysi'si'na bir ga'pten yadi'n'i'zdan yamasa ko'rkem shi'g'armalardan ga'p tawi'p jazi'n' ha'm wolardi'n' bildiriliwi tuwrali' tu'sinik berin'.

§ 25. Da'nekersiz qospa ga'ptin' irkilis belgileri

Da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' arasi'na to'mendegi irkilis belgileri qoyi'ladi':

1. Da'nekersiz qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'pler mezigilles, qarsi'las ma'nilerde baylani'si'p kelgende, jay ga'plerdin' arasi'na **u'tir** qoyi'ladi'. Mi'sali': 1. Gu'z boldi', tereklerdin' japi'raqlari' sarg'i'sh tu'ske yendi. 2. Wol tag'i' bir na'rselerdi aytqi'si' kelip yedi, men aytqi'zbadi'm. (*Sh. S.*)

2. Da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri birin-biri tu'sindiriw qarama-qarsi', sebep-na'tiyje ma'nilerinde baylani'si'p kelgende, jay ga'plerdin' arasi'na **si'zi'qsha** qoyi'ladi': 1. Ku'n ta'rtibinde bir ma'sele tur — wol respublikani'n' suw ni'zami'ni'n' tiykarg'i' joybari'. («*Y. Q.*») 2. Timka bir na'rsege qumar — wol quslardi' jaqsi' ko'redi. (*A. G.*)

3. Qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi uluwmalı'q ma'nide kelip, son'g'i' jay ga'p arqali' tu'sindirilip kelgende, wolardi'n' arasi'na **qosnoqat** qoyi'ladi'. Bunday jag'dayda uluwmalı'q ga'ptin' qurami'nda abstrakt ma'nili almasi'q so'z qollani'ladi'. Mi'sali': 1. Wo'tebaydi'n' qa'teligi mi'nada yedi: woni'n' woyi'nsha suw bar jerdin' ba'rinde bali'q bar. (*W. A.*) 2. Aydanani'n' quwani'shi'ni'n' shegi bolg'an joq: g'awa-shalar jasi'l kvadrat boli'p qoldan dizgen marjanday qatarlasti'. (*W. X.*)

4. Qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'pler ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli boli'p baylani'ssa, da'slepki jay ga'pten keyin **noqatli' u'tir** qoyi'ladi': Bizin' adamlari'mi'zdi'n' keypi jaqsi'; yelimiz belgilengen maqsetke qaray bekkem, isenimli adi'm menen barati'r. («*Y. Q.*») Wol wo'zinin' keyingi ha'reketlerin yesine tu'sirdi; A'limjan saldamli' tu'rde worni'nan turdi' da, wol ap-ani'q yetip so'ylep Ayqi'zdi'n' usi'ni'si'n dawi'sqa qoydi'. (*Sh. R.*)

112-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Da'nekersiz qospa ga'plerdi tawi'p, jay ga'pinin' arasi'na qanday irkilis belgisinin' qoyi'lg'ani'n ha'm qoyi'li'w sebeplerin tu'sindirin'.

Bul bag'da ha'r tu'rli quslar sayraydi', gu'ller xosh iyis shi'g'aradi', woni'n' shaqalari'nda u'lken shiyirin almalar si'rg'i'p tur. (*M. Kar.*) 2. Qi's kiyimler kerek, al bul u'yde woni'n' g'ami'n jep ju'rgen bende joq. (*T. Q.*) 3. Wol basi'n ko'terip da'rya boyi'na ko'z jiberdi, hesh na'rse ko'rinbedi. (*M. Ka'r.*) 4. Qi'z tawdan kiyati'ri'p ta yetigin si'pi'ri'p aldi', wol ju'zlerin si'pi'r'di', qaltasi'nan aynasi'n ali'p wo'zine qaradi'. (*Sh. R.*) 5. Bir ku'ni an' awlawda ju'rgen Sonabay qi'yri'g'i' arshi'n keletug'i'n qoraz qi'rg'awi'ldi' ushardan atti'; wog'i' qa'te tiyip, wol sarqi'p ketti de, ji'lqi'shi'ni'n' qasi'na tu'sti. (*Sh. A.*)

113-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Da'nekersiz qospa ga'ptin' jay gaplerinin' arasi'na si'zi'qshani'n' qoyi'li'w sebebin ayti'n'.

1. Wolardi'n' u'yine fortepyano mug'allimi kelip sabaq berip ju'r'di — bul ku'ta' miyirman nemec yedi. (*N. Sh.*) 2. Biz xojali'q ji'li'ni'n' ku'ta' juwapkerli da'wirine kirdik — bi'y'i'lg'i' ji'l ani'g'i'nda xojali'q ji'li'n bizin' qanday na'tiyjeler menen juwmaqlasti'ratug'i'ni'mi'zdi' belgileydi. («*Y. Q.*») 3. Ju'r'er joli'mi'z wonsha ali's yemes — stanciyag'a shekem 60 kilometr-aq yedi. (*S. M.*) 4. Adamlar ju'rip kiyati'r — so'ylew joq. (*D. N.*)

114-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' arasi'na qosnoqatti'n' qoyi'li'w sebebin tu'sindirin'.

1. Ma'sele bi'lay sheshildi: Begjanni'n' talabi' boyi'nsha baqlaw wortadan baslani'p, ten'izdin' jag'asi'na deyin belgilenedi. (*W. A.*) 2. Usi' waqi't ishinde u'yde birqansha jan'ali'qlar boldi': si'yi'r tuwdi', al shaqli' qara qoy yegiz qozi' tuwdi', qozi'lari'mni'n' birewi qara, yekinshisi aq. (*M. Ka'r*) 3. Woni'n' qay ta'repke ketkenin biliwge bolmaydi': izdi jamg'i'r juwi'p ketken. 4. Ku'n ashi'li'wi' menen tag'i' bir paleket ju'zege keldi: jerdin' u'sti muzqala tayg'aq boldi'. (*Sh. A.*)

115-shi'ni'g'i'w. Jay ga'plerdin' arasi'na tiyisli irkilis belgilerin qoyi'p, ko'shirip jazi'n' ha'm sol ga'plerdin' ma'nisine qaray qospa ga'ptin' qaysi' tu'ri yekenin ani'qlan'.

1. Men ushi'n mektebim — bir a'lem al mug'allim — sol a'lemnin' iyesi. 2. U'ydin' aldi' tegislik arti' go'ne say ishi ko'k sho'plik. 3. U'shew

boli'p suwatqa qaray jolg'a shi'g'i'p yedi shetirek u'ylardan suwg'a shi'qqan yeki kelinshek ko'rindi. 4. Ko'pshilik woqi'wshi'lar ati'z jumi'slari'na ketti de qalg'anlari' mektep aynalasi'n tazalawg'a kiristi. 5. Qaran'g'i' tu'sti biraq aynalani' ko'riwge boladi'. 6. Ya jo'n soraw joq ya aldi' menen tu'sindiriw joq. (*T. Q.*)

116-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Da'nekersiz qospa ga'plerdi tawi'p, ma'nisine qaray qaysi' tu'ri yekenin ayti'n' ha'm bas ag'zalari'ni'n' qaysi' so'z shaqabi' arqali' bildirilgenin ani'qlan'.

1. Ko'k suwdi'n' a'ti'rap'i' jazda jasi'l japi'raqli' sho'plerdi jami'ladi', qi'sta qa'ha'rli' qi'sti'n' ma'kani' boladi'. (*T. N.*) 2. Aybaltani'n' ju'zin tu'ni menen yegegen yedi, ha'zir wol siltegen jerin juli'p tu'setug'i'n da'rejede. 3. Bag'ana aspan ashi'q, yelp yetken samal joq yedi. (*G'. S.*) 4. Jag'ali'qtag'i' jerler kewip qaldi', jaylawdag'i' qami'sti'n' wo'siwi qi'sqardi' — bul buri'n wonlag'an mi'n' bas qara maldi' saqlawg'a mu'mkinshilik beretug'i'n yedi. (*«Y. Q.»*) 5. Nag'i'm yendi bayqadi': shi't ko'ylektin' wo'rim-wo'rim bolg'an jerleri arqali' denedegi jaralar ko'rindi. (*G'. S.*)

117-shi'ni'g'i'w. Ma'nilerine qaray ko'p noqatti'n' wormi'na tiyisli irkilis belgilerin qoyi'p ko'shirip jazi'n', wolardi'n' da'nekersiz qospa ga'ptin' qaysi' tu'ri yekenin ayti'n'.

1. Yesiktin' aldi' si'pi'ri'li'p suw serpilgen ... qi'r do'geregi mintazday yetip tazalang'an. (*W. X.*) 2. Bir yeki ji'ldi'n' ishinde paxta jetistiriwdi ko'beytip az da bolsa rayonni'n' sanaat potentsiali' wo'sti ... basqa wo'nimler de molaydi'. (*W. X.*) 3. Aspandi' tegis qara bult qaplap ... ku'n gu'rkirey basladi'. 4. Anaday jerde barati'rg'an iytine ko'zi tu'skeni de sol ... tap jan'a ko'rgendey «Si'rtlan» dep qi'shqi'ri'p jiberdi. (*Sh. S.*) 5. Isti bir bir jo'nkilli yettik ... parta skameykalardi' wori'nli'-wori'nleri'na qoydi'q ... doskani' u'ydin' keregesinin' basi'na ildirdik. (*W. X.*) 6. Ko'z ushi'ndag'i' buyra basli' toran'g'i'llardi'n' jap-jasi'l japi'raqлари'nda su't tur ma yeken deysen' ... aqshi'l-sari' bir tamasha ra'n'ba'ren'lik bar. (*Sh. S.*)

Da'nekersiz qospa ga'plerdi ta'kirarlaw ushi'n sorawlar ha'm shi'ni'g'i'wlar

1. Da'nekersiz qospa ga'p dep nege aytami'z? Wol qalay baylani'sadi'?
2. Da'nekersiz qospa ga'ptin' ma'nisine qaray tu'rlerin ayti'n'.
3. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' arasi'na qanday irkilis belgileri qoyi'ladi'?
4. U'tir qoyi'latug'i'n da'nekersiz qospa ga'plerdi ayti'n', mi'sal keltirin'.

118-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Qospa ga'plerdin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' baslawi'shi' ha'm bayanlawi'shi'n tabi'n'. Wolardi'n' qalay baylani'si'p turg'ani'n tu'sindirin'.

Menin' hikmetlerim a'lemde sultan,
Qi'lar bir waqi'tta sho'ldi gu'listan.
Menin' hikmetlerim da'rtsiz aytpan',
Bahasi'z ga'whari'm nadang'a satpan'.

(Yassawiy)

Hijriy besinshi a'sirde Iranni'n' Hamadan sha'ha'rine jaqi'n bir jerde Yusuf Hamadiy degen bir adam diniy ilimlerde u'yrenip, u'lken hu'rmet iyesi boli'p, mistikag'a berilgen. Usi' molla Mari', Buxara, Samarqand sha'ha'rlerinde iyshanxanalar quri'p shayxli'q qi'la baslaydi'. Axmet Yassawiy de sol Yusuf Hamadiydin' muridi u'shinshi xalifasi' boladi'.

Ahmet Yassawiy bir ra'wiyyatta Yassiy (ha'zirgi Tu'rkanstan) sha'ha'rinde, ja'ne bir ra'wiyyatta Sayramda tuwi'lg'an. Woni'n' qashan tuwi'lg'ani' ma'lim yemes.

Yassawiydin' a'kesi shayx Ibrahim isimli iyshan boli'p, jas waqti'nda wo'lgan. Jetim qalg'an Yassawiy sol zamanni'n' belgili shayxlari'nan biri Ari'slanbaptan pirlilik ta'lim alg'an. Ari'slanbab wo'lgennen keyin Yassawiy pir izlep Buxarag'a kelgen. Yusuf Hamadaniyge ushi'rasi'p, sog'an murid bolg'an. Yusuf Hamadaniy wo'lgennen son' Buxarada woni'n' u'shinshi xalifasi' boli'p shayxli'q qi'lg'an. Birazdan son' Buxara shayxli'g'i'n Yusuf Hamadaniydin' xalifasi' bolg'an Abdulxali'q G'ijduwaniyg'a tapsi'ri'p, wo'zi Yassiyge qaytqan. Wonda awi'l xalqi'nan ko'p mu'rid ji'ynap, xanaqoh (Iyshanxana) ashi'p shayxli'q qi'lg'an. Yassawiydin' qosi'qlari' parsi' a'debiyati' stilinde yemes, tu'rk milliy stili — xali'q a'debiyati' stilinde hikmetler jazg'ani', Yassiyge qayti'p, awi'l xalqi'nan mu'ridler toplag'annan keyin baslang'an boli'wi' kerek. Yassawiy 63 jasqa kelgende iyshanxanada jer asti' bir shillexana qazdi'ri'p sog'an kirgen ha'm bul du'nyadan gu'der u'zgen si'yaqli' boli'p, sonda wo'lgan. Wo'lgeni hijriydin' 562-ji'li'. («Yassawiy kim yedi». Tashkent, 1994-j.)

119-shi'ni'g'i'w. Jazi'wshi' W. Xojaniyazovti'n' «Qi's balladasi'» shi'g'armasi'nan berilgen u'zindini woqi'n'. Qospa ga'plerge itibar berip, wolardi'n' wo'zgesheligin tu'sindirin', wo'z betin'izshe. awi'l, qala turmi'si'n'i'zdrag'i' baqlawlari'n'i'zdan paydalani'p, kishi gu'rri'n' jazi'n'. Gu'rri'n'in'izde ta'biyatti' su'wretlewdi yesapqa ali'n'.

Muratov terezeden aq bozg'i'lt tan' belgisi tu'siwden woyani'p ketti. Dalag'a shi'g'i'p ag'aran'lap atqan tan'di' qarsi' aldi'. Taza hawadan simirip-simirip juti'p, sag'i'ni'p qalg'an si'yaqli' ra'ha'tlendi.

Do'gerek demnin' arasi'nda qi'zi'l shapaqqa bo'lengen. Awi'ldi'n' ku'n shi'g'ar arqasi'nda do'n'nin' u'stinde ko'ringen mazar ku'ndey beti qi'p-qi'zi'l sag'i'mg'a boyali'p tur. Ali'stan qaralti'm ko'gis tarti'p ko'rinetug'i'n Quba tawdi'n' qari' joq jiyekleri quyash nurlari' menen birde qi'zg'i'sh, birde sarg'i'sh-qon'i'r, geybir jerleri ala-shubar ko'rinedi. Taw bawi'rayi'nda si'zatlani'p aqqan jin'ishke salma si'yaqli' joqari' qarap wo'rmelegen tarmaq-tarmaq birneshe jol jati'r. Muratov won' qaptali'na buri'ldi'. Mori'lardan aspang'a qaray aq terektey sozi'lg'an buwdaq-buwdaq tu'tinler, aqlang'an qatar-qatar jaylar ko'rinip tur. Bul wo'z awi'li'ni'n' worayi' yedi.

Muratov ko'she boylari'na qarap, qatarlasqan ag'ashlardi'n' qi'sti'n' qi'si'wmetine shi'damay si'mpi'yi'p turg'ani'n ko'rди. Soni'n' arasi'nda qulag'i'ni'n' tusi'nan an'i'zaq suwi'q samal i'z yetip wo'tip ketti. Wol ma'zi wo'tip ketken joq denesin shimirkendirip, tiygen jerin ashi'ti'p, wo'zin dir-dir yettirdi. Sol ma'ha'lde boran uytqi'g'an Shelpekli menen wonda qi'slap qalg'an shopanlar yesine tu'sti. «Wol jerdin' suwi'g'i'n-ay!... Qoylarg'a jem, shopanlarg'a kerek jaraqlardi' tez jetkeriw kerek».

Muratov da'rhal keynine qaytti'. U'yine kelip demlewli shaydi' asi'g'i'p-u'sigip iship, yerterek ken'sege bari'w ushi'n shi'g'i'p ketti. Wol jol-jo'nekey woylani'p kiyati'r.

Muratovti'n' woylari'n bir shi'qi'rlag'an ses buzi'p jiberdi. Qarasa stolba basi'ndag'i' elektr lampochkasi'ni'n' qalpag'i' yeken. Samaldi'n' la'rzemi menen bir ushi' wo're temirge tiyip qayti'p, shi'qi'rlaydi'. Suwi'q adamlardi' «saq boli'n', bek boli'n'» degen si'yaqli' yeskertip dabi'l qaqqanday i'sqi'radi' da, son'i'nan ja'ne basi'ladi'. Nurlar appaq qar u'stinde ji'lti'ldap, jarqi'raydi'.

120-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Teksttin' mazmuni'ni'n' qanday ma'nide bayanlang'ani'n (xabarlaw ma'nisinde me yamasa su'wretlew ma'nisinde me) waqi'yani'n' qaysi' ji'llarg'a qatnasli' yekenin bayanlap so'ylep berin'.

Al, ha'zirshe jag'day ju'da' awi'r. Fronttag'i' awhal da usi'nday. Wo'tken ji'li' bizler yeki ju'z gektarday jerge gu'zlik biyday yegip u'lgere almay qaldi'q. Bug'an heshkim ayi'pli' yemes. Yeplese beremiz. Biraq, bizlerdegidey boli'p basqa jerlerdegi awi'llar da yegin yege almasa, zu'ra'a't almasa, islemese, woday jag'dayda dushpandi' jen'e almawi'mi'z mu'mkin. Dushpandi' jen'gendey ku'shke iye boli'wi'mi'z ushi'n, bizin' ha'm nani'mi'z, ha'm

snaryadi'mi'z boli'wi' kerek. Sonli'qtan sizlerdin' aldi'n'i'zg'a kelip turman, balalar. Geyparalari'n'i'zg'a ha'zirshе woqi'wdi' qoyi'p turi'wg'a tuwra keledi. Waqi't ku'tip turmaydi', ba'ha'rgi jer su'rimgе qosqa qosatug'i'n atlardi' bag'i'wi'mi'z kerek. Bizdegi atlarg'a ko'zin' tu'skende ayap ketesen', ayag'i'nda zorg'a tur ja'niwarlar.

Men bulardi'n' ba'rin nege ayti'p turman. Buni'n' ma'nisi gu'zlik biyday sebildmey qalg'an jerlerge jazli'q biyday yegiwge minnetlimiz. Bul jobadan ti'sqari' wo'z ku'shimiz benen jer su'rip, yeki ju'z gektar jazli'q biyday yegiw degen so'z. Adamlar joq, sonli'qtan siz, woqi'wshi'lardan ja'rдем sorayi'q degen juwmaqqa keldik.

... Basli'q Ti'naliev bul ga'plерdi aytqan waqi'tta, woni'n' tu'r-tu'sinen alag'adali'q sezilip turdi'.

Peshine saban jag'i'lg'an mektepke kelip, Ti'naliev usi'lay degen yedi. Sabanni'n' qaydan qi'zg'i'ni' bolsi'n. Qaytama yedendi i'bi'rsi'ti'p taslaydi'. Ali'stag'i' Aqsayg'a bari'p, fronttag'i'lar ushi'n qosi'msha ju'zlegen gektar jazli'q yegiw tuwrali' aytqanda, wol tap dalada so'ylep turg'anday awzi'nan shi'qqan demi puwday burqi'rap ketedi. (*Sh. A.*)

121-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'p, da'slep dizbekli qospa ga'plерdi, wonnan keyin bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plерdi terip ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' bir-birinen wo'zgesheligin tu'sindirin'.

Mine, basli'q Ti'naliev usi'lay degen yedi. A'ynektin' si'rti'nda dalada boran i'zg'i'ri'p, qar du'beyleyli quwi's-qolti'qqa ti'qsi'ri'li'p, uyi'tqi'ydi'... Woqi'wi'n'i'zdi' u'ziliske tu'sirip, men sizlerdi ma'slikke jiberip woti'rg'an joqpan, — dep tu'sindirdi Ti'naliev. Sizler tu'siniwin'iz kerek bug'an. Uri'stan keyin, mu'mkin, wonnan da buri'ni'raq, yeger men tiri ju'rsem, wo'zim sizlerdi mektepke a'kelip, qalay bolmasi'n, woqi'wi'n'i'zdi' dawam yetiwin'izdi wo'tinish yetemen. Al, ha'zir jag'day usi'nday boli'p tur.

Bunnan son' zavush so'yledi. Wonnan keyin tag'i' da Ti'naliev... Klass ishi janlang'an waqi'tta, balalar qollari'n ko'terip: — men sol jumi'sqa baraman, sol jumi'sqa men de baraman, men baraman, — dep wag'i'rlassa bergende, Ti'naliev ga'pti ashi'm ayi'ri'q yetip bi'lay dedi:

— Yeger kimde-kim mag'an dus kelgen woqi'wshi' bola beredi dep woylasa, wol qa'telesedi. Kim jaman woqi'sa, wol jumi's islep te jari'tpaydi'.

— Bizlerdin' ishimizdegi yen' u'lkenimiz Anatay, wol jaqi'nda won alti'g'a shi'g'ayi'n dep tur.

— Qa'ne, Sultanmurat, sen wo'tken ji'li' ati'zi'n'di' su'rgen yedin', solay yemes pe. — Awa, — dep Sultanmurat worni'nan tu'rgeldi. Plug Satbaydiki yedi, wol bolsa sol ji'li' armiyag'a ketti.

Uri's bolmag'anda, men de woqi'wg'a ketip bilmegenimdi u'yrengen bolar yedim.

Bag'ana basli'q klastan shi'g'i'p ketkennen keyin, mug'allim Inkamal apay da albi'rap qaldi'. Ta'nepiske qon'i'raw qag'i'lsa da, wol woti'rg'an worni'nan qozg'almadi'.

Basli'qti'n' aytqanlari' Sultanmuratti'n' keshe keshte woylag'anlari'na bu'gin sa'ykes kelmedi, wol ta'wir-aq qi'yi'n yeken. Jumi's wolardi'n' woylag'ani'nday bolmadi', islenetug'i'n jumi'slar ko'p yeken. Birese seyis-xanag'a juwi'ri'p u'lgeriw kerek, birese ha'r ku'ni ustaxanag'a bari'p, temirshi Barpa g'arri'ni'n' sandalg'a sho'kkish uratug'i'n aqsaq ja'rdemshisinin' qasi'nda boli'p, paznalardi' won'lawi'na ko'meklesiwi kerek. Paznalar won'lanbasa, jer qalay su'rilsin. (*Sh. A.*)

122-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' qalay baylani'si'p turg'ani'n ha'm qaysi' tu'ri yekenin ayti'n'.

1. Yekewi wo'zlerinin' so'zlerine wo'zleri ku'lisip barati'r yedi, ko'z ushi'nda qi'zi'l ko'ylegi wottay lawlag'an birew ko'rindi. (*T. Q.*) 2. Doslardi'n' wo'z ara tu'sinisiwi du'nyadag'i' yen' bekkem ku'sh bolsa kerek, biraq tu'sinisiw ushi'n yen' son'g'i' ku'shin'e shekem sarp yetiwin'e tuwra keledi. (*T. Q.*) 3. Yekewin'izdin' de a'kelerin'iz uri'sta wo'ldi, u'shewin'izdin' a'kelerin'iz frontta ju'r. 4. Ba'rinen de beter Sultanmuratqa awi'rmanli'qti'n' ha'mmesi sho'kti, Anatay bul iste sira' da' wo'zin ayi'pli' dep yesaplamadi'. 5. Jumanquldi'n' wo'zi ayti'p turdi' dag'i', al Sultanmurat woni'n' aytqan so'zlerin jazi'p woti'rdu'. 6. Wol a'ri-beri shi'jbaylap ko'rdu, biraq ha'r sapari' baslap jazg'an so'zleri deydine jaqpay qala berdi. 7. Wol kewlin tolqi'nlati'p ju'rgen barli'q woylari'n aytqi'si' keledi, a'tten' yendi qag'azg'a jazayi'n dep ati'rg'anda reti kelip, juplasi'p kete bermeydi da'. 8. A'jimurat kishkentay bolg'anli'qtan yeshekke minip aldi', ag'asi' wog'an qaptallasi'p arti'nan aydap kele berdi. (*Sh. A.*) 9. Gerbish to'selgen bul jaydi'n' aynasi' joq, tek g'ana mayli' qag'az jabi'sti'rg'an to'beden qurttay g'ana jari'q tu'sip turadi'. (*As. M.*) 10. Ya a'dep saqlag'i'si' keldi me, yamasa ba'rinin' ko'zine tu'se bergisi kelmedi me, a'ytewir malayi' da'rwazani'n' aldi'na bari'p trubkasi'n shege basladi'. (*I. T.*) 11. Yeshimbet taqati' shi'damay qaytadan tu'rdu ja'ne wol yesik betke kelip ses ti'n'ladi'. (*A. Bek.*)

Qospa ga'plerdi uluwma ta'kirarlaw ushi'n sorawlar ha'm shi'ni'g'i'wlar

1. Qospa ga'pler qurami'ndag'i' jay ga'plerdi baylani'sti'ri'wshi' qurallardi'n' qatnasi'na qaray neshe tu'rge bo'linedi? Atap ko'rsetin'.
2. Dizbekli qospa ga'p dep nege aytami'z? Wolar baylani'si'w usi'li'na qaray qanday tu'rlerge bo'linedi? Mi'sal keltirin'.
3. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' ma'nisine qaray tu'rlerin ayti'n'.
4. Da'nekerli dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerin qanday da'nekerler baylani'sti'radi'?
5. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p dep nege aytami'z? Wolar ma'nisine qaray neshe tu'rge bo'linedi? Atap ko'rsetin'.
6. Bag'i'ni'n'qi' ga'p bas ga'p penen qanday grammatikali'q qurallar arqali' baylani'sadi'?
7. **Sonli'qtan, sol sebepli, soni'n' ushi'n, nege desen', sol ushi'n** degen da'nekerler qanday da'neker? Wolar bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' qaysi' tu'rin baylani'sti'radi'?' Sol da'nekerler arqali' baylani'sqan bir ga'p ayti'n'.
8. Bir neshe jay ga'pli qospa ga'pler ne ushi'n ko'p bag'i'ni'n'qi'li' ha'm aralas qospa ga'p boli'p bo'linedi? Ko'p bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' tu'rlerin ayti'n'.

TIL WO'SIRIW

(Awi'zsha ha'm jazba tu'rde)

123-shi'ni'g'i'w. Agahiydin' pedagogikali'q pikirlerin da'slep woqi'p, keyninen qi'sqasha so'ylep berin'.

Agahiy — woyshi'l, dani'shpan ha'm su'yikli shayi'r yedi. Wol XX a'sirde jasap, do'retiwshilik qi'lg'an shayi'rlardi'n' ishindegi yen' jemisli miynet yetkeni, yag'ni'y wol wo'mirinin' aqi'ri'na shekem tek a'debiy do'retiwshilik penen shug'i'llanadi'. Qi'sqasi', wol A'lisher Nawayi'dan keyin do'retiwshilik sheberligi boyi'nsha birinshi wori'nda turadi'.

Muxammed Ruza Yerniyaz uli' Agahiy balali'q waqitlari'nan-aq wo'z ana tili — wo'zbek tili menen bir qatarda parsi' ha'm arab tillerin jetik iyelegen. Biraq wol, tiykari'nan, wo'zbek tilinde shi'g'armalar do'retti. Wol do'retken qosi'q qatarlari' wo'zinin' wo'tkirligi menen adamlardi' wo'zine tarti'p kelmekte.

Agahiy shayi'r si'pati'nda wo'z qosi'qlari'n ji'ynap «Ashi'qlar tumari'» atli' diywan du'zdi. Diywan belgili ka'tipler ta'repinen birneshe ret ko'shirildi ha'm basi'ldi'. Diywannan wori'n alg'an ja'miyetlik, moralli'q ha'm muhabbat temasi'ndag'i' go'zzal g'a'zzeller, muhammes, rubayi'lar ha'm ma'sna'wiylar de shayi'rdi'n' wo'z woyi', bay ishki du'nyasi', da'wirge, zuli'm ha'm zali'mlarg'a jek ko'riwshiligi, a'piwayi' miynetkesh xali'qqa bolg'an muhab-

bati' ani'q sezilip turadi'. Qullasi', Agahiy bul qosi'qlardi' adamni'n' yen' go'zzal pazi'yelletlerin, muhabbat da'lillerin ha'm sonday-aq wo'zinin' ju'rek da'rterin, shadli'q ha'm qayg'i'si'n ko'rkem qatarlarda sheberlik penen aytqan.

Agahiy jasag'an feodalizm da'wirinde Xorezmde reakciyalig' ag'i'm menen bir qatarda ag'arti'wshi'li'q, paraxatshi'li'q ideyalari'n na'siyat qi'li'wshi' progressiv a'debiy ha'reket maydang'a kelgen yedi. Agahiy a'ne sol aldi'ng'i' qatardag'i' a'debiy ha'rekettin' wa'kili zamanlari' Munis, Ka'mil, Razi, Yazim, Dilawar si'yaqli' shayi'rlar menen birlikte turmi's keshirdi.

Agahiy Xorezm tariyxin'an bes kitap do'retti.

....

Agahiy ko'rkem shi'g'armalardi' awdari'wg'a awdarmashi' si'pati'nda biraz sheberlikke yeriskennen keyin qol urg'an. Ma'selen, wol 1862—1868-ji'llarda Saadiy Sherazydin' belgili «Gu'listan» shi'g'armasi'n, 1868—1869-ji'llarda Abdirahman Ja'miydin' «Yusup ha'm Zu'layxa», Badreddin Xalaliydin' «Shax ha'm gedey» shi'g'armalari'n wo'zbek tiline sheber awdardi'.

Agahiy a'mekisi Shermuhammed Munistin' birinshi boli'p «Ta'lim sawati'» kitabi'n do'retkeni ma'lim. Agahiy wo'z ustazi' Munisten ha'r ta'repleme ta'lim alg'anlig'i' ha'm wo'z poeziyasi'nda, awdarmalari'nda ta'lim, ta'rbiya ma'selesine ayri'qsha itibar bergenligi tabiiy. Wol bul jerde:

«Ilm sonday g'a'ziyonedur, paydali' adam a'wladi'na,

Kim wog'an iye bolsa, yeki du'nyasi' bolar abat», —

dep ilimg'e u'lken itibar beredi. Sonin' ushin shayi'r tariyxig'y, a'debiy shi'g'armalardi' awdardi'. Bulardan «Hikoyalardi'n' yen' jaqsi'si'», «Qa'lewshilerdin' gilti» shi'g'armalari'n wo'zbek tiline awdardi'. Bul shi'g'armalar shi'g'i's pedagogikasi' tariyxig' tarawig'nda u'lken rol woynaydi' ha'm XIX a'sirde xali'qti' ha'm woni'n' balalari'n ta'rbiyalawda tiykarg'i' dereklerden boli'p yesaplanadi'. A'sirese, «Qabusnama» ta'lim-ta'rbiya tarawig'nda ju'da u'lken a'hmiyetke iye boldi'.

«Qabusnama»ni'n' Agahiydin' wo'z qoli' menen jazg'an awdarmasi' tabi'lmadi'. «Qabusnama»ni'n' awdarmalari' basqa ka'tipler ta'repinen ko'shirilgen. Bul awdarmalardi'n' siyrek ushi'rasatug'i'n yeki qoljazba nusqasi' Salti'kov-Shedrin ati'ndag'i' ma'mleketlik xali'q kitapxanasig'nda saqlanadi'. Agahiydin' parsi'sha nusqadan awdarg'ani' ani'q.

(S. Dalimov. «Qabusnama» shi'g'armasi' haqqig'nda)

124-shi'ni'g'i'w. «Ata-anani' hu'rmetlew haqqig'nda» degen u'zindini ayri'qsha di'qqat penen woqi'n'. Keyninen so'ylep berin'.

ATA-ANANI' HU'RMETLEW HAQQI'NDA

A'y balam, aqi'l ju'ritip bilgil: ata-anani'n' hu'rmet-izzetin moyi'ng'a ali'w lazi'm, sebebi perzentin' tu'p tiykari' ata-anadur. Ne ushi'n ata-anamdi' hu'rmet qi'laman dep kewlin'e keltirme.

Wolar senin' ushi'n wo'limge de tayar turadi'. Sen soni' biliwin' kerek. Yeger ha'rbir perzent aqi'lli', dana bolsa, ata-anani'n' mehir-muhabbati' ushi'n hesh na'rseni wori'nlawdan da bas tartpaydi'. Ata-anani'n' jumi'si' — seni ta'rbiyalap wo'siriw ha'm sag'an jaqsi'li'q u'yretiw.

Ata-anani'n' kewlin hesh te irenjitpe... Wolardi'n' ju'rek bawi'ri'n dag'lama.

Sen ata-anan' haqqi'nda din jag'i'nan a'mel qi'lmasan' da, aqi'l-mu'riwbet, adamgershilik ko'zqarastan a'mel qi'l. Ko'rgil, ata-ana sag'an jan-ta'ni menen g'amxorli'q qi'lar, yeger sen wolarg'a qa'te is qi'lsan', sen heshqanday jaqsi'li'qqa sazawar yemessen', sebebi adam ata-anani'n' (da'reginin') jaqsi'li'g'i'n bilmese, basqa birewdin' jaqsi'li'g'i'na baha bere almaydi' ha'm wo'z perzentin'in' seni hu'rmet qi'li'wi'n qa'lesen', sen de wo'z ata-anan'di' hu'rmet qi'l, sebebi sen ata-anan'a qanday is qi'lsan', perzentin' de sag'an sonday is qi'ladi'.

Adam miywg'a, ata-ana daraqqa usaydi'. Daraqqa jaqsi' ta'rbiya qi'lsan' ha'm hu'rmetti ko'birek qi'lsan', sen haqqi'ndag'i' wolardi'n' duwasi' tezirek qabi'l boladi'.

Miyras ali'w niyetinde ata-anan'ni'n' wo'limin hasla tileme. Wolardi'n' i'ri'sqi'si' arqali' i'ri'sqi'g'a iye bolasan', i'ri'sqi' boli'w ku'ndelikli tirishilik dep wo'zin'di azapqa salma, birewdin' i'ri'sqi'si'n alaman dep ha'reket qi'lماغ'i'l. Sennen hal-awhali' jaqsi'raq bolg'an adamg'a qi'zg'ani'sh penen qaramag'i'l...

Du'nya-malsi'zli'qtan jarli' bolsan' da, aqi'lg'a bay boli'wg'a ha'reket qi'l, sebebi du'nya-mal menen bay bolg'annan go're aqi'lg'a bay bolg'an jaqsi'raq. Aqi'l menen du'nya-mal tabi'wg'a boladi', biraq du'nya-mal menen aqi'l tawi'p bolmaydi'. An'qaw, nadan tez ka'mbag'allasadi', biraq mi'na na'rseni bilgil: aqi'l wol uri' ali'p kete almas, wotta janbas, suwda batpas bir qi'mbat bahali' na'rsedur.

Yeger aqi'li'n' bolsa, wo'ner u'yren, sebebi wo'nersiz aqi'l, lipassi'z ta'n yaki bet-a'lpeti joq adam si'yaqli'.

Bilim — bul aqi'l belgisi degen yekenler.

(«Qabusnama»)

TIL HAQQI'NDA ULUWMA MAG'LUWMAT

§ 26. Tildin' ja'miyetlik xi'zmeti

Tildin' ja'miyettegi xi'zmeti ku'ta' ulli'. Wol adamlar arasi'ndag'i' qari'm-qatnas qurali' xi'zmetin atqaradi'.

Til ja'miyetlik turmi'sta yen' a'hmiyetli xi'zmetlerdi iske asi'radi'. Wol — ha'rqanday wo'ndiriste sho'lkemlestiriwshi, ja'ma'a't boli'p islewshi adamlardi'n' pikir ali'si'wi'ni'n', ta'jiriybe almasi'wi'ni'n' qatnas qurali'. Demek, til ha'm ja'miyet bir-biri menen ti'g'i'z baylani'sli' boladi', sebebi tilsiz ja'miyet te, ja'miyetsiz til de bolmaydi'. Tilsiz ja'miyetlik wo'ndiristi sho'lkemlestiriw ha'm rawajlandi'ri'w mu'mkin yemes.

Til ja'miyetlik qubi'li's degende, wol bir ja'miyetlik da'wirdin' yaki basqi'shti'n' g'ana qatnas qurali' dep qaralmaydi'. Wol barli'q ja'miyetlik basqi'shlar ushi'n ten'dey qatnas quralli'q xi'zmet atqaradi'. Sonli'qtan da, belgili ja'miyetlik klasti'n' yamasa qatlamni'n' do'retpeşi yemes, al gu'lla'n ja'miyetlik jama'a'ttin', xali'qti'n' do'retpeşi retinde xi'zmet yetedi.

Til qatnas quralli'q xi'zmetti atqari'w menen birge, woylaw, sana menen de ti'g'i'z baylani'sli'.

Adamni'n' woyi', pikiri til arqali' bildiriledi. Usi' til arqali' bizin' sanami'zda tayar bolg'an pikirimiz si'rtqa shi'g'adi', yekinshi adamg'a, ja'ma'a'tke jetkeriledi. Sonli'qtan da, til — woydi'n' si'rtqi' ko'rinisi, woydi' si'rtqa shi'g'ari'wshi' qural retinde xi'zmet atqaradi'. Bul jag'i' da tildin' qatnas quralli'q xi'zmetin atqaradi'.

Demek, til birinshiden, ja'miyettegi adamlar arasi'ndag'i' qari'm-qatnas jasaw, bir-biri menen tu'sinisiw ha'm wo'z ara pikir ali'si'wshi' qural boli'p tabi'lsa, yekinshiden, adam sanasi'ndag'i' woydi', pikirdi a'meliy jaqtan ju'zege shi'g'ari'wshi' qural boli'p yesaplanadi'. Bul jag'i'nan til yeki tu'rli xi'zmetti — kommunikativlik ha'm ekspressivlik xi'zmetlerdi atqaradi'.

Tildin' adamlar arasi'ndag'i' qari'm-qatnasti' iske asi'ri'wi' woni'n' **kommunikativlik** xi'zmeti dep ataladi'. Al, adamlar wo'zlerinin' woyi'n, pikirin so'zlerdin', so'z dizbeklerinin' ha'm ga'plerdin' ja'rdemi arqali' ti'n'lawshi'g'a da'l, tu'sinikli yetip jetkeredi. Bul tildin' **ekspressivlik** xi'zmeti boli'p tabi'ladi'. Bulardi'n' yekewi de bir-biri menen ti'g'i'z

baylani'sli' boladi'. Til arqali' qari'm-qatnas jasaw tek a'piwayi' jay so'zlerdin' yamasa ga'plerdin' ji'yi'nti'g'i' arqali' bildirilip qoymay, tildin' ekspressivlik qurallari'nan da ken' paydalani'ladi'.

Sunday-aq, qaraqalpaq tili qaraqalpaq xalqi'ni'n' qari'm-qatnas qurali' si'pati'nda xi'zmet atqari'wi' menen birge, wol bizin' ha'rqanday woyi'mi'zdi' da ju'zege shi'g'ari'wdi'n' tiykarg'i' qurali' boli'p xi'zmet atqaradi'. Qaraqalpaq tilinin' ja'miyetlik xi'zmeti son'g'i' da'wirlerde birqansha ken'eydi. Qaraqalpaq xalqi' wo'z ana tilinde siyasiy-ja'miyetlik islerge ken' qatnasatug'i'n boldi', ma'kemelerde, ni'zam wori'nlarin'nda, ilim ha'm bilimlendiriwde, a'debiyat ha'm ko'rkem wo'nerde ana tilimiz ken' qollani'ladi'. Qaraqalpaq a'debiy tilinin' ko'rkem a'debiyat, publicistikali'q, ilimiy ha'm ra'smiy is qag'azlari'ni'n' stilleri ken' rawajlandi'.

Sorawlarg'a juwap berin'.

1. Tildin' ja'miyettegi xi'zmeti qanday?
2. Wol ne ushi'n yen' a'hmiyetli qatnas qurali' dep ataladi'?
3. Til qanday qubi'li's ha'm wol kim ushi'n xi'zmet yetedi?
4. Tildin' kommunikativlik ha'm ekspressivlik xi'zmetleri degen ne?
5. Qaraqalpaq tilinin' ja'miyetlik xi'zmetleri qanday?
6. Ha'rbir xali'q, millet wo'z tilin ne ushi'n ana tili dep ataydi'?

§ 27. Tildin' payda boli'wi' ha'm rawajlani'wi'

Til de tariyxı'y rawajlani'wshi' qubi'li's. Wol adamzat ja'miyetinin' payda boli'wi' menen payda boladi', sol ja'miyet penen birge wo'mir su'redi ha'm rawajlanadi'.

Tildin' payda boli'wi' sanani'n' payda boli'wi' menen, rawajlani'wi' menen tikkeley baylani'sli'. Til adamlardi'n' bir-biri menen qatnas jasaw mu'tajligi na'tiyjesinde payda bolg'an. Haqi'yqati'nda da, sanani'n' payda boli'wi' menen birge, adamni'n' miynet yetiw uqi'pli'li'g'i' da payda boladi'. Adamlardi'n' haywanlardan bo'linip shi'g'i'wi'ni'n' deregi de sanani'n' sapali' miynet yetiwini'n' na'tiyjesi boli'p tabi'ladi'. Sanani'n' payda boli'wi', rawajlani'wi' na'tiyjesinde adamlar ja'mlesip ju'riwdin', miynet yetiwidin' paydali' yekenin bile baslag'an. Wolardi'n' ja'mlesiwshiligi, ja'ma'a't boli'p jasawi', wo'z ara tu'siniwi ushi'n bir na'rsege za'ru'r yekenligin tuwdi'radi' ha'm usi'nday za'ru'rliktin' na'tiyjesinde til payda boladi'. Ja'miyettin' rawajlani'w basqi'shi'nda ruw, qa'wim, xali'q ha'm millet tilleri payda boldi'. Birneshe ruwlardi'n'

birigip bir qa'wimge aylani'wi' na'tiyjesinde ruw tilleri qa'wim tiline aylang'an. Al, qa'wimlerden xali'q payda bolg'an. Qa'wimlardin' belgili bir xali'q boli'p birlesiw na'tiyjesinde uluwma xali'qli'q til wo'sip jetilissen. Xali'qlardan milletler payda bolg'an. Milletlardin' payda boli'wi', qa'lipesiw menen birge millet tilleri payda boladi'. Millet tilleri ha'rbir millettin' bo'liniwinin' sha'rtli belgisi boli'p yesaplanadi'.

Milletlardin' ja'miyetlik turmi'si'ndag'i' wo'zgerisler millet tillerinin' rawajlani'wi'na mu'mkinshilik berdi. Millet tilleri tariyx'y rawajlani'wshi' qubi'li's retinde u'lken wo'zgerislerge iye boldi'. Jan'a ja'miyetlik turmi'stag'i' wo'zgerisler tildin' leksikali'q qurami'ni'n' bayi'wi'na ken' mu'mkinshilikler tuwdi'rdi'. Tildin' leksikasi' buri'n bolmag'an elektr, samolyot, aeroport, kosmodrom, traktor, kombayn, ekskavator, fermer, televizor, radio, kolledj, akademiya'ly licey, bakalavr, magistr, tema, tekst, stil, test t.b. si'yaqli' jan'a so'zler menen toli'qti'. Sonday-aq, tilimizde buri'nnan qollani'li'p ju'rgen geypara so'zlerdin' qollani'li'w wo'risi ju'da' tar bolsa, al ha'zir wolardi'n' ma'nisi ha'm qollani'li'wi' buri'ng'i'g'a qarag'anda a'dewir ken'eydi, jan'a so'z dizbeklerin' payda yetti. Mi'sali: qu'diretli watan, qu'diretli texnika, awi'l xojali'g'i', xali'q xojali'g'i', suw xojali'g'i', tog'ay xojali'g'i', xojali'q yesabi', bay xojali'q, diyqan adam, qaharman diyqan, ha'kim, ha'kimiyat t.b.

Tildin' rawajlani'wi' menen qatar woni'n' fonetika ha'm grammatikali'q quri'li'si'nda da wo'zgerisler, rawajlani'wlar boldi'. Rus tili leksikasi'nan so'zlerdin' ko'plep wo'zlesiw tu'pkilikli qaraqalpaq so'zlerinde buri'n qollani'lmaytug'i'n v, f sesleri ha'm ha'ripleri qaraqalpaq a'debiy tilinin' fonetikali'q sistemasi' ha'm orfografiyasi'nan wori'n aldi'. Sonday-aq, tildin' so'z jasali'w, morfologiya ha'm sintaksis tarawlarinda da wo'zgerisler, rawajlani'wlar boldi'.

Sorawlarg'a awi'zeki juwap berin'

1. Til qalay payda bolg'an? Wol qanday za'ru'rlikten kelip shi'qqan?
2. Til wo'zinin' rawajlani'wi'nda qanday basqi'shlarg'a iye boldi'?
3. Millet tilleri qalay payda boladi'?
4. Millet tilleri qaysi' da'wirde baslap ken' ko'lemde rawajlandi'?
5. Tildin' leksikasi' qanday jan'a so'zler menen toli'qti'?
6. Qaysi' so'zlerdin' qollani'li'w wo'risi ken'eydi?

§ 28. Qaraqalpaq tili — tu'rkiy tiller topari'ni'n' biri

Qaraqalpaq tili shi'g'i'si' boyi'nsha altay tilleri tuwi'si'ni'n' tu'rkiy tiller topari'na, al tu'rkiy tillerinin' bo'liniwi boyi'nsha qi'pshaq qa'wiminin' topari'na kiredi. Qi'pshaq tillerinin' topari'n ha'zirgi tu'rkiy tillerdin' 11 tili quraydi', soni'n' 10 tili (qarayi'm tilinen basqasi') wo'zinin' a'debiy tiline iye. Bul tiller bati's ha'm shi'g'i's tu'rkiy tilleri boli'p, u'lken yeki toparg'a bo'linedi.

Qi'pshaq tillerinin' bati's topari' 9 tildi wo'z ishine qamti'ydi'. Wolardi'n' topari' bir-birine tuwi'slas, jaqi'nli'g'i' boyi'nsha u'sh topardi' du'zedi:

1. Qi'pshaq-bolgar kishi topari' (tatar, bashqurt tilleri).

2. Qi'pshaq-polovec kishi topari' (qarayi'm, qumi'q, qarashay-balqar ha'm qi'ri'm tatari' tilleri).

3. Qi'pshaq-nog'ay kishi topari' (nog'ay, qaraqalpaq, qazaq tilleri).

Al, qi'pshaq tillerinin' shi'g'i's topari' qi'pshaq-qi'rg'i'z kishi topari': qi'rg'i'z, altay (woyrat) tillerinin' wo'z ishine aladi'.

Ha'zirgi tu'rkiy tuwi'slas tiller buri'ng'i' ken'es awqami'nda 25 ke jaqi'n tuwi'sqan tillerdi wo'z ishine qamti'di'. Bul tillerde so'ylewshi xali'qlar sani' boyi'nsha slavyan tillerinen son'g'i' yekinshi wori'ndi' iyeleydi. Wolar aymaqli'q (territoriyalı'q) jaylasi'wi' jag'i'nan 5 toparg'a bo'linedi:

Birinshi toparg'a Litvani'n', Ukrainani'n' bati's wa'layatlari'nda ha'm Moldavani'n' qublası'nda jasawshi' gagauz, qi'ri'm tatari' ha'm qarayi'm tilleri kiredi.

Yekinshi topardi' Kavkazdag'i' tu'rkiy tiller: azerbayjan, qumi'q, qarashay-balqar, nog'ay tilleri du'zedi.

U'shinshi toparg'a Volga boylari' ha'm Uraldag'i' tu'rkiy xali'qlar: tatar, bashqurt, chuvash tilleri kiredi.

To'rtinshi toparg'a Wortı Aziya respublikalari' ha'm Qazaqstan xali'qlari': wo'zbek, qaraqalpaq, qazaq, uyg'i'r, qi'rg'i'z, tu'rkmenn tilleri birlesedi.

Besinshi topardi' Sibirdegi tu'rkiy xali'qlardi'n' (yakut, tuba, altay, woyrat, xaqas) tilleri du'zedi. Tu'rkiy tillerinin' bul bo'liniwi tillerdin' bir-birine tuwi'sli'q jaqi'nli'g'i'na qaray yemes, al son'g'i' belgili aymaqli'q bo'liniwge tiykarlang'an.

Tariyxtan belgili, Skif (Saq), U'ysin, qan'li', Og'i'z, qi'pshaq qa'wimlari Sibir, Qazaqstan, Wortı Aziya, Yedil (Volga), Kaspiy jag'alawlari'n

yerteden ma'kan yetken. Bizin' da'wirimizdin' besinshi a'sirinen baslap, bul wori'nlarda tu'rkiy xali'qlari' ja'mlesip, tu'rkiy qag'anati' (xanli'g'i') wornaydi'. Ha'zirgi tu'rkiy xali'qlari' dep atalatug'i'n azerbayjan, tu'rkmən, wo'zbek, qazaq, qi'rg'i'z, qaraqalpaq, tatar, bashqurt, altay, xakas, uyg'i'r, shuvash, woyrat, tuva ha'm tag'i' da basqa xali'qlar tu'rkiy qag'anati'na birlesip, ruw-qa'wimler tiykari'nda qa'liplesken. V a'sirden baslap usi' atalg'an ruwlardi'n' ba'rine tu'sinikli wortaq tu'rkiy tili qa'liplese baslaydi'. Bul tilde VII — IX a'sirler arali'g'i'nda tu'rkiy jazı'wi' (ruwnali'q jazı'w), son' uyg'i'r jazı'wi' paydalani'lg'an. IX a'sirden baslap arablar ha'zirgi Worta Aziya, Qazaqstan jerlerin basi'p aladi'. Na'tiyjede tu'rkiy xali'qlar X a'sirden baslap arab a'lipbesindegi jazı'wg'a ko'shedi ha'm XI a'sirden baslap arab a'lipbesine tiykarlang'an shag'atay tili tu'rkiy xali'qlari' ushi'n wortaq a'debiy til boli'p qa'liplesedi. Bul arab a'lipbesine tiykarlang'an shag'atay a'debiy tili XX a'sirdin' 30-jı'llari'na deyin Worta Aziya xali'qlari'ni'n', soni'n' biri qaraqalpaq xalqi'ni'n' da jazba a'debiy tili retinde qollani'li'p keldi.

Qaraqalpaq tilinin' tu'rkiy tillerinin' biri retinde wo'z aldi'na bo'liniwi Alti'n Wordani'n' qulaw da'wirinen son'g'i' XV — XVI a'sirlerge tuwra keledi. Bul da'wirde Alti'n Wordani'n' qulawi' menen jeke-jeke xanli'qlar du'ziledi. Jeke-jeke xanli'qlardi'n' du'ziliwi menen ruw ha'm qa'wimler xali'q boli'p birlesedi. Usi' da'wirlerde qaraqalpaq xalqi' Nog'ay xanli'g'i'na siyasiy jaqtan g'a'rezli boli'p qaladi'. Son'g'i' tariyxı'y sebeplerge baylani'sli' qaraqalpaqlar nog'aylı'lar awqami'nan bo'linip, Yedil, Jayı'q boylari'n taslap Si'rda'rya boylari'na awı'sadi'.

Qaraqalpaq so'ylew tili, ilimpazlardi'n' boljawlari'na qarag'anda, XI — XIII a'sirlerdegi og'i'z-pesheneg qa'wimlerinin' shi'g'i's ha'm bati's bo'leginin' til wo'zgesheliklerin qabi'l yetiw tiykari'nda, XIV — XVI a'sirlerdegi u'lken nog'ay Wordasi'na qarasli' da'wirde qa'liplesedi. Ha'zirgi qaraqalpaq so'ylew tili, tiykari'nan, arqa ha'm qubla dialekti boli'p yekige bo'linedi. Qaraqalpaq a'debiy tili usi' yeki dialektin' tiykari'nda, ko'birek arqa dialektlik wo'zgesheliklerdi qamti'w menen qa'liplesken.

Sorawlar

1. Qaraqalpaq tili shi'g'i'si' boyi'nsha qaysi' toparg'a kiredi?
2. Tu'rkiy tillerinin' qi'pshaq topari'n neshe til quraydi' ha'm tuwi'slas jaqi'nli'g'i' boyi'nsha bo'liniwin ayti'p berin'.

3. Ha'zirgi tu'rkiy tillerinde so'ylewshi tu'rkiy xali'qlardi'n' geografiyali'q jaylasi'w wori'nlari'n' ayti'n' ha'm sol ori'nda qaysi' xali'qlar jasad'i'?
4. Qaraqalpaq tilinin' wo'z aldi'na tu'rkiy tillerinin' biri retinde qa'liplesiw da'wirin ayti'n' ha'm oni'n' ha'zirgi jazba a'debiy tili ko'birek qaysi' dialekti qamti'ydi'?

TIL WO'SIRIW

(Awi'zsha ha'm jazba tu'rde)

125-shi'ni'g'i'w. Til haqqi'nda berilgen qosi'qlardi' woqi'n'. Wolardi'n' qanshelli pu'tkil ishki sezimin tilge arnap jazg'anli'g'i'n awi'zsha bayanlap so'ylep berin'.

TU'RKIY TILIM

Ku'ltegin babadan uqti'm ati'n'di',
Mahmud Qashqarli'dan ko'rdim xati'n'di',
«Qutadg'u bilig»ten baslap salti'n'di',
Sag'a alg'an menin' tu'rkiy tilimsen'.

Tu'rkiy tilim — misli bir na'rwan daraq,
Ketken ja'ha'n boylap xali'qlarg'a tarap,
Qulaq shalsa turmay waspi'ni' sorap,
Ma'nisin tu'singen tu'rkiy tilimsen'

A'lemde til ko'pdu'r sennen go'zzalli'raq,
Men ushi'n ba'rinen ag'lasan' biraq,
Ana su'ti menen qani'ma tarap,
Ana tilim bolg'an tu'rkiy tilimsen'.

(K. Karimov)

A'kemnin' quti',
Sheshemnin' su'ti,
Sin'irgen tula boyi'ma,
Bar asi'li'n xali'qti'n'
Lug'ati'n ulli' tariyxti'n'
Quyg'an sana-woyi'ma.
Tuwg'an tilim, wo'rkende,
Bola ber ku'shli, ko'rkemde.

(S. Muxanov)

Su'yemen tuwg'an tildi — ana tilim,
Besikte jatqani'mda-aq bergen bilim.
Shi'r yetip jerge tu'sken minuti'mnan,
Qulag'i'ma sin'irgen tani's u'nim.

Yen' birinshi sol til menen si'rtqa shi'qti',
Su'ygenim, jek ko'rgenim, unatqani'm.

(S. Torayg'i'rov)

Tuwg'an yelim — tiriligimnin' ayg'ag'i',
Tilim barda ayti'lar si'r woydag'i',
Wo'sse tilim, men de birge wo'semen,
Wo'shse tilim, men de birge wo'shemen.

(A'. Ta'jibayev)

Ana tilin' — ari'n' bul,
Uyati'n' bop tur bette.
Wo'zge tildin' ba'rin bil —
Wo'z tilin'di hu'rmetle.

(Q. Mi'rzaliev)

Ana tilin bilmegen —
Aqi'li' joq jelik bas.
Ana tilin su'ymegen —
Xalqi'n su'yip jari'tpas.

(Qi'rg'i'z shayi'ri' Baydilda Sarnog'aeV)

STILISTIKA

§ 29. Stilistika haqqi'nda tu'sinik

«Stilistika» termini grektin' stylos (jazi'w qurali') degen so'zinen ali'ng'an. Stilistika til biliminin' bir tarawi' boli'p, wol woy-pikirdi ani'q ha'm da'l beriw ushi'n qollani'ladi'. Stilistika so'zi ha'zirgi waqi'tta

ilimde a'debiy til stilistikasi' ha'm ko'rkem a'debiyat stilistikasi' boli'p yeki tu'rli ma'nide qollani'ladi'. Wolardi'n' birinshisi — a'debiy tildin' jazba ha'm awi'zeki formalari'ni'n' stilistikali'q sistemalari'n u'yre'tedi. Yekinshisinde — ko'rkem a'debiy shi'g'armalardi'n', jazi'wshi'lardi'n' ha'm a'debiy ag'i'mlardi'n' stillik wo'zgesheliklari u'yreniledi.

A'debiy tildin' awi'zeki so'ylew ha'm jazba tu'rlerinde fonetikali'q, leksikali'q, grammatikali'q qurallari'nan qalay paydalani'w kerekligi u'yreniletug'i'n ilimge **til stilistikasi'** dep ataladi'.

A'meliy stilistika tildegi qurallardi' teoriyali'q jaq'tan u'yreniw'din' tiykari'nda wolardi' ani'q jag'daylarda qollani'wdi'n' usi'l ha'm formalari'n u'yre'tedi.

Stilistika milliy a'debiy tildin' qa'liplesken normativlik fonetika, leksika ha'm grammatikali'q ni'zamli'qlari'na tiykarlanadi', woni'n' orfografiya ha'm orfoepiyali'q normalari'n saqlaydi'. Demek, stilistika awi'zeki so'ylew ha'm jazba a'debiy tilde woydi'n' toli'q, tu'sinikli ha'm wo'tkir boli'wi' ushi'n tildin' leksikali'q, fonetikali'q ha'm grammatikali'q normalari'n duri's paydalana biliw, sheber qollani'w a'dislerin u'yre'tedi. Til biliminde stilistika menen bir qatarda **stil** so'zi de qollani'ladi'. Stil — a'debiy tildin' normalari' tiykari'nda sheber ta'sirli so'ylep ha'm jaza biliw a'dislerinin' ji'yi'nti'g'i' degen ug'i'mdi' an'latadi'.

Stil so'zi ha'zirgi waqi'tta ju'da' ken' qollani'ladi'. Sebebi, turmi's talap yetken ha'mme na'rsenin' wo'z stili bar. A'sirese, stil ko'rkem so'z sheberlerine, jazi'wshi'larg'a, jeke adamlarg'a, oratorlarg'a t.b. qatnasli' boladi'. Mi'sali', jazi'wshi'ni'n' yamasa so'ylewshinin' wo'z woyi'n tu'sinikli, wo'tkir yetip beriw ushi'n a'debiy tildin' materiallari'n duri's qollani'li'wi', ha'rbir qollang'an so'zinin' yamasa so'z dizbeklerinin' wo'tkir tu'sinikligi arqali' woni'n' sheberligi, stillik wo'zgesheligi ma'lim boladi'.

A'debiy til normalari'n duri's, wori'nli', sheber paydalana biletug'i'n adamdi' **stilist** dep ataydi'. Stilist tildin' barli'q normalari'n duri's qollani'w arqali' so'ylew ha'm jazi'w ma'deniyati' jag'i'nan jetilissen boladi'.

Stildin' tu'rleri ko'p. Wolardi'n' til materiallari'ni'n' ha'r tu'rli janri'na ha'm turmi'sta qollani'w wo'zgesheliklerine qaray birneshe tu'rlerin ko'rsetiwge boladi'. Ma'selen: ti'msallar stili, ko'rkem a'debiyat stili, kitabiy stil, gazeta stili, ilimiy stil, ilimiy-texnikali'q stil, publicistikali'q stil, poetikali'q stil, prozali'q stil, janrli'q stil, jeke adam

stili, oratorlar stili, awi'zeki so'ylew stili ha'm t. b. Bul ko'rsetilgen stillerdin' ha'mmesi de a'debiy tildin' qa'liplesken, turaqli' normalari' tiykari'nda woni'n' materiallari'n wori'nli', duri's paydalanadi'.

Sorawlar

1. Stilistika so'zi qanday ma'nilerde qollani'ladi'?
2. Til stilistikasi' ha'm a'meliy stilistika dep neni aytami'z?
3. Stil degen so'zdi qalay tu'sinesiz ha'm woni'n' qanday tu'rleri bar?

126-shi'ni'g'i'w. 1-tapsi'rma. Woqi'n'. Waqi'yani'n' stillik sheberligine di'qqat yetip, so'zlerdin', so'z formalari' ha'm so'z dizbeklerinin' stillik qollani'li'w sheberligin tu'sindirir'.

Jan'a ay jadi'rap ko'p turmadi', ko'k ten'izge taslag'an aybaltaday a'lleqashan bati'p ketken. Girbin'siz ko'kte u'mit ushqi'nlari'nday juldi'zlar g'ana ji'lti'rasadi'. Shoqalaq qumlar sho'kken botaday qarawi'ti'p qali'p barati'r. Ushi'-qi'yi'ri' joq qulazi'g'an sheksiz ja'ziyra. Ya jortqan an'ni'n' qorsi'ldi'si', ya ushqan qus qanatlari'ni'n' si'psi'n'i' yesitilsesh. Bunnan sa'l g'ana buri'n na'zik ayaqlardag'i' qasan' gewishtin' si'lp'i'ldi'si' yesitiler yedi, ha'zir wol da ti'ng'an. Pitegene salqi'n tartqan qum ku'ndizgidey ayaqti' ku'ydire bermes yedi, woni'n' u'stine sho'n'ge de joq. Jasari'n jasap, qaqsag'an seksewil tomarlari' qashshan artta qali'p ketken.

Qashqi'n tolqi'ndag'i' qayi'qtay wo'rkesh-wo'rkesh qumlarg'a birese wo'rmelep, birese si'rg'i'ydi'. Bir qoli'nda tayaq, bir qoli'nda gewish. Jol a'njami' sali'ng'an wonseridey qorji'n i'yi'qqa ayqara taslang'an. Qorji'nni'n' bir ko'zindegi mi's quman si'lq-si'lq yetedi. Aldi'nda quyri'g'i'n sholtan'lati'p qoli'nan juwi'ndi'si'n ko'p ishken sari' to'bet ag'aran'laydi'. Anaday jerge wozadi' da «ju'rmeysen' be?» degendey iyesin ku'tip shon'qayadi'. (*Sh. S.*)

2-tapsi'rma. Ko'shirip jazi'n'. Stillik xi'zmette qollani'lg'an so'zlerdin' ha'm so'z dizbeklerinin' asti'n si'zi'p, wolardi'n' stillik qollani'li'w ma'nilerin ayti'n'.

Arqadan yesken wo'lpen' jelden juwsan iyisi an'qi'ydi'. Shi'q tu'sken ja'ziyra pitegene di'mqi'l tartti'. Anda-sanda ko'senin' saqali'nday seldirep aq selew menen juwsan qi'lti'yadi'. Tan' samali' qashqi'nni'n' buri'mlari'n julqi'lap qashadi'. A'tirap yeke ji'm-ji'rt, qoraz da shaqi'rmadi'. Men'irew dalada da'slepki tan' usi'lay atti'.

Ku'nshi'g'i's a'lwan shi'mi'ldi'qtay qi'zari'p, ko'gildir ko'k jiyekke qi'rmi'zi' shapaq wo'rmeledi. A'lle qaylarda inlerinen juwi'ri'si'p shi'qqan

janli' maqluqlar qi'zi'l wotawday do'n'gelenip jan'a shi'g'i'p kiyati'rg'an alti'n quyashqa si'g'i'rayi'si'p qarasadi'. Sansi'z shoqalaqli' sheksiz ja'ziyra dawi'lda tuwlap, tolqi'nlap jarlang'an ten'izdi yesleter yedi. Sol tolqi'nlar arasi'nda birese woyg'a tu'sip, birese jag'ag'a shapshi'p sheten ko'ylek qi'zi'l tuwday jelibirep yeke ketip barati'r, ketip barati'r... (*Sh. S.*)

127-shi'ni'g'i'w. To'mende berilgen yeki so'zdin' ishinen a'debiy tildegi qollani'latug'i'n tu'r'in ayti'p berin'. Tiyisli worni'nda duri's qollani'li'wi'n bilip ali'n'. Ga'p ishinde keltirip, mi'sal jazi'n'.

Topi'raq-torpaq, japi'raq-jarpaq, jon'i'shqa-jon'i'ri'shqa, bu'lbu'l-bu'lbil, ko'len'ke-ko'ylen'ke, gewish-kewish, geshir-ga'shir, qanjar-g'anjar, dize-tize, shelek-sheker, saban-saman, keskirt-geshkirt, a'to'shkir-a'teshkir, jinli-jilli.

128-shi'ni'g'i'w. Wo'zlerin'iz qatarlasa qollani'latug'i'n 5-6 so'z tawi'p jazi'n'. Wolardi'n' qaysi'si' qaraqalpaq a'debiy tilinin' normasi'na muwapi'q keletug'i'nli'g'i'n ayti'p berin'.

129-shi'ni'g'i'w. To'mendegi ta'rtip boyi'nsha berilgen ji'l, ay ha'm ha'ptelik ku'nlerdin' qaraqalpaqsha atlari'n bilip ali'n'. Wolardi' ku'ndelikli turmi'sta duri's paydalani'wg'a a'detlenin'.

1. Qaraqalpaqsha ji'l atlari': 1. Ti'shqan ji'li'; 2. Si'yi'r ji'li'; 3. Bari's ji'li'; 4. Qoyan ji'li'; 5. Uluw ji'li'; 6. Ji'lan ji'li'; 7. Ji'lqi' ji'li'; 8. Qoy ji'li'; 9. Meshin ji'li': 10. Tawi'q ji'li'; 11. Iyt ji'li'; 12. Qara kiyik (don'i'z) ji'li'.

2. Qaraqalpaqsha ay atlari': 1. Da'liw—yanvar; 2. Hu't—fevral; 3. Ha'mal—mart; 4. Sa'wir—aprel; 7. Jawza—may; 8. Saratan—iyun; 9. A'set—iyul; 8. Su'mbile—avgust; 9. Miyzan—sentyabr; 10. Aqi'rap—oktyabr; 11. Qawi's—noyabr; 12. Jeddi—dekabr.

3. Ha'ptelik ku'nlerdin' atlari': 1. Du'yshembi, 2. Shiyshembi, 3. Sa'rshembi, 4. Piyshembi, 5. Juma, 6. Shembi, 7. Yekshembi.

A'DEBIY TILDIN' AWI'ZEKI SO'YLEW HA'M JAZBA STILLERI

§ 30. Awi'zeki so'ylew stili

130-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Woni'n' qaysi' stilgi qatnasli'li'g'i'na di'qqat yetin'. Bundag'i' qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' sozi'li'p ha'm buzi'li'p jazi'li'w sebeplerin ani'qlan'.

Si'di'q bala woqi'ti'p ati'r yedi. Sayi'mbet Allambergendi yertip keldi de:

— Balalardi' ha'zirden baslap dag'i'tasan, Si'di'q, — dedi na'rse ashi'wlanbastan.

— Meshitti mektepten ayi'ri'w haqqi'nda **za'ku'n** shi'qti'. Si'di'q ballardi' dag'i'ti'p, «**qudaydan tabi'n**» dedi de, meshitke quli'p uri'p, giltin qaltasi'na saldi'.

— So'ytip ju'rgende ku'nlerdin' birinde Allambergen menen Qurban u'yshinin' balasi' Ismet kirip keldi. Keldi de meshittin' giltin soradi'.

— Si'di'q an'i'raydi'.

— Woni' ne qi'lasan'?

— Mektep ashami'z.

— **Ha-a'**, So'yter-aw. Aqi'ri', **g'oshshi'lari'm**, mektepsiz qalay boladi'?

— Wori'ssha woqi'tami'z.

— **Ha-aa!** Si'di'q sabayaqtan qoli'n tarti'p ali'p, arti'na jalt qaradi'. (*Sh. S.*)

A'debiy tildin' awi'zeki so'ylew arqali' qollani'latug'i'n stil tu'rine **awi'zeki so'ylew stili** delinedi.

Awi'zeki so'ylewde pikirdi ani'q, tu'sinikli yetip jetkeriwge baylani'sli' qarapayi'm so'zler, dialektlik so'zler, naqi'l-maqallar, frazeologiyali'q birlikler ken' qollani'ladi'. Mi'sali': **ag'a, ag'ajan, shi'rag'i'm, quli'ni'm, aqsaqal, wotag'asi', qorqi'p kettim, jani'm qalmadi'** t.b.

Awi'zeki so'ylewde dawisli' ha'm dawis'si'z seslerdi buzi'p ayti'w qubi'li'slari' da ushi'rasadi'. Mi'sali': **ba'rekella-a, apa-a-a, pa-ay, hu'ku'wmet** t.b. Bul stilde so'zlerdin' wori'n ta'rtibi yerkin boladi'. Pikirler qi'sqa-qi'sqa jay ga'pler arqali' bildiriledi. Wolar, ko'binese toli'q yemes ga'p, dialog tu'rinde du'ziledi.

Awi'zeki so'ylew stili ko'rkem shi'g'armalarda personajlardi'n' obrazi'n jasawda stillik qural xi'zmetin atqaradi'.

Awi'zeki so'ylew stiline folklorli'q shi'g'armalardi'n' tili de kiredi. Folklorli'q shi'g'armalar xali'q danali'g'i'n ko'rsetetug'i'n awi'zeki so'ylew tilinin' joqari' formasi' boli'p yesaplanadi'.

Awi'zeki so'ylew tili jazba a'debiy til menen ti'g'i'z baylani'sli' boladi'. Wo'ytkeni, uluwma xaliqli'q awi'zeki so'ylew til a'debiy tildi rawajlandi'ri'wshi' tiyqarg'i' da'rek boli'p yesaplanadi'.

131-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Awi'zeki so'ylew tilge qatnasli' so'zlerdin' asti'n si'zi'p, wolardi'n' jazba a'debiy tilden wo'zine ta'n wo'zgesheligi tuwrali' tu'sinik berin'.

1. — Ken'es hu'ku'wmeti sizdi pa'tiyag'a jumsamaydi'.

— Bunnan yeki ku'n aldi'n tu'nletip, Shaydakovti'n' kateri usi' tustan wo'tken yeken, qayi'rlay jazlap zorg'a aman qali'pti'. Kemesi bir ku'n yemes, bizge salsa nege bir ji'l jatpaydi'. Shaydakip-paydakibinin' bizin' menen ne jumi'si' bar! Haw, bul jurat bizdi wo'z jo'nimizge qoya jaq yemes-g'o! Kimisi bolsa soni'si' «azatli'q a'peredi-yemish!» Haw, azat yemey bizdi birew shi'nji'rlap baylap qoyi'ppeken. (*Sh. S.*)

2. Pa-ay, yaman-a'a! «Ken'estin' iyti» dep so'kkende: «Ha», Ken'esti wonnanam jaqsi' qorg'ayman... dep mardi'yadi'-aw! Asi'qpai'q, g'oshshi'm... «asi'qpasag bolmaydi', qulaq sezse mali'n jitiredi, nege asi'qpai'q», — dep moyi'ni'n sozdi'.

— Belsendi, teperish bolmag'annan keyin woshag'i'mi'zg'a qan quyi'p ati'rg'ani' mi'naw! — Ayto'se, ne qi'layi'n men, ayto's! Nazarbay sam-saz. — Ayto's!

— Bessari' qi'shlag'i'ni'n' ku'nshi'g'ari'ndag'i' shundi'y bi'yi'l paxtag'a shotlap ju'rgen to'rt-bes gektarli'q go'ne jon'i'shqali'q bar yedi. (*Sh. S.*)

§ 31. A'debiy tildin' jazba stili

Jazba a'debiy tildin' payda boli'wi' jazi'wdi'n' payda boli'wi' menen baylani'sli'. Jazba a'debiy til uluwma xali'qli'q janli' awi'zeki so'ylew tilge negizlenedi. Sebebi, jazba a'debiy til usi' janli' awi'zeki so'ylew tili arqali' bayi'ydi'. Jazba a'debiy til so'ylew negizinde payda bolg'an grammatikali'q ni'zamlarg'a, qag'i'ydalarg'a muwapi'q belgili bir normag'a tu'sken so'ylew tilinin' qa'liplesken joqari' formasi'. Wol tildin' fonetikali'q (intonaciya, sozi'li'mli'q, qi'sqali'q t.b.) leksikali'q (ku'sheytilgen ma'nili so'zler, sinonimler, frazeologiya ha'm t.b.), grammatikali'q kategoriyalar (inversiya, soraw, buyri'q, u'ndew ga'pler, ta'kirarlani'w, elipsis t.b.) qurallar arqali' bildiriledi.

Ma'mleketlik ma'kemelerde is ju'rgiziw qurallari' — qararlar, qatnas qag'azlar, bayanatlar ha'm t.b. jazba stilde jazi'ladi'. Ra'smiy is qag'azlari' stilinde qollani'latug'i'n so'zler, so'z dizbekleri ha'm ga'pler qa'liplesken u'lgide jazi'ladi'. Mi'sali': qarar yetiledi, biylik yetildi, buyi'raman, atag'i' berilsin, si'yli'qlansi'n, qabi'l yetiwin'izdi soranaman t.b.

Miyet adamlari' haqqi'ndag'i' ocherkler, ilim ha'm texnikani'n' ma'deniyat ha'm ekonomikani'n' t.b. tarawlardi'n' jetiskenlikleri haqqi'ndag'i' gazeta-jurnallardi'n' maqalalari', kishi kitapshalardi'n' materiallari' publicistikali'q stilde jazi'ladi'.

132-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Teksttin' qaysi' stilge qatnasli' yekenin ha'm basqa stillerden wo'zine ta'n wo'zgesheligin ani'qlan'.

Men Abbaz ag'ani'n' a'diwli bosag'asi'nda turi'p, woni'n' yeki wo'mirin ko'z aldi'ma keltirdim. Yesikti a'ste jawi'p shi'g'i'p barati'rg'ani'mdi' ko'rip qaldi' da, meni shaqi'rdi'. Wol mag'an jasari'p ketken si'yaqli', adamlardi'n' ishindegı yen' baxi'tli'si' si'yaqli' ko'rindi. Baxi't sezimi menen tolqi'nlang'an ju'regimdi basi'p, woni'n' aldi'na woti'ra kettim de shayi'rdan:

— Abbaz ag'a, aytshi', shayi'rđi'n' baxti' degennen ne tu'sinemiz? — dep soradi'm. Woni'n' tunji'rag'an ala ko'zleri ali'sta bir noqatqa tigilip qaldi'. Man'layi'ndag'i' a'jimleri birte-birte jiyilene basladi', qali'n' yerinleri ji'bi'rlap, qoyi'w qasi' bu'rkittin' awi'r qanatlari'nday jay g'ana serpile tu'sti. Bunday waqi'tta shayi'rđi'n' qanday bolmasi'n bir aqi'lli' so'z aytatug'i'ni'n men biletug'i'n yedim... (I. Y.)

133-shi'ni'g'i'w. Teksti woqi'n'. Woni'n' qaysi' stilde jazi'lg'ani'na di'qqat awdari'n'. Teksttin' mazmuni'ni'n' qaysi' ilimge qatnasli' yekenin, woni'n' grammatikani'n' qaysi' tarawi' tuwrali' tu'sinik berip turg'ani'n ayti'n'.

So'z dizbegi — sintaksislik birlik. Wol yen' kemi toli'q ma'nili yeki so'zdin' bag'i'na baylani'si'wi'nan du'ziledi.

Bag'i'ni'w joli' menen baylani'sqan soz' dizbegindegı so'zlerdin' birewi bag'i'ni'n'qi' so'z, yekinshisi bag'i'ndi'ri'wshi' so'z boladi'. Bag'i'ni'n'qi' so'z bag'i'ndi'ri'wshi' so'zdi tu'sindirip si'patlaydi'.

So'z dizbegindegı bag'i'ndi'ri'wshi' so'zdin' qaysi' so'z shaqabi' arqali' bildiriliwine qaray, atawi'sh so'z dizbegi ha'm feyil so'z begi boli'p yekige bo'linedi.

Bas so'zi atawi'sh so'zlerden bolg'an so'z dizbeginin' tu'rıne atawi'sh so'z dizbegi delinedi.

Feyil so'z dizbegi ma'nisine, yag'ni'y bag'i'ndi'ri'wshi' so'zdi si'patlaw belgisine qaray obyektlik so'z dizbegi, ani'qlawi'shli'q so'z dizbegi ha'm pi'si'qlawi'shli'q so'z dizbegi boli'p u'shke bo'linedi.

§ 32. So'ylew ma'deniyati' haqqi'nda tu'sinik

So'ylew ma'deniyati'na so'ylewshinin' sol tildi jetik biliwi, tilge bolg'an hu'rmeti, su'yiwshiligi, sonday-aq a'debiy tildin' leksika, grammatika, stilistikali'q, orfoepiya ha'm orfografiyali'q talaplari'na

muwapi'q normalari'n saqlay woti'ri'p, wo'zinin' aytajaq woyi'n, pikirin ani'q, tu'sinikli ha'm qoni'mli' yetip bere biliwi kiredi. A'sirese, so'ylewshi ti'n'lawshi'g'a wo'zinin' woy-pikirin bayanlawda, wol sol tildin' materiali' tiykari'nda taza so'ylewi tiyis. Ha'rbir a'debiy tildin' so'zlik qurami' worni'-worni' menen tiyisli jerinde duri's qollanbay retsiz basqa so'zlerdi aralasti'ri'p so'ylew, tildin' bar mu'mkinshiliklerinen paydalanbaw, woni'n' bayli'g'i'n toli'q yesapqa almaw so'ylew ma'deniyati'ni'n' a'dewir da'rejede to'menligin ko'rsetedi. Ma'selen, ha'zirgi awi'zeki so'ylew ha'm jazba tilimizde geypara so'zler raxmet—rahmet, su'digar—shu'digar, sali'—shali', sag'al—shag'al, uyqi'law—uyi'qlaw, ruw—uri'w—uruw si'yaqli' boli'p, yeki yamasa u'sh tu'rli qollani'li'p ju'rgeni bayqaladi'. Bulardi'n' da'slepkisi a'debiy til ushi'n norma boli'wi' tiyis. Al, wolardi'n' son'g'i'si'n itibarsi'zli'q penen qollani'w tilimizdin' jazi'w ha'm so'ylew jag'daylari'ndag'i' jiberilgen ma'deniyatsi'zli'q boli'p tabi'ladi'. Sonli'qtan so'ylewshi qaysi' tilde so'ylegisi kelse, sol tilde taza so'ylewi, wol tildin' so'z bayli'g'i'nan duri's paydalani'wi' lazi'm.

Qaraqalpaq tili — qaraqalpaq xalqi'ni'n' tiykarg'i' qari'm-qatnas jasaw qurali'. Sonli'qtan qaraqalpaq tilinin' bayli'g'i'n jeterli u'yreniw, woni' men'geriw ha'm bilip ali'w ju'da' za'ru'rli. Wo'ytkeni, buni'si'z qaraqalpaq tilinde duri's so'ylew ha'm so'ylew ma'deniyati'n rawajlandi'ri'w, sonday-aq woni'n' aldi'na qoyg'an talaplarg'a toli'q juwap beriw mu'mkin yemes. So'ylew ma'deniyati'n joqari' da'rejege ko'teriw, birinshiden, sol tilge bolg'an su'yispenshilik qatnasi'mi'zdi' ko'rsetse, yekinshiden, sol tildin' gu'lla'n so'z bayli'g'i'n qanshelli da'rejede biletug'i'ni'mi'zdi', woni' qanshelli da'rejede men'gergenligimizdi, sonday-aq so'zlerdi qalay wori'nli' tu'rde qollana alatug'i'ni'mi'zdi' ko'rsetip turadi'.

Qa'dirli woqi'wshi'lar! Qaraqalpaq a'debiy tilinin' normalari'na muwapi'q taza ha'm ma'deniyatli' so'ylewge itibar bereyik.

Sorawlar

1. So'ylew ma'deniyati' degen ne?
2. Ha'rbir a'debiy tildin' normalari'na sa'ykes duri's ha'm ani'q, taza so'ylew degendi qalay tu'sinesiz?

TIL WO'SIRIW

(*Awizsha ha'm jazba tu'rde*)

134-shi'ni'g'i'w. Berilgen naqi'l so'zlerdi woqi'n'. Wolardi'n' nege arnalg'anli'g'i'n ha'm xali'qti'n' tilge, a'sirese so'ylew ma'deniyati'na qanday baha bergengligin ayti'p berin'.

1. Woylani'p bilip babalar Woylani'p aytqan ha'r so'zin
So'zdi du'rge ten'gergen. Woylama kem dep ga'whardan.
2. An'lamay so'ylegen awi'rmay wo'ledi.
3. Ma'nili so'z bahali', wo'zi qi'sqa, wo'zi jup.
4. Ayti'wshi' aqi'l bolsa, ti'n'lawshi' dana.
5. Jaqsi' so'z jan azi'g'i'.
6. Da'lilsiz so'z — yesken jel.
7. Adamni'n' ju'zine qarama, so'zine qara.
8. So'z ju'yesin tapsa, mal iyesin tabadi'.
9. Adamni'n' parqi'n bilmesen',
So'yletip ko'r, si'nap ko'r.
Parqi' sonda biliner,
So'zine qarap baha ber. (*Q.n.m.*)

135-shi'ni'g'i'w. Qawi'sqa ali'ng'an so'zlerdin' ga'pke tiyislinin ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' qaysi'si' sinonim, qaysi'si' a'debiy tildin' normasi' yekenin ayti'n'.

1. Quslar (shaqag'a, putag'a) qonadi'. (*J.A.*) 2. Wol ha'r ku'ni alti' geklardan aslam jer (shu'digarlawda, su'digarlawda). 3. Wolar ati'zlardag'i' (g'awasha payalardi', g'awasha paqallardi') mexanizm ku'shleri menen shabi'wda qi'zg'i'n miynet islewde. (*W.X.*) 4. Topi'raqta vilt juqti'ri'w da'rejesin saplasti'ri'w ushi'n (paqal, g'ozapaya) shabatug'i'n mashina menen (paqaldi', g'ozapayani') tami'ri'nan qopari'p, woni' ati'zdan shi'g'ari'p wo'rtep jiberiw kerek. («*S. Q.*») 5. Qoy-yeshkiler awi'l arasi'nda (ko'len'keli, sayali') jerlerdi iyelep alg'an. 6. A'dette, wolar (wo'riske, jayi'li'wg'a) (ku'n awg'an son', tu'sten keyin) shi'g'adi'.

136-shi'ni'g'i'w. Qosi'qti' dawis' tolqi'ni'na sali'p, ko'rkemlep woqi'n'. Tildin' qanday so'zlerge ten'lestirilgenin ha'm tilge qanday baha berilgenin ayti'p berin'.

Ana tilim, sen — basqadan ayi'rman,
Sen turg'anda, men de a'dewir shayi'rman.

Sonsha qatal su'rginlerde jog'almay,
Bul ku'nlerge jetkenin'e qayi'lman.

(I. Y.)

A'y doslar, ayti'n'shi' ha'mmede til bar,
Til degen bilgenge wo'mirlik ma'dar.
So'ylep turg'an kewildegı bari'n'di',
Suli'wdi'n' suli'wi' arti'qmash dilbar.

Jigit du'r shashadi' tilinde bolsa,
Ari'slan ku'shleri belinde bolsa.
Zeyin, intasi' — qi'sqasi', talant,
Saz benen sa'wbeti tilinde bolsa.

Adamni'n' bir ko'rki — pal-shiyrin tili,
Mi'sali' sayrag'an bag'di'n' bu'lbu'li.
Jani'n'a jan berip zeynin'di ashar,
Ba'ha'rde ashi'lg'an sha'menli gu'li.

«Hasi'l — tasta, aqi'l — jasta» degen bar,
Aqi'l kerek wozal bastan woylanar.
Alti'n, ga'whar, du'rdin' — ba'ri de
Bilsen'iz, doslari'm tilin'de bolar.

(A'. Sh.)

TILDIN' KO'RKEM SU'WRETLEW QURALLARI'

A'debiy til stillerinde, a'sirese ko'rkem shi'g'arma, publicistika ha'm awi'zeki so'ylew stillerinde pikiridin' logikali'q mazmuni'n ko'rkem, wo'tkir yetip beriwde tildin' su'wretlew ha'm ko'rkemlew qurallari' ken' qollani'ladi'.

Tildin' ko'rkem su'wretlew qurallari'na — troplar ha'm stillik figuralar kiredi.

So'zlerdin' awi'spali' yamasa sali'sti'ri'wshi'li'q ma'nide su'wretlew usi'llari'na **troplar** dep ataladi'.

Troplardi'n' stilistikali'q xi'zmet atqaratug'i'n birneshe tu'rleri bar: epitet, ten'ew, metafora, metanimiya, sinekdoxa ha'm t.b.

§ 33. Epitet

Pikirdi awi'spali' ma'nide ko'rkem ta'sirli yetip su'wretlew qurali'na **epitet** dep ataladi'.

Epitet ma'nisinde kelgen so'zler ga'ptegi ani'qlawi'shlarg'a uqsas keledi, biraq wolar jay ani'qlawi'shli'q xi'zmette yemes, belgili bir predmetti yamasa ha'reketti ko'rkem, obrazli' yetip su'wretleydi. Mi'sali': Gu'z dalalarg'a, miywe ag'ashlari'na wo'zinin' alti'n sari' boyawi'n jag'i'p si'rlap ati'r. Yele g'arri'li'qti'n' qi'rawi' shalmag'an seldirlew saqal-murti', is kiyimi woni' ko'rer ko'zge ju'da' qarapayi'mlandi'ra tu'skendey. (I. Y.)

Bul ga'plerdegi **wo'zinin' alti'n sari' boyawi'n jag'i'p si'rlap ati'r, g'arri'li'qti'n' qi'rawi' shalmag'an** degen so'zlerdin' topari' ga'p ishinde awi'spali' ma'nide pikirdi ko'rkem, obrazli' yetip su'wretlep, epitetlik xi'zmet atqaradi'.

137-shi'ni'g'i'w. Woqi'p shi'g'i'p, epitetlik xi'zmette kelgen so'zlerdi ayti'p berin'.

1. Quwraq qami'slar i'zi'n'lap, ba'ha'r namasi'n shala basladi'. 2. Uzaq uyqi'dan woyang'an jer, ashi'g'an qami'rday ko'pirip ati'r.

3. Xa'tepten jer ashqan segiz ari'slan,
Ashqani'n'i'z qutli' ma'kan jer bolsi'n.

(I. Y.)

4. Bizin' da'wirimizde paxta—alti'n g'ozalar, wo'z xanalari'nda baxi'tli' miynet, xali'q maqtani'shi', hasi'l bayli'q, abadanli'q degen ma'nilerdi saqlaydi'. (I. Y.) 5. Aq saqal, qara saqal, aq jawli'q, qi'zi'l jawli'q, aydarli' bala, tuli'mshaqli' qi'z — ha'mmesi da'rya jag'asi'nda sap tarti'p tur. 6. Qali'n' qayg'i' menen si'zlag'an sarsi'q ishten bawi'ri'n ku'yedey jeydi. 7. Ara-tura awi'l jaqqa suwi'q ko'zin saladi'. 8. Jag'i'stag'i' yerli-zayi'pli'lar kirpik ayqasti'rmay wo'reli tan'di' ati'rdi'. 9. Tan'ni'n' xabarshi'si'nday wo'lpen' samal yesti. (K. S.)

§ 34. Ten'ew

Ten'ew arqali' zat yamasa qubi'li's wo'z ara sali'sti'ri'li'p, wolardi'n' birewi yekinshisine ten'lestiriw arqali' ani'qlanadi', tu'sindiriledi.

So'ylewshi wo'z pikirinin' tiykarg'i' tu'yini bolg'an so'zdi basqa bir uqsas predmetlerge, qubi'li'slarg'a sali'sti'ri'w arqali' ko'rkem obraz jasyadi'. Sali'sti'ri'w to'mendegi grammatikali'q qurallardi'n' qatnasi' arqali' bildiriledi:

a) atli'q so'zlerge **-day/-dey, -tay/-tey** sali'sti'ri'w qosi'mtalari'ni'n' jalg'ani'wi' arqali', mi'sali': Wol jerde quri'li'sti'n' ko'shpeli qi'zi'l bayrag'i' ko'z jetirim jerden jali'nday lawlap ko'zge tu'sedi. Biz alg'an mineral to'ginimizdi si'pi'rami'zdag'i' uni'mi'zday qa'sterlep paydalanayi'q, — deydi wol. (*I. Y.*);

b) **-g'anday/-gendey** qosi'mtali' hal feyildin' basqari'wi'ndag'i' toplamlar arqali', mi'sali': Seydanni'n' denesi pu'tkilley **qulaqqa aylani'p ketkendey** i'nti'g'a ti'n'laydi'. Wo'zegi gewlengen g'arri' tallardi'n' shaqalari'na bu'rilib turg'an tan' shi'mshi'qlari' jug'i'rlasi'p, a'lleqanday bir a'hmiyetli ma'sele u'stinde **tarti'si'p ati'rg'anday**. Tuw ali'sta ku'ngi jag'i' **gu'mis jalatqanday** bir toda ko'kshe bult i'zg'i'p barati'r. (*I. Y.*);

d) atli'q so'zlerge **sekilli, si'yaqli', taqi'lette, ta'rizli, usap, kibi, yan'li'** t.b. sali'sti'ri'wshi'li'q ma'ni beriwshi ko'mekshi so'zlerdin' dizbeklesiw arqali', mi'sali':

Jigirmada ma'rttey boli'p,
Ju'k ko'tergen narday boli'p,
Ari'slan kibi yerdey boli'p,
Ku'shime tolg'an ku'nlerim.

(*Berdaq*)

Wol wo'z u'yinen yerksiz **quwi'li'p ati'rg'an adam sekilli**, moyni' arti'na buri'li'wi' menen bosag'ani' zorg'a atladi'. Jiyemurat i'ssi'da basti'ri'ni'p jata almay, jan'a **woyang'an kisi usap**, ko'rpesin u'stinen serpip ko'zlerin uwqalap, bir kerildi ha'm tez worni'nan turdi'. (*T. Q.*) **In qazg'an ti'shqan si'yaqli'**, topi'raqti' qos-qollap ti'rnalap ashi'p, ko'mip taslag'an qanjari'n tawi'p aldi'. (*N. B.*)

138-shi'ni'g'i'w. Woqi'p shi'g'i'p, ten'ew xi'zmetinde kelgen so'zlerdi tabi'n'. Wolardi'n' qaysi' so'zge qatnasli' yekenligin ayti'n'.

1. Woni'n' sol kiyati'rg'an ko'rinisi jabayi' taqi'lette, aqi'li'nan adasqan jinlige megzer yedi. (*K. S.*) 2. Gu'lsa'nem wolar menen ma'nisi bolmag'an adamday, su'yep saldi'law ko'risti. (*J. A.*) 3. Wol hesh na'rse bilmegen kisi

usap jolg'a shi'qti'. (*T. Q.*) 4. Gu'zar jol menen tori' to'bel jorg'a tawdan qashqan tu'lkidey ayag'i'n annan-sannan bir basadi'. (*M. D.*) 5. Mashinadan tu'sken adamlar bayramg'a kiyati'rg'anday wog'ada jaqsi' kiyingen. (*J. S.*) 6. Lal boli'p qalg'anday g'arri' u'nsiz woti'r yedi. 7. Kesesindegi shayi'n yeki kesege bo'lip quyi'p, suwi'ti'p ishkisi kelgen adam ta'rizli tiklenip woti'rdi'. (*T. Q.*) 8. Jelkesine tu'ygen shashti'n' u'stindegidegi iymek tarag'i' shash si'yaqli' ji'lti'ldap tur. (*T. Q.*) 9. Wo'zin wo'lip barati'rg'an taqi'lette sezdi. (*K. S.*) 10. Nari'mbet mi'yi'g'i'n tarti'p maqtanbaytug'i'n adam si'yaqli' juwap berdi. (*W. A.*)

11. Qi'zi' kelip aman-yesen,
Da'rya kibi tasti' ana.
12. Ushqi'r qi'yal an'i'z qustay shari'qlap,
Jetkermedi jelden ju'yrek sag'i'mdi'.
A'mu'wda'rya tasqi'ni'nday totalap,
Shayi'rli'qti'n' so'z bulag'i' ag'i'ldi'.

(*I. Y.*)

139-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'p, sali'sti'ri'w xi'zmetinde kelgen so'zlerdin' asti'n si'zi'n'. Wolardi'n' qanday grammatikali'q qurallar arqali' jasalg'ani'n ayti'p berin'.

1. Tallar ha'ykel, wo'n'ir monshaq taqqan qi'zlarday qi'r do'gerek shayqati'li'p, ba'ha'r samali'n'an na'r alg'anday silkinip tur. (*B. B.*) 2. Ari' kelgende qanday, ari'slanday i'n'i'rsi'ydi', qasqi'rday tisi saq-saq yetip qaraydi'. 3. Sari' gu'mis sa'wle menen boyalg'anday, ko'shpeli bult ko'rkemlenip ko'zin'di yerksiz tartadi'. 4. Sag'i'ndi'q sari' shayan shaqqanday yeki bu'klenip woti'r. (*J. A.*) 5. Pi'shi'qtay ko'zin jumi'p, azg'ana buyi'qti'. 6. Bektursi'n menen g'arri' arasi'ndag'i' a'n'gimeni di'm yesitpegen adam usap wo'zinshe gu'birlendi. (*T. Q.*) 7. Azanda shi'g'i'sqa wo'tken g'arg'a-quzg'i'nlar, tap izinen birew quwi'p kiyati'rg'anday bati'stag'i' du't tog'ayg'a qaray jantalasi'wda. (*Sh. S.*) 8. Bir xabar ali'p kiyati'rg'an adam si'yaqli' ju'zleri jarqi'n. (*G. I.*) 9. Woni'n' ta'repine shi'g'i'p so'zin so'ylew Biybixang'a pari'z si'yaqli' sezildi. (*W. A.*) 10. Shertek qaqi'ra ta'rizli quri'ladi'. (*J. A.*)

11. Bir jerler xosh ta'biyatli',
Qi'rg'awi'ldi'n' qanati'nday.
Biraq jemisi joq tatli',
Gulabi', tor nabati'nday. (*I. Y.*)

§ 35. Metafora

Metafora grektin' **metafora** — **awi'si'w** degen so'zinen ali'ng'an termin.

Yeki zat yaki qubi'li'sti'n' qanday da bir uqsasli'q ta'repine tiykarlani'p, woni'n' birewine tiyisli belgini awi'spali' ma'nide yekinshi zat penen baylani'sti'ri'p ayti'wdi' metafora deydi.

Metaforali'q xi'zmettegi so'zler wo'z formasi'n wo'zgerptesten uqsas formadag'i' awi'spali' ma'nige wo'tedi. Bul metaforali'q ma'ni pikirge obrazli'-ekspressivlik ma'ni beredi. Sonli'qtan metaforalar ko'rkem obraz jasawshi' stillik qurallardi'n' biri retinde ko'rkem shi'g'armalarda ken' qollani'ladi'.

Metaforali'q xi'zmetti, ko'binese atli'q, kelbetlik ha'm feyil so'zler atqaradi'. Mi'sali': Sol tu'slik shi'g'i'stan yesken sa'wirdin' **jipek** samali' jerge mayday jag'i'p, son'g'i' qardi' yeritip ketti. (I. Y.)

A'sirlik a'rmanlardi'n' shi'nli'q **qanati'n**

Biz ushi'ra bildik kosmosqa deyin.

(I. Y.)

Bul ga'plerdegi **jipek**, **qanat** so'zleri jipek (tovar), qanat (qusti'n' qanati') si'yaqli' so'zlerinin' tuwra ma'nisinde qollani'li'p turg'an joq. Bul so'zler jazi'wshi' ta'repinen ma'nisi awi'sti'ri'li'p, usi' so'zlerge uqsas, jaqi'n ma'nidegi yekinshi bir so'z — obraz jasaw qurali' retinde qollani'ladi'.

140-shi'ni'g'i'w. To'mendegi berilgen ga'plerdi woqi'p, metaforalardi' tabi'n'. Wolardi'n' metafora boli'w sebebin ani'qlan'.

1. Suw kemtarli'g'i'nan jaqi'nda Shomanaydan posi'p, da'ryani'n' ayag'i'na ko'shin taslag'an qali'n' yel u'ylerin' gi'rra jag'ag'a tigip, pi'shi'q murni' batpas qopa-qamis penen nuw wormannan malg'a wo'ris, yeginge ati'z ash'i'p ju'r. 2. Ash-jalan'ashlar aq wotawlardan qasqi'rdi' ko'rgendey ji'yi'ri'lsa da, to'rdi zorlar ali'p jalan' ayaqti' sag'al ayaqqa shi'g'ardi'. 3. Solay yetip, burin'gi' bir du'rkin ten' halli' awi'l yeki du'rkinge bo'linip, aq wotaw menen qara shan'araqqa ayi'ri'li'p shi'g'a keldi. 4. Aq wotaw menen toli'sqan son', burin'gi' «Mergen ataw», «Bali'qshi' awi'l» atang'an ataw aq wotawlarg'a i'layi'q «Boz ataw» atani'p ketti.

5. Menin' ana tilim — qi'zi'l ju'zim bul,
Ju'zim jarqi'n bolsa, tilim uzi'ndur.
Quwandi'rsan' usi' tilde quwandi'r,
Qi'si'ndi'rsan' usi' tilde qi'si'ndi'r.

(T. Kab.)

6. Si'nap ko'rdim doslar menen joramdi',
Jamanlardan ashi'p ju'rdim aramdi'.
Ha'rbirinin' woy-qi'yali'—bir ja'ha'n,
Birewleri—jari'q, biri—qaran'g'i'.

(T. J.)

§ 36. Giperbola

Giperbola — grek so'zi, asi'ra su'wretlew degen ma'nini bildiredi. Belgili bir predmetti yamasa ha'diyseni a'dettegisinen ku'sheytip, u'lkeytip, asi'ra su'wretlew arqali' obraz jasaw usi'li'na **giperbola** dep ataladi'.

Giperbola bolatug'i'n so'zler ha'm so'z dizbekleri, ko'binese folklorli'q shi'g'armalarda, naqi'l-maqallarda ko'plep ushi'rasadi'. Mi'sali':

Gu'layi'mday bati'r qi'z,
Bati'rli'g'i'n bildirdi.
La'shkerlerdin' birazi'n
Tas penen uri'p wo'ltirdi.
Birazlari'n bali'qtay,
Nayza ushi'na ildirdi.
Sa'rbinazday bati'r qi'z

Won-wonbesin qosaqlap,
Nayzag'a bir tu'yredi.
Ati'lg'an mi'lti'q sestinen,
Shabi'lg'an qi'li'sh ju'zinen,
Bati'rlardi'n' da'stinen,
Qayraq bolg'an qara tas
Pi't-shi'ti' shi'qti', buzi'ldi'.

(«Q.q.»)

Gu'zar joldi'n' da'rbent-da'rbentin ali'p mashina zi'mi'rag'anda, **do'n'gelekleri jerge tiymey** aspan menen jerdin' arasi'nda ushi'p barati'rg'anday ko'rinedi. (N. D.)

Bul keltirilgen mi'sallardag'i' qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zler giperbolali'q xi'zmet atqaradi'.

141-shi'ni'g'i'w. Woqi'p shi'g'i'p, giperbola bolatug'i'n so'zlerdi ayti'p berin' ha'm wolardi'n' qaysi' so'zdi asi'ra su'wretlep turg'ani'n tu'sindirin'.

I.

Mi'na so'zdi yesitip
Bayshubarday jani'war.
G'a'rrektey awzi'n ashadi',
Womi'rawdan ko'bik shashadi'.
Yespe qumdi' ti'nlamay,
Alpami'stay bati'rdi'
Ali'p-ali'p qashadi'.
Bir to'benin' tozan'i'n,
Bir to'bege qosadi'.
Ataw-ataw segbirlerden,
Qanat baylap ushadi'.
Yesken jeldey gu'rildep,
Qar suwi'nday tasadi'.
Segbir tarti'p ti'nbastan,
Won bes ku'n jollar ju'redi.

(«A.»)

II

Asti'na mingen Ma'jnu'n at
Artqi' ayag'i'n tiredi,
Aldi'ng'i' ayag'i'n keredi,
Worpan' jerde woynaydi',
Qumli' jerde i'rg'i'ydi',
Qarshi'g'aday qayqayi'p,
Ga' ushi'p, ga' qonadi'.
Kerip basqan qara tas,
Zen'birektey maydanda,
Woshaq worni' qazi'ldi',
Adamzatqa bildirmey,
Buqqi' taslap ju'redi.

(«M.»)

III

Ko'biklidey ba'tshag'ar,
Ko'zin ashqan waqi'tta,

Tostag'anday toli' ko'z,
Bult ko'shkendey boladi'.
Altmish batpan A'mu'wdi,
Seksen batpan shu'y temir,
Toqsan batpan som temir,
Altmish batpan gerdandi',
Wol basi'nan dastang'an. («Q.q.»)

A'DEBIY TILDIN' FUNKSIONALLI'Q STILININ' TU'RLERI

§ 37. Publicistikali'q stil

«Publicistika» **termini** lati'nni'n' publicus — ko'pshilik degen so'zinen ali'ng'an. Publicistikali'q stil — ko'pshilikke tu'sinikli jazba a'debiy til stilinin' bir tu'ri. Stildin' bul tu'rine xali'qti'n' ku'ndelikli turmi'si'na baylani'sli' shi'g'ari'li'p ati'rg'an ja'miyetlik-siyasiy a'debiyatlar, gazeta-jurnal maqalalari', ocherkler tilinin' stili kiredi.

Publicistikali'q stilde ko'rkem a'debiyat, is qag'azlari' ha'm ilimiy-texnikali'q a'debiyatlar tilinin' stiline ta'n bolg'an belgileri ushi'rasadi'. Biraq, wo'zinin' tematikasi', mazmuni', so'z qollani'w ha'm ko'pshilikke i'layi'qlani'w belgilerine qaray wo'zine ta'n wo'zgeshelikke iye boladi'. Wol xali'qti'n' ha'r ku'ngi turmi'si' menen ti'g'i'z baylani'sli' boladi'. Xali'qti'n' ja'miyetlik-siyasiy turmi'si', miynetkeshlerdi a'dep-ikramli'li'q ideyalar ruwx'i'nda ta'rbiyalaw, xali'q xojali'g'i'ni'n' jetiskenliklerin na'siyatlaw gazeta-jurnal ha'm siyasiy a'debiyatlar arqali' iske asi'ri'ladi'. Bul wazi'ypalardi' iske asi'ri'wda publicistikali'q shi'g'armalardi'n' tili ko'pshilikke tu'sinikli, leksikali'q, grammatikali'q ha'm orfografiyali'q jaqтан jazba a'debiy tilde qa'liplesken so'zlerdi paydalanadi'.

Publicistikali'q stilde qollani'latug'i'n ga'pler ko'rkem a'debiyat stilindegidey ta'biyat ko'rinishleri, obraz jasaw qurallari'ni'n' qatnasi' si'yaqli' til materiallari'n qollanbaydi'. Sonday-aq, is qag'azlari'ni'n' stiline ta'n bolg'an standart, shtamp tu'rindagi so'zler ha'm konstrukciyalar kem ushi'rasadi'.

Ha'zirgi waqi'tta publicistikali'q stildin' formalari' ko'p. Radio ha'm televidenieden yesittiriletug'i'n informaciyali'q xabarlar, bayanatlar, ilim ha'm texnika, ma'deniyat ha'm ekonomikani'n' jetiskenlikleri boyi'nsha maqalalar, ocherkler ha'm t. b. tu'rleri bar.

142-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Publicistikali'q shi'g'armalardi'n' stillik wo'zgesheliklerine itibar berin'. Publicistikali'q stildin' is qag'azlari' ha'm ko'rkem a'debiyat stillerinen parqi'n tu'sindirir'.

Qaraqalpaq xalqi' a'yyemgi bay tariyxqa iye. Wol wo'zinin' milliy ma'deniyati', wo'zine ta'n ko'rkem wo'neri, klassikali'q a'debiyati', ruwxiy bayli'qlari', u'rp-a'detleri ha'm da'stu'rleri menen pu'tkil du'nyag'a ma'lim. G'a'rezsizlikke baylani'sli' qaraqalpaq xalqi' ko'plegen ruwxiy bayli'qlari'n qayta tiklew mu'mkinshiligine iye boldi'. A'dillik ha'm ten'lik, yerkinlik ha'm g'a'rezsizlik ushi'n gu'resken qaraqalpaq xalqi'ni'n' ma'rt, jali'nli' perzentleri Yernazar alako'z, Allayar Dosnazarov si'yaqli' xali'q qaharmanlari'ni'n' a'rmanlari' ha'm niyetleri a'melge asti'.

G'a'rezsizlik milliy ma'deniyatti' ha'm ruwxiyli'qti' tasti'yi'qlaw, qaraqalpaq xalqi'ni'n' klassik shayi'rlari' Berdaqti'n', A'jiniyazdi'n' do'retiwshilik miyrasi'n toli'q qayta tiklew, wolardi'n' jarqi'n yesteligin ma'n'gilik yetiw ushi'n jol ashti'. («Y. Q.»)

143-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Mazmuni'ni'n' qaysi' ma'wsimge arnalg'ani'n ha'm ba'ha'r ko'rinishin' wo'zine ta'n wo'zgesheligin ayti'n'.

I'zg'i'ri'qli' ku'nler izde qali'p, samali' qi'zdi'n' alaqani'nday jumsaq ba'ha'r kirip keldi. Pasi'llar kelinshegi bolg'an ba'ha'r kirip keldi. U'lkemizge jerdin' ton'i' ketkenligin ha'mme ja'nliklerden buri'n sezingen shi'malaylar wo'rip ketti tum-tusqa. Sari', ko'gis tu'stegi quslar jetip kelipti. Wolar ha'rdayi'm ko'klemdi baslap kelip, qarli'g'ashlar jetip kelgennen son' wolarg'a wori'n bosati'p, qaylarg'adur g'ayi'p boladi'.

Sanawli' ku'nlerden keyin alti'n quyash wo'zinin' wo'tkir nurlari' menen bu'rtiklerdi qi'ti'qlap woyati'p, daraqlar jelkedegi awi'r ju'kten quti'lg'anday nazli' terbelisip jipek samal menen woyi'ng'a tu'sedi. Ko'klem zawqi'nan ma's quslar tu'rlishе muqamda sayrap, awi'l menen qalalardi' basi'na ko'teredi. Diyqan ni'shli' belin iynine sali'p salma jag'alaydi'. Bag'man miywe na'llerin ta'rtpike keltiredi. Ba'rinin' ju'zinde wo'zgeshe keyip, ju'reklerinde ba'ha'r na'pesi, kewillerinde jiger, qulshi'ni's, woyani'w...

144-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Mazmuni'n so'ylep berin' ha'm bul stildin' wo'zine ta'n belgilerin tu'sindirir'.

... Bul ana-ta'biyatti'n' woyana baslawi'nan kelip shi'qqan woyani'w. Ta'biyat woyansa jer de, daraqlar da kiyinedi, qa'lbler sezimlerge mali'nadi'.

Bir soʻz benen aytqanda taʼbiyattiʼnʼ koʻz jariʼwiʼ menen saʼn aʼlwan goʻzzaliʼqlar duʼnyagʼa keledi. Doʻgerek-dash woʻzgeshe tuʼste qubiʼla baslaydiʼ.

Aytpashaq, guʼldirmama jer-koʻkti laʼrzemge keltirip guʼmbirlep, izinshe baʼhaʼr noʻserleri selletedi. Aʼne, sonnan keyin gʼana suʼyrikler qiʼltiʼyiʼp boy koʻrsetip, topiʼraq astiʼ duʼnyasiʼniʼnʼ woyangʼaniʼnan daʼrek beredi. Koʻp uzamay yerik shaqalariʼ appaq guʼllerge maliʼnadiʼ. Izinshe shabdallar da qiʼrmiʼziʼ guʼlleri menen taʼbiyat shiʼmiʼldiʼgʼiʼn ashadiʼ. Usiʼ payiʼt woʻpepek penen atshoʻkler de woʻz atlariʼn taʼkizarlay baslaydiʼ. Ana quyash usiʼlayiʼnsha koʻkte kuʼlimsirep, barliʼq zattiʼ haʼreketke keltirip woʻzininʼ sharapatliʼ nurlariʼ menen uyqiʼdagʼiʼ baʼrshe naʼrsege tirishilik inam yetedi.

(W. Jumabayev)

145-shiʼniʼgʼiʼw. «**Baʼhaʼr koʻrinisi**» degen temada woʻzinʼizdinʼ jasap turgʼan jerinʼizdinʼ baʼhaʼr koʻrinisi tuwraliʼ publicistikaliʼq stilde tekst duʼzinʼ.

§ 38. Koʻrkem aʼdebiyat stili

Aʼdebiy tildinʼ stillik rawajlaniʼwiʼniʼnʼ yenʼ aʼhmiyetlilerininʼ biri — koʻrkem aʼdebiyat stili. Koʻrkem shiʼgʼarma ushiʼn til haʼmme waqiʼt tiykargʼiʼ qural boliʼp yesaplanadiʼ. Koʻrkem aʼdebiyat turmiʼstiʼnʼ barliʼq taʼrepin, bizdi qorshap turgʼan haqiʼyqatliʼqtiʼ koʻrkem obrazlar arqaliʼ bizinʼ sanamiʼzgʼa jetkizedi. Sonliʼqtan koʻrkem shiʼgʼarmalarda xaliʼq tilininʼ haʼrbir soʻzi, soʻz dizbekleri puqta tanʼlaniʼp, woriʼnliʼ paydalaniʼladiʼ.

Koʻrkem aʼdebiyat stilininʼ aʼdebiy til stillerininʼ basqa tuʼrlerine qaragʼanda woʻzine taʼn woʻzgeshelikleri bar. Koʻrkem shiʼgʼarmalardagʼiʼ leksikaliʼq bayliʼqlar haʼm grammatikaliʼq qurallar woniʼnʼ syujeti haʼm obrazliʼliʼgʼiʼna iʼlayiʼq kenʼ qollaniʼladiʼ. Turmiʼstiʼnʼ haʼmme taʼrepine — taʼbiyat koʻrinislerine, adamlargʼa, haywanat haʼm janliʼ maqluqlargʼa, jaʼmiyetlik-siyasiy haʼm ekonomikagʼa, uʼrp-aʼdet t. b. tarawlariʼna qatnasliʼ bolgʼan soʻzler, soʻz dizbekleri, sonday-aq woniʼnʼ tiykargʼiʼ suʼwretlew materialiʼ boladiʼ. Koʻrkem aʼdebiyat stilininʼ woʻzine taʼn woʻzgesheligi woniʼnʼ janrliʼq tuʼrlerine baylaniʼsliʼ. Haʼrbir janrdiʼnʼ woʻzine taʼn koʻrkemlik formalariʼ boladiʼ. Maʼselen, poetikaliʼq shiʼgʼarmalarda, wolardiʼnʼ stillik woʻzgesheligine, dawiʼs iʼrgʼagʼiʼniʼnʼ birgelkiligine iʼlayiʼq qatarlariʼndagʼiʼ soʻzlerdinʼ buwiʼn sanlariʼ, haʼrbir

qatardag'i' yen' son'g'i' so'zdin' grammatikali'q formalari'ni'n' birgelkili boli'p keliwi talap yetiledi. Prozali'q shi'g'armalarda woni'n' tematikasi'na, tariyx'i'y da'wirine, syujetine ha'm obraz jasaw wo'zgesheliklerine baylani'sli' xali'q tilinin' bay leksikasi'nan — tariyx'i'y so'zler, arxaizmler, dialektlik so'zler, sintaksislik konstrukciyalari'nan ken' paydalani'ladi'.

Ko'rkem a'debiyat stilinde obraz jasaw ushi'n tildin' ko'rkem su'wretlew qurallari' ha'm stillik figuralar — epitet, metafora, metonimiya, ten'ew, sinekdoxa, giperbola, qaytalaw, inversiya, antiteza, ellipsis t.b. ken' qollani'ladi'.

146-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Tekstte qanday ko'rkem su'wretlew qurallari'ni'n' paydalani'lg'ani'n' ani'qlan'.

— Qa'ne, ko'p irkilmeyik.

— Basla wonda, kettik!

To'besi wortasi'na tu'sip pi'sqi'p ati'rg'an jaydi'n' qasi'nda toparlasi'p turg'an awi'l adamlari'nan u'sh atli' jigit yerekshe shi'qti'. Da'rmenbaydan basqalari'ni'n' a'skeriy kiyimlenerin-aq qay jerde isleytug'i'nli'g'i' beseneden belgili bolsa da, ko'pshilik wolar menen at-jo'n sorasi'p turmadi'. Wo'ytkeni, waqi't yesapli' yedi.

— Bular iz kesip so'zsiz tabadi', — dep adamlar wolarg'a isengen qa'lpinde berdi.

Azang'i' jumsaq samal qaq man'lay aldi'nan yeskenlikten, wolar atlari'na qamshi' basqan gezde, ju'riwine kesent keltirgendey shinellerinin' shalg'aylari' arti'na qayi'ri'li'p bir taslandi'. Wolar awi'ldan shi'qqansha jol menen ju'rse de Shortanbay tog'ayi'na kelgennen keyin joldan shi'g'i'p ketti.

Ku'n qi'za kele wolardi'n' ju'risi shi'yraqlandi'.

147-shi'ni'g'i'w. Qosi'qti' woqi'n' Ko'rkem a'debiy stilge qatnasli' so'zlerdi tawi'p, wolardi'n' stillik wo'zgesheligine tu'sinik berin'.

Muruwbettin' nuri'n quyi'p janlarg'a,
Ju'rek sha'wkildesip, quwanti'p yeldi.
Jari'q sa'wle berip ati'r tan'larg'a,
Jari'qli'q, Nawri'zdi'n' bayrami' keldi.

Bul jan'a ku'n «Nawri'z» dep atali'p,
Miyrim-sha'pa'a'ttin' nuri' tutani'p,

A'tko'nshekler buldi'ri'qqa pa't ali'p,
Aqsham «Ayqulash»ti'n' maydani' keldi.

Haqti'n' inayati' insan kewlinde,
Miyirbanli'q, miriwbettin' gu'lindey,
Shan-sha'wketli Wo'zbekstan yelinde,
Ku'n ku'limlep ba'ha'r a'yyami' keldi!
Jarqi'li'q, Nawri'zdi'n' bayrami' keldi!

(I. Yusupov)

§ 39. Ilimiy stil

Ilim ha'm texnikali'q miynetlerdin' a'debiy til tiykari'nda jazi'li'w stiline **ilimiy stil** dep ataladi'.

Ilimiy stilge ilimnin' ha'r tu'rli tarawlari' boyi'nsha jazi'lg'an monografiyali'q izertlewlerdin', kitapshalardi'n', joqari' ha'm worta arnawli' woqi'w wori'nlari'na arnalg'an sabaqli'qlar tilinin' stili kiredi. Bundag'i' bayanlanatug'i'n pikirlar ani'q tu'siniklerge iye boladi'. Bul stilde ilimnin' jetiskenlikleri tiykari'nda payda bolg'an arnawli' terminologiyali'q leksika ken' qollani'ladi'.

Ilimiy stildin' basqa stillerge sali'sti'rg'anda wo'zine ta'n wo'zgesheligi bar. Bunda qollani'latug'i'n so'zler ha'm ga'pler ha'rbir qubi'li'sti'n' ta'biyati'n ashi'p beretug'i'n ani'q ani'qlama yamasa formalardan ibarat boladi'. Wolardag'i' so'zler ko'p ma'nilikni bildirmeydi, tuwra ma'nisinde, yag'ni'y terminologiyali'q ma'nide qollani'ladi'.

148-shi'ni'g'i'w. Ilimnin' ha'r tu'rli tarawlari'nan ali'ng'an ilimiy stildin' u'lgilerin woqi'p shi'g'i'n'. Ilimiy stilde jazi'lg'an miynetlerdin' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerine itibar berin'. Ilimiy stildin' publicistikali'q stilden ayi'rmashi'li'g'i'n ayti'p berin'.

Til — woydi'n' tikkeley haqi'yqatli'g'i'. Til — adamlardi'n' yen' a'hmiyetli qari'm-qatnas qurali'.

So'z — tildin' bir pu'tin leksikali'q birligi. Wol wo'zinin' ma'nisine, xi'zmetine qaray nominativlik si'patqa iye boladi'.

So'z dizbegi — toli'q ma'nili yeki yamasa birneshe so'zlerdin' bag'i'na baylani'si'nan du'zilgen sintaksislik birlik.

Tekst — ma'nilik ha'm du'zilislik jaqtan baylani'sqan bir tutas sintaksislik birlik.

Ga'p — til ni'zami'na i'layi'q grammatikali'q ha'm intonaciyali'q jaqtan qa'liplesken bir pu'tin so'ylew birligi. Wol bizin' woyi'mi'zdi'n' haqi'yqatli'g'i' haqqi'nda xabarlaydi' ha'm so'ylewshinin' qatnasi'n bildiredi.

Hawa, suw, jer, aspan deneleri, wo'simlikler, haywanatlar, yag'ni'y bizdi qorshap turg'an na'rselerdin' barli'g'i' birlikte **ta'biyat** dep ataladi'.

Ta'biyatta ju'z beretug'i'n barli'q wo'zgerisler **qubi'li'slar** dep ataladi'.
(*Fizikadan*)

Haqi'yqatli'qti' da'lilleytug'i'n ayti'm **teorema** dep ataladi'.

Bir-birine worayli' simmetriyali' bolg'an tuwri'lar **parallel** boladi'.
(*Geometriyadan*)

149-shi'ni'g'i'w. Tekstti ko'shirip jazi'n'. Qaysi' stilge qatnasli'g'i'n ani'qlan' ha'm woni'n' wo'zine ta'n wo'zgesheligin tu'sindirin'.

Biologiya — tiri ta'biyat haqqi'ndag'i' bilimlar sistemasi'n birlestiriwshi pa'n. Bul pa'nde buri'n u'yrenilgen da'liller tariyxi'y ko'zqaras jag'i'nan belgili bir sistemag'a keltiriledi ha'm wolardi'n' ji'yi'ndi'si' organikali'q du'nyani'n' tiykarg'i' ni'zamli'qlari'n ani'qlawg'a mu'mkinshilik tuwdi'radi'.

Ha'zirgi waqi'tta biologiyani'n' tu'rli tarawlarinda to'mendegi ilimiy izertlew usi'llari' paydalani'ladi'. Bularg'a baqlaw, sali'sti'ri'w, tariyxi'y ha'm eksperimental usi'llar kiredi.

(«*Biologiya*» sabaqli'g'i'nan)

§ 40. Ra'smiy stil

Is qag'azlari' yekinshi at penen ra'smiy hu'jjetler dep te ataladi'. Is qag'azlari'na ma'mleketlik joqari' organlarda ha'm adamlar arasi'nda wo'z ara qatnas, is-ju'rgiziw qurali' bolg'an jazba hu'jjetler, qatnas qag'azlari' ha'm t. b. kiredi.

Qaraqalpaq a'debiy tili is qag'azlari'ni'n' prozali'q ta'rizdegi birneshe tu'rlerine iye. Ma'selen, ha'zirgi waqi'tta is qag'azlari'ni'n' ni'zam, pa'rman, sha'rtnama, ma'lilmeler, qa'wli, deklaraciya, protokol, qarar, shaqi'ri'qlar, xabarlar, buyri'q, kelisim, wo'ndirislik minezleme, wo'mirbayan, arza, xabarlama, mag'luwmatnama, akt, qatnas qag'az, jollamali'q gu'wali'q, isenim xat, shaqi'ri'w xat, dag'aza, telegramma ha'm t. b. tu'rleri bar.

Is qag'azlari' stillik jaqtan wo'zine ta'n wo'zgesheliklerge iye boladi'. Wolardi' du'ziwshi so'zlerdin' qurami', ga'plerdin' du'zilisi ha'mmesinde birdey yemes. Ma'selen, arza, xabarlama, isenim xat, akt, buyri'q, shaqi'ri'w xat, qatnas qag'azi', pa'rman, mag'luwmatnama, telegramma t.b. is qag'azlari'nda qollani'latug'i'n so'zler, so'z dizbekleri ha'm geypara sintaksislik konstrukciyalar a'debiy tildin' normalari'na i'layi'q standart tu'rinde qollani'ladi'. Mi'sali': Miynet qaharmani' atag'i' berilsin, buyi'raman, qarar yetedi, islegen jerine ko'rsetiw ushi'n berildi, biz to'mendegi qol qoyi'wshi'lar... akt mazmuni' to'mendegishe, bildiredi, xabarlaydi', qabi'l yetedi t. b.

Is qag'azlari'ni'n' bul atalg'an tu'rleri ko'lemi ha'm mazmuni' jag'i'nan qi'sqa boladi', ayti'lajaq pikir ani'q bayan yetiledi.

Is qag'azlari'ni'n' yekinishi tu'ri ko'lemi ha'm mazmuni' jag'i'nan biraz ken' boladi'. Wolarda qollani'latug'i'n so'zler ha'm ga'pler du'zilisi jag'i'nan standart tu'rde bolmaydi'. Wolarda mazmun talabi'na i'layi'q siyasiy, publicistikali'q so'zler ken' qollani'ladi'. Is qag'azlari'ni'n' bul tu'rine joqari' ma'mleketlik hu'jjetler — ni'zamlar, rejeler, sha'rtnamalar, deklaraciya, protokol, shaqi'ri'qlar, kelisimler, ustavlar, kodeksler, hu'kimetlik xabarlar kiredi.

150-shi'ni'g'i'w. To'mendegi is qag'azlari'ni'n' tu'rlerinen arza, mag'luwmatnama ha'm isenim xat u'lgileri berilgen. Wolardi' di'qqat penen woqi'p, ha'rqaysi'si'ni'n' wo'zine ta'n stillik wo'zgesheliklerine itibar berin'.

IS QAG'AZLARININ' U'LGILERI

Qon'i'rat rayoni'ni'n' baylani's bo'liminin' basli'g'i'
Ma'mbetka'rim Seytimbetovqa usi' baylani's bo'li-
minin' injeneri Abat Sultanovtan

ARZA

Mag'an 20...-ji'l jeddi ayi'ni'n' 4-sa'nesinen baslap gezektegi miynet demali'si'mdi' beriwizdi sorayman.

(qoli') **A. Sultanov**

20... j.

Jeddi ayi'ni'n' 4-sa'nesi.

No'kis quri'li's kolledjini' direktori' joldas Aymurat Allanazar uli'na
Men Qarao'zek rayoni' A. Dosnazarov ati'ndag'i' xojali'qti'n' turg'i'ni' A'dilbek Muratbek uli'nan

ARZA

Sizden meni usi' quri'li's kolledjine kiriw ushi'n tan'law imtixanlari'na qatnasi'wg'a ruqsat yetiwin'izdi soranaman.

Arzag'a qosa to'mendegi hu'jjetler tigildi.

1. Bilimim haqqi'nda gu'wali'q;
2. Tuwi'li'w haqqi'nda gu'wali'q (ko'shirmesi);
3. Densawli'q haqqi'nda mag'luwmatnama;
4. Minezleme.

(qoli') **A. Muratbek uli'**.

20... j. Ha'set ayi'ni'n' 10-sa'nesi.

MAG'LUWMATNAMA

Beriledi usi' mag'luwmatnama Allambergen uli' Perdebayg'a, sebebi wol haqi'yqattan da No'kis qalasi' 22-kishi rayon 15-jay 10-xanasi'nda jasadid'.

Mag'luwmatnama kerekli wori'ng'a tapsi'ri'w ushi'n berildi.

Ma'kan puqaralar ji'yi'ni' basli'g'i': (qoli') **A. Satbay uli'**

Xatkeri: (qoli') **K. Nurjan uli'**

ISENIM XAT

Men, Shi'mbay qalasi' «Jasli'q» ko'shesinin' 15-jayi'nda jasawshi' A'met uli' Murat, qalali'q 2-baylani's bo'liminen menin' ati'ma kelgen pochta jo'neltpesin Yesen Aytbay uli'ni'n' ali'wi'na isenim bildiremen.

(qoli') **M. A'met uli'**

Murat A'met uli'ni'n' isenim qoli'n tasti'yi'qlayman.

Kadrlar bo'liminin' basli'g'i': (qoli') **A. Kamal uli'**

20...-j. Su'mbile ayi'ni'n' 12-sa'nesi.

151-shi'ni'g'i'w. Wo'zlerin'iz is qag'azlari'ni'n' u'lgilerine tiykarlani'p ha'r qi'yli' mazmunda arza, mag'luwmatnama, isenim xat jazi'n'.

IRKILIS BELGILERI

§ 41. Irkilis belgileri haqqi'nda tu'sinik

152-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi oqi'n'. Ga'plerdin' qurami'nda qanday irkilis belgilerinin' qatnasqani'n ani'qlap, solardi'n' ishinen u'tir, noqat, qos noqat, si'zi'qsha, soraw ha'm u'ndew belgilerinin' qollani'li'w xi'zmetlerin tu'sindirir'n'.

1. Qi'rg'i'zdi'n' Alatawi'ni'n' shoqqi'lari' ko'p. Wolardi'n' birewleri biyik bolsa, basqalari' wonnan da biyik. 2. Xalqi'mi'z usi' ba'lent shoqqi'lardi' «tug' shoqqi'», yag'ni'y «tuw shoqqi'si'» dep ataydi'. 3. Berdaq ta ko'p milletli tuwi'sqan a'debiyati'mi'zdi'n' tuw shoqqi'si'ni'n' biri. (*Sh. A.*) 4. Mine, Berdaq to'rt ku'ndi aman wo'tkerip boli'p, besinshi ku'nnin' tilegin tilep tur. 5. Aqi'ri' basqa ilaji' qansha?!... Mi'na qawi'n-g'arbi'zlar, asqabaq-palawqabaq, ju'weri, tari', gu'nji — ha'mmesi bala-shag'alari'ni'n' bir ji'lli'q nesiyesi?! Mine, Berdaqti'n' tilep woti'rg'ani' — usi' gedey awi'li'ni'n' tilegi. 6. Ku'ni keshe awi'ldi'n' barli'q yeginlerin jayaw aralap ko'rip qayti'p, jag'asi'na tu'kirindi: tek yendi, a'tten', usi' «bes qonaq»tan aman qalsa! 8. Berdaq yari'm aqshamg'a shekem de uyqi'lay almadi'. Bul nesi yeken?... Sol buri'ng'i'day yadi'na u'lken shi'g'arma jazatug'i'n na'rse tu'skende bolatug'i'n jag'day ma yeken?... (*A. S.*)

Awi'zeki so'ylew ha'm jazi'wi'mi'zdag'i' so'zler yamasa ga'pler bir tutas ayti'li'p kete bermeydi, intonaciyali'q irkilis, qi'sqa pauza jasaw menen de ayti'ladi'. Bunday jag'dayda ga'ptin' yamasa ga'ptin' qurami'ndag'i' so'zlerdin' intonaciyali'q wo'zgesheliklerine qaray sha'rtli irkilis belgileri qollani'ladi'. Irkilis belgileri ga'ptegi so'zlerdin', so'z dizbeklerinin' yamasa ga'plerdin' ma'nilik jaqtan ti'n'lawshi'g'a tu'sinikli, da'l ug'i'ni'li'wi'n ta'miyinleydi.

Irkilis belgileri de ha'ripler si'yaqli' jazi'wda sha'rtli belgilerdin' biri. Wolardi'n' sani' wonsha ko'p yemes. Jazi'wda barli'g'i' boli'p won tu'rli irkilis belgisi qollani'ladi': noqat (.), soraw belgisi (?), u'ndew belgisi (!), qos noqat (:), u'tir (,), noqatli' u'tir (;), ko'p noqat (...), si'zi'qsha (—), qawi's (()), ti'rnaqsha («»).

Irkilis belgilerinin' sani' az bolg'ani' menen wolardi'n' sintaksislik xi'zmeti ju'da' ken'. Ma'selen, bir g'ana u'tirdin' wo'zi jay ha'm qospa ga'plerdin' qurami'nda birneshe sintaksislik kategoriyalarg'a qatnasli' boli'p keledi. Bul irkilis belgisi jay ga'plerdin' qurami'nda sanaw intonaciyasi' menen ayti'lg'an birgelkili ag'zalardi'n' arasi'na, ayi'ri'm-lang'an ag'zalarda, kiris ha'm qaratpa ag'zalarda ga'ptin' tiykarg'i' bo'leginen aji'rati'p ko'rsetiwde, qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdi bir-birinen bo'lip jazi'wda qoyi'ladi'.

Irkilis belgilerinin' qoyi'li'w wori'nleri' ha'r tu'rli. Wolardi'n' gey-paralari' ga'ptin' aqi'ri'nda qoyi'latug'i'n bolsa, geyparalari' ga'p ishinde, al bazi' birewleri ga'ptin' basi'nda, wortasi'nda qollani'la beredi. Usi' si'yaqli' wo'zgesheliklerine qaray to'mendegi toparlarga' bo'linedi:

1) ga'ptin' keynine qoyi'latug'i'n irkilis belgileri; 2) jay ga'plerde qoyi'latug'i'n irkilis belgileri; 3) qospa ga'plerde qoyi'latug'i'n irkilis belgileri.

153-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Ga'ptin' keynine qoyi'lg'an irkilis belgilerin atap, wolardi'n' qanday ma'ni an'lati'p kelgenin ayti'n'.

Mine, ku'ni menen ko'zleri to'rt boli'p ku'tken awi'zashar baslani'p, ha'mmenin' qudayi' berip qaldi'. Yesnazardan basqani'n' qollari' dasturqang'a ma'kidey qatnap tur. Jan'a g'ana kirip-shi'g'i'p xi'zmet yetip ju'rgen Wo'teshke: «Ku'n batpadi' ma? Yele qi'zi'li' sembedi me?... Bar ko'rip qayt!» dep, ku'nnin' bati'wi'n shi'damsi'zli'q penen ku'tip woti'rg'an Arzi' da ha'zir ti'm-ti'ri's. «Ha', a'ttegene!... Bularg'a tezirek ku'n batsa, tamag'i'nan bir na'rse wo'tse, son' toyi'p qari'ndi' ti'r-ti'r qasi'p jatsa, bas!... Basqa ta'shwish, basqa g'amni'n' keregi joq... Yernazar Arzi'g'a jek ko'rinish penen qaradi'. «Adam degende bir pa'm, parasat, shi'dam degen na'rseler bolmay ma yeken?!» Wol tag'i' da woy ten'izine su'n'gip ketti. Qara tamaq, du'nyamal degenlerden joqari'raq ag'ayin-tuwi'sqan, awi'l-yel, xali'q ma'pi usag'an tu'sinikler bulardi'n' yadi'na qashan keler yeken?! (A. S.)

154-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdin' irkilis belgilerin qoyi'p, ko'shirip jazi'n'. Irkilis belgilerinin' qoyi'li'w sebebin ani'qlan'.

1. Berdaq woni'n' ju'zine tag'i' da ko'z asti'nan urlani'p ko'z juwi'rtti' «Bunshama nege birden iye qoydi' yeken» 2. Tek Aydos babasi'na arnap da'stan jazg'anli'g'i'm ushi'n ba yaki basqa da bir belgisiz woylari' bar ma

3. Bul ku'nde tek Yernazardi'n' g'ana yemes ati' qoldawli'ni'n' anasi'na aynalg'an Qumar anali'qti'n' bul aytqanlari'ni'n' danali'q ga'p yekenligin moyi'nladi' 4. Lekin sonda da negedur bul ga'pke bazda a'mel qi'lsa geyde umi'ti'p qala beredi 5. Ax a'ttegene sol waqi'tlari' bul islerge nege qol qoydi' ya 6. I'rastan da Muhammed a'min xang'a jag'i'nbaqshi', soni'n' kewline jetpekshi boldi' ma yeken 7. Yaki qorqaqli'q yetti me 8. Ba'lkim solaydur (A. S.)

§ 42. Ga'ptin' keynine qoyi'latug'i'n irkilis belgileri

Belgili bir tekst ishinde pikirdin' toli'q yamasa sheklengen da'rejede tamamlang'ani'n bildiretug'i'n irkilis belgileri retinde noqat, soraw, u'ndew belgileri ha'm ko'p noqat qollani'ladi'. Wolar bo'liwshi irkilis belgisinin' xi'zmetin atqaradi'. Bular di'n' jazi'wda ko'p qollani'latug'i'ni'ni'n' biri — **noqat**. Noqat tekst ishindegi xabar ma'nisindegi ga'plerdin' basqalari'nan bo'lip ko'rsetiw menen birge, qospa woy-pikirdi bildiretug'i'n birneshe ga'plerdin' de baylani'sti'ri'p, bir pu'tin sintaksislik birlikke — tekst sintaksisine biriktiredi.

Noqat (.). Teksttegi wo'z aldi'na qollani'lg'an xabar ha'm buyri'q ga'plerdin' keynine qoyi'ladi'. Noqat arqali' bo'lingen ga'plerdin' intonaciyasi' ga'ptin' aqi'ri'nda pa'sen' ayti'ladi' da, ga'ptin' ti'yanaqlani'p tamamlang'ani'n bildiredi.

Jazi'wda noqat belgisi ga'ptin' aqi'ri'nda to'mendegi jag'daylarda qoyi'ladi':

a) belgili bir pikir ti'yanaqli'li'g'i'na iye bolg'an xabar ma'nili jay ga'plerdin' keyninen qoyi'ladi': Ali'sta g'awdi'yi'p ju'retug'i'n kombaynlar da ko'rinbeydi. Ati'zlarg'a yele mallar jayi'lmag'an yedi. (*Sh. A.*) Xali'q mug'allimi wori'nli' tu'rde jaslardi'n' ruwx'i'y ustazi' dep yesaplanadi'. («*Y. Q.*»);

b) buyri'q ga'pler pa'sen' intonaciya menen ayti'lg'anda aqi'ri'na noqat qoyi'ladi':

— Ga'p mi'naday, Anatay, sen u'yin'e qayt. Senin' apan' awi'ri'p qali'pti'. Bar, ha'zir bar. Attan tu's. Al, sizler, balalar, atlardi' tez suwg'ari'p, da'rhal usi' jerge kelin'ler. Yeglenip ju'rmen', shi'bi'nday ushi'p bari'p kelin'. Men sizler kelgenshe usi' jerde woti'raman. (*Sh. A.*);

d) xabar ma'nisindegi bir pu'tin qospa ga'ptin' keynine qoyi'ladi': Qar yerigennen keyin, ha'mmesi de Aqsayg'a jer su'riwge atlanadi'.

(*Sh. A.*). Ishine motor wornati'lg'an kemenin' arti'nda bir adam woti'r, wol ara-tura woti'rg'an worni'nan ushi'p turi'p, tum-tusi'na asi'qpay ko'z tasladi'. (*W. A.*)

155-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Noqat qoyi'lg'an ga'plerdin' du'zilislik ha'm ma'nilik jaqtan qanday ga'p yekenin ani'qlan'.

1. 1942-ji'ldi'n' jaz wortasi'. 2. Saratanni'n' tami'lji'g'an i'ssi'si'. 3. Ken'-senin' qubla ta'repine sali'ng'an u'lken skladi'n' aldi'ndag'i' maydansha toli' ji'yi'n. (*K. S.*) 4. Da'ryani'n' suwi' sarqi'li'p barati'rg'anday azlaw ko'rindi, tek aylanba di'g'i'ri'qlardi' sharpi'p, iyrim tarti'p, ji'li'si'p turg'anday boli'p tur. 5. Da'ryani'n' ag'i'si'na qarsi' yesip, tolqi'n ko'terip turg'an samal da joq. Ti'ni'shli'q. (*K. S.*) 6. Ji'lqi'shi' atani'n' na'pesinen bolg'an jani'warlar ku'sh sali'p tarti'n'lar. 7. Si'r bere bermen', adi'mlari'n'i'zdi' bosan'lasti'ra ko'rmen'. 8. Menin' sizlerdi tuwari'wg'a haqi'm joq.

Soraw belgisi (?). Soraw ga'pler mazmuni' boyi'nsha sorawli' ma'ni an'latadi' ha'm sol ma'nige baylani'sli' ga'ptin' son'i'na soraw belgisi qoyi'ladi'. Soraw ga'ptin' aqi'ri'nda intonaciya ko'terin'ki ayti'ladi'.

Soraw ga'pler qanday da bir na'rsenin', waqi'yani'n', is-ha'rekettin' hal jag'dayi'n sorap biliw maqsetinde qollani'ladi'. Bunday soraw ga'plerde ti'n'lawshi' qatnasadi' ha'm sol ti'n'lawshi'dan juwap ku'tiledi. Mi'sali': Uri'sti'n' aldi'nda soqti'rg'an to'rt-bes ushan keme bar yemes pe yedi? Soni' nege paydalani'p ati'rsi'z? (*W. A.*) — Aqsaqal, bizler sonsha woylap bul atti'n' ayag'i'na qanday zaqi'm kelgenin bile almay ati'rmi'z, ne boldi' yeken, bug'an? (*Sh. A.*)

Soraw belgisi ga'plerdin' keynine to'mendegi grammatikali'q qural-lardi'n' qatnasi'na baylani'sli' qoyi'ladi':

1. Soraw almasi'qlari'ni'n' qatnasi' arqali' du'zilgen ga'plerdin' keynine qoyi'ladi': **Kimdi** ku'tip tursan'? Bekimbet, keshe sen **nege** ji'ynali'sqa kelmedin'? (*T. Q.*) **Qayda** ju'rsiz? Tegislengennen keyin bulka'rada **qanday** tayarli'q jumi'slari'n ali'p barasi'z? (*J. S.*)

2. **Ma, me** soraw janapaylari' ha'm **she, aw, g'oy, a'** janapaylari' qatnasqan soraw ga'plerden son' qoyi'ladi': Senin' usi' jerge yen' a'weli kelgenin' yesin'de bar **ma**, Tolg'anay? (*Sh. A.*) — Mi'nalardi'n' barli'g'i'n sen tapti'n' **ba**? (*T. Q.*) Jan'ag'i' kelip ketken bala-**she**? (*J. A.*) Sen bayag'i'da bizin' awi'lda boldi'n'-**aw**? Siz woni'n' qi'zi'si'z **g'oy**? (*A. W.*) Bir ba'le tapti'n'-**aw, a'?** (*W. A.*)

3. Sorawli'q ma'nidegi **ne sebepli, ne ushi'n, nelikten** ko'mekshi so'zlerdin' qatnasi'nan du'zilgen ga'plerden keyin: **Ne sebepli** a'tirapi'n'a qaradi'n'? (*A'. Sh.*) Wol **ne ushi'n** arza berdi yeken? (*T. Q.*)

4. Bayanlawi'shi' **shi'g'ar, qa'ytedi, bolar** si'yaqli' modal ma'nili ko'mekshi so'zlerdin' qatnasi'nan du'zilgen soraw ga'plerdin' keynine soraw belgisi qoyi'ladi': Worazan bati'r bir na'rse demekshi **shi'g'arsi'z?** (*T. Q.*) Tog'ayg'a jasi'ri'nsaq **qa'ytedi?** (*A. B.*) Bul ma'seleni ja'ma'a't ji'ynali'si'nda qaraw kerek **bolar?** (*A. W.*)

5. Soraw intonaciyasi' menen ayti'lg'an ga'plerdin' keyninen soraw belgisi qoyi'ladi'. Bunday jag'day, ko'binese, dialog tu'rindegi ga'plerde ushi'rasadi':

— Ha'y, balalar! Qaydasi'zlar? Dawi's berin'ler. Woni'n' ati' — Gu'lsari'. Yadi'n'da bolsi'n.

— Gu'lsari'?

— Awa. (*Sh. A.*)

6. Qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'pler soraw ma'nili boli'p kelgende, ha'rbir soraw ma'nili jay ga'pten keyin u'tir qoyi'ladi' da, soraw belgisi qospa ga'ptin' keynine qoyi'ladi': Yerten' biz wolardi' qayda jayg'asti'rami'z, jay qa'ne? Tu'sinip tursi'z ba, bul ne degen ga'p, bul ga'ptin' aqi'ri'nda qanday ma'ni bar? (*Sh. A.*)

156-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdi woqi'n'. Ga'ptin' son'i'nda soraw belgisinin' qoyi'li'w sebeplerin, soraw ga'plerdin' bildiriliwi ushi'n qanday grammatikali'q qurallardi'n' qatnasqani'n tu'sindirin'.

1. — Amanbi'san', qutli' dalam? — Shu'kir, Tolg'anay. Sen keldin' be? Bul sapari' da aqli'g'i'n'di' yertip kelmedin' be, Tolg'anay? — Ko'rip tursan' g'oy. Qara basi'm keldim. (*Sh. A.*) 2. Ne jumi's penen keldin'? Qashan ju'reyin dep ati'rsan'? Dosti'm, qaysi' awi'ldan bolasi'z? (*W. A.*) 3. Mu'm-kin, tek awi'r jarali' bolg'an shi'g'ar? Nege wolar bunshelli qayg'i'li' yeken? Sa'l to'menirek tu'ssem qalay bolar yeken? Biraq, qozg'alsam, iyt sezip qalmas pa yeken? Kim biledi? 4. Al, bul jerdi ne ushi'n tegislemeydi? (*I. Q.*) 5. Bizin' u'yg'e bari'p qaytsaq qa'ytedi? (*X. S.*)

6. Ag'ari'p atqan tan' ba yeken,
Tan' sholpani' ku'n be yeken,
Ag'ashti'n' basi' nar ma yeken,
Shubali'sqan yel me yeken,
Shubi'rlasqan mal ma yeken? (*S. K.*)

157-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na soraw ga'p du'ziwshi tiyisli grammatikali'q qurallardi' qoyi'p ko'shirip jazi'n' ha'm sol grammatikali'q qurallardi'n' qanday so'z shaqabi' yekenligin ayti'n'.

Grammatikali'q qurallar: ma, me, qayda, nelikten, qay, nege, be, g'oy, she.

1. Qi'zi'n' qayda? Ayt, qi'zi'n'ni'n' ... yekenligin? 2. « ... jerlerin' awi'radi', a'je?» — dep sorayman. 3. Men «Jaralari'n' di'm qi'ynap ati'r ... ?» — dep sorayman wonnan. 4. Wol ku'ni suwda i'laylang'an, ku'n de qabag'i'n u'yip turg'an. Bul ... yeken? (*S. K.*) 5. Sen ... bozlay beresen'? 5. Wol jaqta ba'ri de radio menen islenedi. Jerden, yag'ni'y worayli'q basqari'wdan nusqaw beriledi. Tu'sindin' ... ? 6. Al, yeger sol zamanlarda kitap jazi'lg'an bolsa ..., sonda qalay boladi'? 7. — Demek, sen wog'an yele heshna'rse aytpag'an yekensen' dag'i' wonda, Tolg'anay? 8. Bir ku'ni bolmasa, bir ku'ni birew tosattan du'rs yettiredi ... yele? (*Sh. A.*)

U'ndew belgisi qollani'li'wi' jag'i'nan u'ndew ha'm buyri'q ga'plerdin' keynine qoyi'ladi'. U'ndew belgisi qoyi'lg'an ga'pler tekst ishinde basqa ga'plerge qarag'anda mazmuni' jag'i'nan so'yewshinin' ha'r tu'rli tuyg'i'-sezimin bildiredi. Intonaciyali'q jaqtan ku'shli, ko'terin'ki dawis penen ayti'ladi'. Mi'sali': Bala kele sala ashi'q turg'an qapi'larg'a: — Keldi! Du'ka'n mashina keldi! — dep ju'regi sha'wkildep birden baqi'ri'p jiberdi. (*Sh. A.*)

Bul belgi u'ndew ha'm buyri'q ga'plerdin' ma'nilik, du'zilislik ha'm intonaciyali'q wo'zgesheliklerine qaray to'mendegi jag'daylarg'a qoyi'ladi':

1. Shaqi'ri'q, u'ndew ha'm qutli'qlaw ma'nisindegi ga'plerdin' keynine qoyi'ladi': G'a'rezsizlik bayrami'n'i'z qutli' bolsi'n! Yelimiz ti'ni'sh, xalqi'mi'z aman bolsi'n! («*Y. Q.*»)

2. Ku'shli buyri'q, wo'tinish, tilek ma'nisindegi buyri'q ga'plerden keyin: Mi'sali': Shabdar worni'nda qalg'an yeken. Sultanmurat qara u'yden atli'g'i'p shi'qti' da, Shabdarg'a g'arg'i'p minip, u'ydi aylani'p ju'rip baqi'rди': — Anatay, awi'lg'a shap! Toqtawsi'z tu'rde shap! Wo'zimizdin' adamlardi' shaqi'ri'p kel! Men wolardi' irkip turaman! Tek sen tezirek shaqqanlas! Shap Anatay, shap! (*Sh. A.*) Isin'di su'yip isle! Ju'da' jaqsi' boli'pti', balam. Ila'ya, won' bolsi'n! (*A. S.*)

3. Ko'terin'ki intonaciya menen ayti'lg'an xabar ga'plerdin' keyin qoyi'ladi': Du'nya, du'nya boli'p jaralg'annan beri bunday mereke

bolg'an yemes! (*Sh. A.*) Senin' anan' — menin' anam! Sen woqi'w pitkerip kelgenshe, wo'zim qarayman! (*A. S.*)

4. Ko'terin'ki dawi's tolqi'ni' menen ayti'lg'an qaratpa ag'zali' jay ga'p ha'm qaratpa ga'plerdin' keynine qoyi'ladi': Ha'y-y, arbakesh, jorta qi'la bermey tezirek bol! —dep baqi'rди'. Apa-a-a! A'liyma-a-an! — degen dawi's shi'qti'. (*Sh. A.*) Joldaslar! Xalqi'ma xi'zmet yetiw ushi'n ketip barati'rman. (*W. A.*)

5. Ko'terin'ki intonaciya menen ayti'lg'an tan'laq so'zli jay ga'plerden ha'm tan'laq so'z-ga'plerden keyin: Alaqay, Palman ag'am kiyati'r! Pa, du'nya-ay! Tuwi'p wo'sken jer qanday qa'dirli! (*N. D.*) — Ba'rekella! Torg'ay ag'a, jaqsi' at bolajaq tu'ri bar yeken. (*Sh. A.*)

6. Ku'sheytiw ma'nisindegi **qanday, qaysi', qansha, qanshama, solay, sonday, bunsha, qalay-qalay** t. b. almasi'qlardi'n' qatnasi'nda du'zilgen u'ndew ga'plerdin' son'i'na qoyi'ladi': Bul **qanday** awhal! Aysa'nem bolsa G'odalaqti'n' qanji'g'asi'nda ji'lap ketti. (*S. X.*) Usi'nday a'piwayi' miynet yerleri bizde **qanshama** ko'p deysiz! (*G'. S.*) Barli'q jumi'si'm usi'lardi'n' dasturqani' ushi'n! Awa! **Solay**, joldas Da'wletov! (*T. Q.*)

7. Bayanlawi'shi'na **a', o, aw, da', g'oy** janapaylari' dizbeklesip kelgen xabar ga'plerden keyin u'ndew belgisi qoyi'ladi': Bas shi'paker jalg'i'z mashinani' minip ketken-a'! Traktor bolsa won'lanar. G'i'ri'stay azamatti' aytsan'-o! Azamat sawali'p kelse traktori'n'di' won'lap beredi g'oy! A'welden-aq woqi'wg'a tabani'm tartpap yedi-aw! (*A. S.*)

158-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Ga'plerdin' son'i'nda u'ndew belgisinin' qoyi'li'w sebeplerin tu'sindirin'.

1. Barli'q ku'sh jetistirilgen zu'ra'a'tti ji'ynap ali'wg'a qarati'lsi'n! Ha'mme — ji'yi'n-terimge! («*Y. Q.*») 2. Shabdar! At bolg'ani'n'a jani'war! (*Sh. A.*) 3. Ko'zaydi'n bati'r, ko'zaydi'n! («*A.*») 4. Mine, mi'naw Aqda'ryani'n' «ka'ramatli'» topi'rag'i'. Ila'yim, usi' topi'raq tarti'p, jawi'n'di' jen'ip, aq ju'zli abi'royli' boli'p yelge aman kelgeysen'! Aqda'ryani'n' topi'rag'i'n to'kpe!... (*K. S.*) 5. Tuwg'an jerge tabani'm tiydi boldi', wo'zim seni woqi'taman! (*A. S.*) 6. Qa'ne, Yesenqul, ayda! Bayag'i'day yetip ayday ber! (*Sh. A.*) 7. Mi'nag'an qara, yene, qanday ra'ha't bag'i'shlaytug'i'n jawi'n deysen'-a'! Qaray qoysa yendi, qanday mo'ldir jawi'n — bul! (*Sh. A.*) 8. Su'yinshi, Tolg'anay apa! Jorabek atamni'n' kelini bosandi'. — Qoy-a'! Qashan bosandi'? Bu'gin tan' aldi'nda. (*Sh. A.*)

159-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdin' ma'nisi ha'm intonaciyasi'na tiykarlani'p, wolardi'n' son'i'nda qoyi'latug'i'n irkilis belgilerin qoyi'p, ko'shirip jazi'n'. Noqat, soraw, u'ndew belgilerinin' qoyi'li'wi'ndag'i' grammatikali'q qurallardi' ani'qlan'.

1. — Ko'kenay, ay Ko'kenay, — dep baqi'radi' wol — nege Bati'rayg'a qaramaysan', ya Ko'kenay, qoli'nda kitabi', juwi'ri'p si'rtqa shi'g'adi'
2. Buri'ng'i' zamanlarda yeline jaw topi'lg'anda bizin' xali'qti'n' aytqan qosi'qlari'n umi'tqansan' ba, Juldi'z apa
3. — Nege sen a'jen'nin' izinen juwi'rasan', ya a'jen'siz bir maydan da tura almaysan' ba, ju'r u'ye
4. Mi'nani' ko'rdin'iz be
5. — Ju'r menin' su'yikli balam, u'ye barayi'q Tura g'oy, aynalayi'n
6. Jawdi'n' bizin' jerimizdi ayaq asti' yetip, bizin' xalqi'mi'zdi' qorlag'ani'n ko'rgim kelmeydi, a'kejan Ruqsat yet, barayi'n men de, ardaqli' a'ke Meni irkpe, tileymen

§ 43. Ga'p ishinde qoyi'latug'i'n irkilis belgileri

Ga'p ishinde qoyi'latug'i'n irkilis belgileri sintaksislik birliklerdin' du'zilislik wo'zgesheliklerine qaray: 1) jay ga'plerdin' irkilis belgileri ha'm 2) qospa ga'plerdin' irkilis belgileri boli'p yekige bo'linedi.

Jay ga'pler du'zilislik, ma'nilik ha'm intonaciyali'q wo'zgesheliklerge iye boli'p keledi. Sonli'qtan jay ga'plerde bo'liwshi ha'm aji'rati'wshi' irkilis belgilerinin' yekewi de qollani'ladi'.

Jay ga'plerde to'mendegi irkilis belgileri qollani'ladi':

U'tir. U'tir awi'zeki so'ylewde qi'sqa pauza (irkilis) menen ayti'ladi'. Wol sintaksislik xi'zmeti jag'i'nan bo'liwshi irkilis belgisinin' topari'na kiredi. U'tir ko'pshilik jag'dayda jay ga'plerdegi birgelkili ag'zalardi' bir-birinen bo'lip ko'rsetiwshi xi'zmetti atqaradi'.

U'tir jay ga'plerde to'mendegi jag'daylarda qoyi'ladi':

1) u'tir sanaw intonaciyasi' menen ayti'lg'an da'nekersiz birgelkili ag'zalardi'n' arasi'na qoyi'ladi': Qi'zi'm ju'da' miynet su'ygish, g'ayratli', hu'jdanli', anasi'nday ar-nami'sli'. (*A. Bek.*) Ana da'ryami'z A'mu'w ati'n alg'ang'a deyin Oks, Oksus, Okuz, Sayhun atlari' menen atali'p keldi. Ha'rbir a'wlad da'ryani'n' dan'qi'-qu'direti haqqi'nda qosi'q, sazlar, da'stanlar, an'i'zlar do'retken. (*P. Sh.*);

2) yeki qatarli' birgelkili ag'zalardi'n' arasi'n **menen, ha'm, ja'ne** qusag'an da'nekerler baylani'sti'ri'p kelse u'tir qoyi'lmaydi'. Al, da'nekerler birgelkili ag'zalardi'n' ha'rbiri menen qaytalani'p kelse, birgelkili ag'zalardi'n' arasi' u'tir arqali' bo'linip jazi'ladi': Wolardi'n'

ishinde Qa'lender menen Qaraman da bar yedi. (*A. Bek.*) I'ri'squl biy ha'm ashi'wli', ha'm quwani'shli' so'yledi. (*T. Q.*) Suwg'a salg'an na'rete de, kergen aw da, tartqan ji'li'm da si'g'asi'p bali'qqa tolq'an. (*K. S.*);

3) ga'ptin' ayi'ri'mlang'an ag'zalari', kiris, qaratpa ag'zalar ga'ptin' tiykarg'i' bo'leginen u'tir arqali' bo'linip jazi'ladi'. Mi'sali': Biz, **jaslar**, ulli' iste de, kishi iste de xali'q penen ma'sla'ha'tlesip isleymiz. («*Y. Q.*»)

Mi'lti'g'i'mdi' arqalap, Qarateren'ge jetip bardi'm. (*A'. Sh.*) — **Subanqul**, sen qalay qaraysan', bizler baxi'tli' bolar ma yekenbiz. Bunnan arti'q baxi'tti'n' keregi joq, **Tolg'anay**. Diyqanni'n' baxti' — diyqanshi'li'qta,— deydi wol. (*Sh. A.*) Demek, paxta yegemiz. Isti qi'zdi'rmasan', a'lbeta, to'gindi az to'gesen', Paleke. (*W. X.*)

160-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. U'tirdin' jay ga'plerdin' qurami'nda qanday sintaksislik kategoriyag'a qatnasli' qoyi'lg'ani'n ani'qlan'.

1. Bizin' Tazasuwdi'n' tu'bi de, jag'alari' da gilen' aq tas. 2. Sol jerlerde buri'nleri' yerkinlikti, wo'mirdi su'ygen bir kishkene xali'q jasag'an yeken. 3. Qi'sti'n' uzaq tu'nlerinde qoli'na urshi'g'i'n ali'p woti'ri'p, kempir apam mag'an usi' a'n'gimelerdi ayti'p beretug'i'n yedi. 4. Kempir apam bizin' Tazasuw haqqi'nda, awi'li'mi'zdi'n' adamlari' haqqi'nda mag'an ku'ta' ko'p a'n'gime ayti'p beredi. (*S. K.*) 5. Wol izine, arba turg'an jerge qaytti'. (*Sh. A.*) 6. Adam wo'z baxti'na wo'zi usta, Ji'lgeldi ag'a. 7. Mu'mkin, kim de bolsa birew ji'g'i'p ketken shi'g'ar. (*W. X.*)

161-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdin' tiyisli wori'nleri'nda u'tir belgilerin qoyi'p ko'shirip jazi'n'. U'tirdin' jay ga'plerde qanday sintaksislik kategoriyalarg'a qatnasli' qoyi'latug'i'ni'n tu'sindirin'.

1. Tu'lki jegendey bir na'rse tabi'lar ma dep u'mitlenip temir joldi'n' ga' woyag'i'na ga' buyag'i'na ji'lman'lap shi'g'adi'. 2. Tu'lki g'abi'r-g'ubi'r janbawi'rdan tu'se sala qashi'p barati'ri'p birese arti'na qaraydi' birese qori'qqani'nan jer bawi'rlap qaladi'. 3. Itimal wol waqi'tlari' Wospan yele tuwi'lmag'an shi'g'ar. 4. Meyli Wospan woylani'p ko'rsin. (*Sh. A.*) 5. Qubladan A'mu'w ta'repten suwi' tarti'lg'an ko'l ultani'nda shabi'rawi't qami'sli' jol menen bir topar atli' kiyati'r. (*T. Q.*) 6. Ja'digerjan A'bdimuratti'n' u'yi de sen baratug'i'n rayonda. (*G. I.*) 7. Pay-pay so'z yekensen'-aw raxmet sag'an Berdibay ag'a... 8. I'rasi'nda da Palman yebindey qol qoyi'p kishigirim na'rselelrdi woqi'p tu'sinedi. (*S. X.*)

Qos noqat. Qos noqat ga'p ishinde qoyi'latug'i'n irkilis belgilerinin' topari'na kiredi. Qos noqat jay ga'plerde de, qospa ga'plerde de qollani'ladi'.

Bul belgi jay ga'plerde to'mendegi jag'daylarda qoyi'ladi':

1) uluwmalı'q ma'nide kelgen ayqi'nlanı'wshi' ag'za ayi'ri'mlang'an ayqi'nlawi'shlar arqali' daralap tu'sindirip kelgende, ayqi'nlanı'wshi' ag'zadan keyin qos noqat qoyi'ladi': Jer beti ha'r qi'yili' taw ji'ni'slari'nan: qum, saz i'lay, ha'k, granit, qumli' topi'raq ha'm basqa da ji'ni'slardan quralg'an. (*Fizikali'q geografıyadan*) Kitap g'a'ziynesi, ilim bulag'i' u'sh tilde: arab, parsi', tu'rk tillerinde. (*K. S.*);

2) birgelkili ag'zalı' ga'plerdin' qurami' ha'm ayqi'nlanı'wshi', ha'm uluwmalası'ri'wshi' so'zli boli'p kelgende, ayqi'nlanı'wshi' so'zden aldi'n qos noqat qoyi'ladi'. Mi'sali': Wo'zinin' u'y-ishi: Nurjamal, Ma'm-betniyaz, A'jiniyaz — ha'mmesi de usi' qi'rman basi'nda. (*K. S.*) Barli'q shikarg'a shi'g'atug'i'n saray a'meldarlar: tazi' u'yretiwshi, qarshi'g'a qa'lpeleri, sadaqshi'lar — barli'g'i' tayar yekenligin shikar wa'ziri ayti'p keldi. (*W. B.*);

3) tuwra ga'ptin' aldi'nda keletug'i'n avtor ga'pinen keyin qos noqat qoyi'ladi'. Mi'sali': Ulli' babami'z Muxammed a'l-Xorezmiy bir kitabi'nda mi'naday dep jazadi': «Bilip qoyi'n', da'ryani'n' ko'zine jas kelse, woni'n' basi'na uwayi'm-qayg'i' tu'skeni boladi'. Adamlar da'ryadan miyrimin'izdi ayaman'lar». (*P. Sh.*) Wol kitapshasi'na u'n'ilip aldi' da bi'lay dedi: «Sen ju'da' duri's aytasan', Vilko. Basqa xali'qti'n' tilinde so'yley almayсан', san'i'raw adamg'a usaysan'». (*Z. V.*)

162-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdi woqi'n'. Qos noqatti'n' jay ga'plerdin' qurami'nda qanday jag'daylarda qoyi'latug'i'ni'na itibar berin'.

1. A'tirap sho'l wo'simlikleri: seksewil, ko'sik, qarabaraq aralas jantaq. (*T. Q.*) 2. Wo'tken waqi'tlarda-aq Nekrasov bi'lay degen yedi: «Adamni'n' yerki ha'm miyneti a'jayi'p na'rselerdi do'retedi». («*Y. Q.*») 3. Qalg'an jerinin' ba'ri de: moyni'ni'n' joqari'si' da, gellesi de, bu'yirleri de, ayaqlari' da, bawi'ri'ni'n' asti' da kerisinshe aqshi'l-qon'i'r yedi. 4. Jewge jaramli' azi'q-awqat bir na'rse tabi'laman degenshe tu'lkinin' ha'r qi'yili' zatlardi': ga' g'a'zebin keltiretug'i'n, ga' wo'zi jaqti'rmaytug'i'n na'rselerdi iyiskelewine tuwra keldi. (*Sh. A.*) 5. Jumabay bali'qshi'ni'n' qaptali'nan qalmaytug'i'n ha'jet a'sbabi': su'ymen, balta, bel, gu'rek — ha'mmesin bir jerge qoydi'. (*K. S.*)

Si'zi'qsha. Si'zi'qsha — sintaksislik xi'zmeti boyi'nsha bo'liwshi irkilis belgisi. Wol jay ha'm qospa ga'plerdin' qurami'nda qollani'ladi'.

Si'zi'qsha jay ga'plerdin' qurami'nda so'ylewshinin' woy-pikirlerinin' stillik jaqtan qi'sqa, i'qsham ha'm ani'q ug'i'ni'li'wi'n ta'miyinleydi.

Si'zi'qsha jay ga'plerde to'mendegi wori'nlarda qoyi'ladi':

1. Baslawi'sh ta, bayanlawi'sh ta ataw sepligindegi atawi'sh so'zlerden boli'p kelgende, wolardi'n' arasi'na si'zi'qsha qoyi'ladi': Aq alti'n zu'ra'a'ti — turmi's ra'ha'ti. («*Y. Q.*») Perzent — wo'mir gu'li. A'mu'w-din' tolqi'ni' — tabi's tolqi'ni'. (*A. D.*) Wol — shopan. Sizlerdin' bas-shi'n'i'z — men. U'sh jerdegi u'sh — tog'i'z. Aral ta'g'diri — adam ta'g'diri. («*Y. Q.*»)

2. Baslawi'sh atawi'sh feyilinen, bayanlawi'sh atawi'sh so'zlerden bolsa yamasa kerisinshe boli'p kelse, bas ag'zalar si'zi'qsha arqali' bo'linip jazi'ladi': Araldi' saqlap qali'w — bul ha'mmenin' isi. («*Y. Q.*») Bizin' jumi'si'mi'z — joldi' tazalaw. (*Sh. A.*)

Bulardan basqa, si'zi'qsha jay ga'plerdin' qurami'nda to'mendegi sintaksislik kategoriyalarg'a qatnasli' boli'p keledi:

3. Birgelkili ag'zali' ga'plerdegi uluwmalasti'ri'wshi' so'zdin' aldi'na si'zi'qsha qoyi'ladi': Wol jerde stadion da, park te, klub ta — ha'mmesi tayi'n. (*W. X.*) Sabirov, Tilewmuratov, Ma'teke — u'shewi gu'rri'n'lesip woti'r. (*K. S.*)

4. Ayi'ri'mlang'an ag'za ayqi'nlani'wshi' ag'zani'n' ma'nisin ani'qlap, ayqi'nlasti'ri'p kelgende, ayqi'nlawi'sh ayqi'nlani'wshi' ag'zadan si'zi'qsha arqali' bo'linip jazi'ladi': Bala du'rmiyinin qaptali'na qoyi'p, to'menge — tawdi'n' yetegine qaray basladi'. (*Sh. A.*)

5. Tuwra ga'plerdi avtor ga'pinen aji'rati'wda yekewinin' arasi' si'zi'qsha arqali' bo'linip jazi'ladi': «Miynetti su'ygendi yel su'yedi», — dedi Ka'rim. («*Y. Q.*»)

6. Dialoglarda ha'rbir ga'ptin' aldi'na si'zi'qsha qoyi'ladi': — Elektr togi barmasa radiopriyomnik so'ylemey qala ma? — A'l'bette, so'ylemey qaladi'. (*A'. T.*)

163-shi'ni'gi'w. Woqi'n'. Si'zi'qshani'n' qoyi'li'w sebeplerin ha'm woni'n' qanday sintaksislik kategoriyalarg'a qatnasli' qoyi'latug'i'ni'n ayti'p berin'.

1. Ba'ha'r — suliwli'qti'n' baslani'wi'. 2. Suliwli'q — qi'zlar ji'lwasi', qi'zlar ku'lkisi. (*G. Y.*) 3. Hadalli'q — bul adamzatti'n' hu'jdani'. 4. Poeziya — bul jan'g'i'rg'an ses bolar, muhabbat — bul ju'gi awi'r ko'sh bolar. (*T. M.*)

5. Poezd alg'a ilgerilegen sayi'n, temir ko'pirler, tuneller, vokzal jani'ndag'i' sali'ni'p ati'rg'an biyik imaratlar — ba'ri de artta qaldi'. (T. X.) 6. Awi'l xojali'g'i' ha'm woni'n' jetekshi tarawi' — paxtashi'li'q joqari' pa't penen rawajlani'p ati'r. («Y. Q.») 7. — Jaqsi' ji'lqi'lar yeken, baqqi'da turg'ani'n da'rriw bile qoyasan', — Inkamal apay woni' xoshametlep so'yledi. (Sh. A.) 8. — Siz ne qi'li'p tursi'z, avtobusi'n'i'z ketip qaldi' g'oy?— dedi mag'an Bektemir.

— Men sizge kelgen yedim.

— Kelgenin'iz jaqsi', qonaqтан qashpaymi'z, — dedi ko'risip ati'ri'p. (Sh. A.)

164-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdi irkilis belgilerin qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Si'zi'q-shani'n' qanday ga'plerde qollani'li'p kelgenin ani'qlan'.

1. Sol waqi'tta wol qarsi' aldi'ndag'i' ali's dalan'li'qta wo'zine ma'lim Sari'o'zek kosmodromi' ta'repte tutasi' menen qi'p-qi'zi'l jali'n boli'p, tikke aspang'a qaray shanshi'li'p zi'mi'rap barati'rg'an bir na'rseni ko'rди. 2. Yapi'r-may-a', i'rastan-aq usi' wotti'n' ishinde adam woti'r ma yeken? dep Yedigenin' kewli bir tu'rli boli'p ketti. 3. «Konvenciya» avianosecinen wo'zinin' turaqli' qalqi'p keletug'i'n worni' Ti'ni'sh okeanda, Aleut atawi'ni'n' tu's-liginde, shama menen Vladivostok ha'm San-Franciskodan birdey qashi'q-liqu'qtag'i' kvadratta ju'rgen yedi. (Sh. A.)

Irkilis belgilerin ta'kirarlaw boyi'nsha sorawlar ha'm tapsi'rmalar

1. Irkilis belgilerinini' jazi'wda a'hmiyeti qanday?
2. Irkilis belgilerinini' sani' qansha, wolardi' atap ko'rsetin'.
3. Irkilis belgilerin ani'qlawdi'n' teoriyalı'q tiykarlari' qanday, wolar qanday principi'lerge tiykarlani'p qoyi'ladi'?
4. Ga'ptin' keynine qanday irkilis belgileri qoyi'ladi' ha'm ma'nilerin ayti'n'.
5. Qos noqat qanday jag'daylarda qoyi'ladi'?
6. Jay ga'plerde qanday irkilis belgileri qoyi'ladi', wolardi' atap ko'rsetin' ha'm mi'sallar keltirin'.
7. Qospa ga'plerde qoyi'latug'i'n irkilis belgileri qanday, wolardi' atap ko'rsetin'.
8. Jazi'wda qanday jag'dayda si'zi'qsha qoyi'ladi'.

165-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Ga'ptin' keynine qanday irkilis belgileri qoyi'lg'ani'n ha'm sol ga'plerdin' du'zilisi ha'm ma'nisine qaray qanday ga'p yekenin ani'qlan'.

Ju'rip jol ushli'g'i'na jete almadi'q. Sarsan'li'q. Salmaqti' jelkege arti'p shi'qqan wo'zim yedi-aw. Yendi, mine, yari'm jolda ma, belgisiz arali'qta

pushayman yetip ati'rg'ani'm! Melshiyip ati'rg'an ja'ziyrali'q. Zan'g'ardi'n' sheksizligin qa'ytersen'!

A'rman, tilek, maqset — aspandi' tolti'ri'p, wo'z jarasi'g'i' menen sha-g'i'rayi'si'p turatug'i'n juldi'zlar qayda? Wo'mirge talpi'ni'wshi'li'q, mo'ldirep turg'an ashi'q aspan, tirishiliktin' arqawi' ku'n qayda?

Hesh na'rse, hesh na'rse ko'rinbeydi!... Degen menen men a'sirlerge wortaq woy menen ag'i'p barati'rman!

166-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdi woqi'n'. Ga'p ishinde qoyi'latug'i'n irkilis belgilerdi ani'qlan' ha'm ga'ptin' son'i'nda qoyi'latug'i'n soraw-u'ndew (?), birde u'ndew-soraw (!) tu'rinde qoyi'li'wi'ni'n' ma'nilik wo'zgeshelikleri tuwrali' tu'sinik berin'.

1. U'stu'rtke kimler ko'terilmegen. 2. Mi'n' ji'l sheginsek, ko'z aldi'mi'zg'a ulli' ali'm A'l-Beruniydin' U'stu'rtke ko'terilgenin yesletemiz. 3. Ulli' ilimpazdi' qi'zi'qti'rg'an ne na'rse? Ba'lkim... 4. Lekin, ilim atasi'ni'n' alg'an sapari'na da'l jori'mal jasaw qayda? 5. Qalay si'g'alamayi'n, ko'zge tu'setug'i'ni' bir yeles — yessiz-tu'ssiz bos qaran'g'i'li'q.

5. — Qoblan ju're bergende ne qi'ladi'? — dedim jaylasi'p woti'rg'an waqta.

6. — Qayaqqa?! — Woni'n' dawi'si' motordi'n' gu'rildisin basi'p ketti. (S. S.)

7. — Toqta, toqta kimdi ko'rip turman, wo'zi?! Balasi' ha'wizdin' yernegine chemodani'n qoya sala:

— Ag'a, ag'a!... — dep juwi'rdi'.

— Senbisen'!? Shi'rag'i'm... Genjetayi'm... (A'. A.)

V — VIII KLASLARDA WO'TILGENLERDI TA'KIRARLAW

167-shi'ni'g'i'w. Ilimiy tekstti woqi'p tu'sinip ali'n'. Tildin' fonetika tarawi'nda u'yreniletug'i'n til ni'zamli'qlari' tuwrali' tu'sinik berin'.

Fonetika — til sesleri haqqi'ndag'i' ilim. Wonda til sesleri, woni'n' jasal-li'wi', quri'li'si', tu'rli seslik ni'zamli'qlari', so'zlerdin' buwi'n quri'li'si', pa't normasi' ha'm intonaciyalı'q wo'zgeshelikler u'yreniledi. Sonday-aq, so'zlerdin' duri's ayti'li'w ha'm jazi'li'w qa'deleri de fonetika menen baylani'sli' boli'p keledi.

Sesler so'z ishinde ayti'ladi'. Seslerden so'zler quraladi'. Tildegi so'z quraytug'i'n sesler **fonema** dep ataladi'. Fonemali'q xi'zmettegi sesler **ha'ripler** arqali' tan'balanadi'.

Sesler so'z ishinde ma'ni an'lati'wshi'li'q xi'zmetke iye boladi'. Mi'sali': **jas, tas** so'zleri u'sh sestem (fonemadan) quralg'an (j,a, s; t, a, s). Bunda ma'ni an'lati'wshi'li'q xi'zmetti so'zlerdin' basi'ndag'i' **j, t** sesleri an'latadi'.

168-shi'ni'g'i'w. Sorawlarg'a jazba tu'rde juwap berin'.

Sorawlar

1. Fonetika neni u'yretedi?
2. So'zler neden quraladi' ha'm fonema dep neni aytami'z?
3. Ses penen ha'riptin' basli' wo'zgesheligin ayti'n'.
4. Dawi'sli' sesler neshew, wolardi'n' bo'liniwlerin ayti'n'.
5. Dawi'ssi'z sesler neshew, u'nli ha'm u'nsiz daw'i'ssi'zlardi'n' jasali'wi'n ayti'n'.
6. Qaraqalpaq tilinin' wo'zine ta'n wo'zgesheligin tan'balaytug'i'n ha'riplerdi ayti'n'.

169-shi'ni'g'i'w. Berilgen tekstti woqi'p, mazmuni'n so'ylep berin'.

Orfoepiya — so'zlerdin' duri's ayti'li'w normasi'n belgileydi. So'zlerdin' duri's ayti'li'w yamasa duri's so'ylewdin' wo'zine ta'n ni'zamli'qlari' boladi'. Yeger awi'zeki so'ylewde so'zlerdin' duri's ayti'li'w normasi' saqlanbasa, a'debiy tildin' awi'zeki so'ylew ta'rtibi buzi'ladi'. Ma'selen, imla qa'delerine sa'ykes jazi'lg'an suli'w, so'ylesiw, so'zshil, ala almadi', tu'lki, ku'ndiz, ali'w, juldi'z, ko'k ala usag'an so'zler usi' jazi'li'w qa'lpinde ayti'lsa, wonda bul so'zlerdin' orfoepiyali'q normasi' buzi'lg'an boli'p tabi'ladi'. Wolar awi'zeki so'ylewde suluw, so'ylesiw, so'shshil, alalmadi', tu'lku', ku'ndu'z, aluw, julduz, ko'gala boli'p ayti'li'wi' tiyis.

Duri's so'ylew normalari'ni'n' ji'yi'nti'g'i'na **orfoepiya** dep ataladi'.

A'debiy tildin' duri's jazi'li'w qag'i'ydalari'ni'n' ji'yi'nti'g'i'na **imla** (orfografiya) dep ataladi'.

So'zlerdin' duri's jazi'li'w normalari'n imla belgilep beredi. So'zlerdin' duri's jazi'li'w qag'i'ydasi' menen normasi' saqlanbasa, woni'n' ma'nisin tu'siniw qi'yi'n boladi'.

So'zlerdin' duri's jazi'li'w qag'i'ydalari' imla principlerine tiykarlanadi'.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' duri's jazi'li'wi'nda to'mendegi imla principleri basshi'li'qqa ali'nadi':

1. **Fonetikali'q princip.** Bul princip awi'zeki so'ylewge sa'ykes, so'zler qalay yesitilse, solay jazi'wdi' talap yetedi. Fonetikali'q principke fonetikali'q wo'zgeshelikke ushi'rap birikken qospa so'zler (bu'gin, bi'yi'l, qolg'ap, shegara

ha'm t. b.), sonday-aq tu'bir ha'm qosi'mtalardi'n' jazi'li'wi'nda geypara qosi'mtalardi'n' ta'siri arqali' wo'zgeriske ushi'rag'an (tamaq-tamag'i', terek-teregi, mektep-mektebi, shap-shawi'p, jap-jawi'p, tap-tawi'p (kel) ha'm t. b.) so'zler kiredi.

2. **Tariyxi'y-da'stu'rli princip.** Tariyxi'y-da'stu'rli princip boyi'nsha so'zlerdin' buri'nnan jazi'li'p kiyati'rg'an qa'lpi saqlang'an tu'rinde jazi'ladi'. Mi'sali': Xali'q, xabar, xat, xi'zmet, xan, xojali'q, xosh, xoshamet, samal, sag'al, su'digar ha'm t. b. so'zler, sonday-aq, yertede rus tilinen kirip, jazi'li'wi' a'bden qa'liplesip ketken boli's, oyaz, samawri'n, teletin, sha'ynek, ken'se ha'm t. b. si'yaqli' so'zlerdin' jazi'li'wi' tariyxi'y-da'stu'rli principke jatadi'.

3. **Semantikali'q princip** boyi'nsha ma'nilik jaqtan bir so'zge barabar birikken ha'm birikpegen qospa so'zler jazi'ladi': palawqabaq, ayg'abag'ar, tasbaqa, iytsiygek, palha'rre, Seytkamal, Qon'i'rat, Taxtako'pir, Aralboyi', Arqakavkaz, Jan'a ji'l, G'a'rezsizlik ku'ni, Qurban hayt ha'm t. b.

4. **Fonematikali'q princip.** Fonema — so'yew seslerindeki ma'ni aji'rati'wshi' tildin' yen' kishi birligi. Wol so'z ishinde ma'ni aji'rati'wshi' til birligi bolg'anli'qtan ha'ripler arqali' tan'balanadi'. Fonematikali'q principdin' talabi' boyi'nsha imla qag'i'ydalari' so'z ha'm morfemalardag'i' seslerdin' ayti'li'wi'na qaray yemes, fonemalarg'a tiykarlani'p jazi'ladi'. Ma'selen, **arab, Xalqabad** so'zlerinin' aqi'ri'ndag'i' **b, d**, u'nli dawi'ssi'zlar awi'zeki so'yewde u'nsiz **p, t**, (arap, Xalqabat) tu'rinde ayti'lsa da, imlada qabi'l yetilgen **b, d** fonemasi' tiykari'nda jazi'ladi'. Demek, fonematikali'q jazi'w so'z ha'm morfemalardi'n' fonemali'q qurami'ni'n' saqlani'p jazi'li'wi'n talap yetedi. Bul jag'day imlada bas princip wazi'ypasi'n fonematikali'q jazi'wdi'n' atqaratug'i'ni'nan da'rek beredi.

Sorawlar

1. Orfoepiya degen ne? Orfografiya dep neni aytadi'?
2. Bulardi'n' ayi'rmashi'li'g'i' qanday?
3. Fonetikali'q principke qanday jazi'wlar jatadi'? Mi'sal keltirin'.
4. Tariyxi'y-da'stu'rli principke qanday so'zler negizlenip jazi'ladi'? Mi'sal keltirin'.
5. Fonematikali'q princip degen ne?
6. Bul jazi'wda so'zler nege tiykarlanadi'?
7. Ses, fonema, ha'rip —bulardi'n' ayi'rmashi'li'g'i' qanday?

SHA'RTLI QI'SQARTI'WLAR

- «A» — «Alpami's» da'stani'
 A. A'. — A. A'liyev
 A. B. — A. Begimov
 A. Bek. — A. Bekimbetov
 A. D. — A. Dabi'lov
 A'. T. — A'ybek Tashmuxammedov
 A. F. — A. Fadeev
 A. G. — A. Gaydar
 A. X. — A. Xalmuratov
 As. M. — As. Muxtar
 A. W. — A. Worazov
 A. P. — A. Pushkin
 A. S. — A. Sadi'qov
 A. Sh. — A. Shexov
 A'. A. — A'. Atajanov
 «A'» j. — «A'miwda'rya» jurn
 A'. Q. — A'. Qarli'bayev
 A'. W. — A'. Wo'tepbergenov
 A'. T. — A'. Ta'jibayev
 A'. Ta'j. — A'. Ta'jimuratov
 A'. Sh. — A'. Shamuratov
 A'. Y. — A'. Yaqubov
 «B.» — «Bozug'lan» da'stani'
 B. B. — B. Bekniyazova
 B. G. — B. Gorbato
 B. Q. — B. Qayi'pnazarov
 D. F. — D. Furmanov
 D. Y. — Dawi't Yulti'y
 D. Sh. — D. Sherniyazova
 «Y.Q.» — «Yerkin Qaraqalpaqstan»
 G. Y. — G. Yesemuratova
 G. I. — G. Izimbetov
 G. Sh. — G. Shamuratova
 G'. G'. — G'. G'ulam
 G'. S. — G'. Seytnazarov
 X. S. — X. Seytov
 I. J. — Ivan Jiga
 I. Q. — I. Qurbanbayev
 I. T. — I. Turgenov
 I. Y. — I. Yusupov
 «J» — «Jetkinshek» gaz
 J. A. — J. Aymurzaev
 J. D. — J. Dilmuratov
 P. Sh. — P. Shermuxammedov
 R. A. — R. Ayapbergenov
 R. G. — R. Gamzatov
 S. A. — S. Ayniy
 S. Ari's. — S. Ari'slanov
 S. B. — S. Bahadi'rova
 S. I. — S. Ismaylov
 S. Ma'j. — S. Ma'jitov
 S. M. — S. Muxanov
 S. S. — S. Sali'yev
 S. T. — S. Torayg'i'rov
 S. Sm. — S. Smirmov
 J. J. — J. Jabaev
 J. M. — J. Muratbayev
 J. S. — J. Seytnazarov
 J. Sap. — J. Saparov
 J. — Jamb'i'l
 J. Sh. — J. Shari'pov
 K. A. — K. Allambergenov
 K. K. — K. Karimov
 K. M. — K. Ma'mbetov
 K. S. — K. Sultanov
 Ku'nxoja — Ku'nxoja Ibrayi'm
 uli'
 «Q» — «Qi'rqqi'z» da'stani'
 Q. A. — Q. Ayi'mbetov
 Q. A'. — Q. A'wezov
 Q. D. — Q. Dosanov
 Q. Y. — Q. Yermanov
 Q. x. y. — Qaraqalpaq xali'q
 yertegi
 «Q.j.» — «Qaraqalpaqstan jas-
 lari'» gaz
 Q. M. — Q. Mi'rzaliev
 Q. J. — Q. Jumaniyazov
 Q. n. m. — Qaraqalpaq naqi'l-
 maqallari'
 L. x. y. — Lati'sh xali'q yertegi
 L. K. — Lebedov Kumash
 L. K., M. P. — L. Kassil, M.
 Poliyanovskiy
 L. T. — Lev Tolstoy
 «M» — «Ma'spatsha» da'stani'
 M. D. — M. Da'ribayev
 M. G. — M. Gorkiy
 M. K. — Mustay Karim
 M. Q. — M. Qabulova
 M. S. — M. Seytniyazov
 M. Sh. — M. Sholoxov
 N. D. — N. Da'wqaraev
 N. G. — N. Gogol
 N. J. — N. Japaqov
 N. N. — N. Nosov
 N. P. — N. Polivin
 N. S. — N. Safarov
 N. T. — N. To'resheva
 N. Sh. — N. Shernishevskiy
 W. A. — W. Abdiraxmanov
 W. B. — W. Bekbawi'lov
 W. A. — W. Ayjanov
 W. X. — W. Xojaniyazov
 S. V. — S. Voronin
 T. X. — T. Xalmuratov
 T. J. — T. Jumamuratov
 T. Q. — T. Qayi'pbergenov
 T. Qa. — T. Qabulov
 T. M. — T. Ma'tmuratov
 T. N. — T. Na'jimov
 T. S. — T. Seytjanov
 U. P. — U. Pirjanov
 V. B. — V. Boshin
 Z. V. — Z. Voskresenskaya
 Sh. A. — Sh. Aytmatov
 Sh. R. — Sh. Rashidov
 Sh. S. — Sh. Seytov

MAZMUNI'

KIRISIW	3
QARAQALPAQ TILI — QARAQALPAQ XALQI'NI'N' MILLIY A'DEBIY TILI	3
VIII klasta wo'tilgenlerdi ta'kirarlaw	6
QOSPA GA'PLER	9
§ 1. Qospa ga'p haqqi'nda tu'sinik	9
§ 2. Qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylani'sti'ri'wshi' qurallar	11
§ 3. Qospa ga'ptin' bo'liniw tu'rleri	14
DIZBEKLI QOSPA GA'PLER	15
§ 4. Dizbekli qospa ga'p haqqi'nda tu'sinik	15
§ 5. Biriktiriwshi da'nekerli dizbekli qospa ga'p	18
§ 6. Qarsi'las da'nekerli dizbekli qospa ga'p	20
§ 7. Awi'spali' da'nekerli dizbekli qospa ga'p	23
§ 8. Gezekles da'nekerli dizbekli qospa ga'p	25
Til wo'siriv	28
BAG'ININ'QILI QOSPA GA'PLER	31
§ 9. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p haqqi'nda tu'sinik	31
§ 10. Bas ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'p, wolardi'n' wori'n ta'rtibi	33
§ 11. Bag'i'ni'n'qi' ga'p penen bas ga'pti baylani'sti'ri'wshi' qurallar	35
BAG'I'NI'N'QI'LI'Q QOSPA GA'PTIN' MA'NISINE QARAY TU'RLERI	38
§ 12. Waqi't bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p	38
§ 13. Wori'n bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p	40
§ 14. Si'n bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p	41
§ 15. Sali'sti'rmali' bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p	43
§ 16. Sebeb bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler	46
§ 17. Maqset bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p	48
§ 18. Sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p	50
§ 19. Qarsi'las bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p	53

DA'NEKERSIZ QOSPA GA'PLER	60
§ 20. Da'nekersiz qospa haqqi'nda tu'sinik	60
DA'NEKERSIZ QOSPA GA'PTIN' MA'NISINE QARAY TU'RLERI	62
§ 21. Da'nekersiz mezigilles qospa ga'p	62
§ 22. Da'nekersiz qarsi'las qospa ga'p	63
§ 23. Da'nekersiz sebep-na'tiyje qospa ga'p	64
§ 24. Da'nekersiz tu'sindirmeli qospa ga'p	66
§ 25. Da'nekersiz qospa ga'ptin' irkilis belgileri	68
Til wo'siriv	75
TIL HAQQI'NDA ULUWMA MAG'LUWMAT	78
§ 26. Tildin' ja'miyetlik xi'zmeti	78
§ 27. Tildin' payda boli'wi' ha'm rawajlani'wi'	79
§ 28. Qaraqalpaq tili — tu'rkiy tiller topari'ni'n' biri	81
Til wo'siriv	83
STILISTIKA	84
§ 29. Stilistika haqqi'nda tu'sinik	84
A'DEBIY TILDIN' AWI'ZEKI SO'YLEW HA'M JAZBA STILLERI	87
§ 30. Awi'zeki so'ylew stili	87
§ 31. A'debiy tildin' jazba stili	89
§ 32. So'ylew ma'deniyati' haqqi'nda tu'sinik	90
Til wo'siriv	92
TILDIN' KO'RKEM SU'WRETLEW QURALLARI'	93
§ 33. Epitet	94
§ 34. Ten'ew	94
§ 35. Metafora	97
§ 36. Giperbola	98
A'DEBIY TILDIN' FUNKCIONALLI'Q STILININ' TU'RLERI	100
§ 37. Publicistikali'q stil	100
§ 38. Ko'rkem a'debiyat stili	102
§ 39. Ilimiy stil	104
§ 40. Rasmiy stili	105

IRKILIS BELGILERI	108
§ 41. Irkilis belgileri haqqi'nda tu'sinik	108
§ 42. Ga'ptin' keynine qoyi'latug'i'n irkilis belgileri	110
§ 43. Ga'p ishinde qoyi'latug'i'n irkilis belgileri	115
V – VIII KLASLARDA WO'TI'LGENLERDI' TA'KIRARLAW	120

Ma'denbay Da'wletov, Yernazar Da'wenov,
Da'rigu'l Seydullaeva

QARAQALPAQ TILI

9-klass ushi'n sabaqli'q

Qaraqalpaq tilinde

«Bilim» baspasi'
No'kis — 2014

Redaktori' *S. Baynazarova*
Ko'rk. redaktori' *I. Serjanov*
Tex. redaktori' *Z. Allamuratov*
Operatori' *N. Saukieva*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqti' 2008-ji'l 15-iyul.

Original-maketten basi'wg'a ruqsat yetilgen waqti' 13.05.2014-ji'l. Tip «Tayms KRKP» garniturası'. Formatı' 70x90^{1/16}. Kegl 11. Ko'lemi 8,0 b.t. 9,36 sha'rtli b.t. 9,95 yesap b.t. Buyi'rtpa № . Nusqasi' 10075 dana.

«Bilim» baspasi'. 230103. No'kis qalasi', Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9.

O'zbekistan baspasoz ha'm xabar agentliginin' «O'zbekiston» baspa-poligrafiyali'q do'retiwshilik u'yinde basi'p shi'g'ari'ldi'. 100129, Tashkent, Nawayi' ko'shesi 30.

**Ijarag'a berilgen sabaqli'q jag'dayi'n
ko'rsetetug'i'n keste**

№	Woqi'wshi'ni'n' ati' a'kesinin' ati'	Woqi'w ji'li'	Sabaqli'q- ti'n' ali'ng'an- dag'i' jag'dayi'	Klass basshi'- si'ni'n' qoli'	Sabaqli'qti'n' tapsi'ri'lg'an- dag'i' jag'dayi'	Klass basshi'- si'ni'n' qoli'
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqli'q ijarag'a berilip, woqi'w ji'li' aqi'ri'nda qaytari'p
ali'ng'anda joqari'dag'i' keste klass basshi'si' ta'repinen
to'mendegi bahalaw wo'lsheplerine tiykarlani'p toltiri'ladi'**

Jan'a	Sabaqli'qti'n' birinshi ret paydalani'wg'a berilgendegi jag'dayi'
Jaqsi'	Muqabasi' pu'tin, sabaqli'qti'n' tiykar'i' bo'liminen aji'ralmag'an. Barli'q betleri bar. Ji'rti'lmag'an, betleri almasti'ri'lmag'an, betlerinde jazi'w ha'm si'zi'qlar joq.
Qanaat- landi'rarli'	Muqaba jelingen, birqansha si'zi'li'p, shetleri qayri'lg'an, sabaqli'qti'n' tiykar'i' bo'liminen ali'ni'p qali'w jag'dayi' bar, paydalani'wshi' ta'repinen qanaatlanarli' qa'lpine keltirilgen. Ali'ng'an betleri qayta jelimlengen, ayi'ri'm betlerine si'zi'lg'an.
Qanaat- lanarsi'z	Muqabag'a si'zi'lg'an, ji'rti'lg'an, tiykar'i' bo'limnen aji'ralg'an yamasa pu'tkilley joq. Betleri ji'rti'lg'an, betleri toli'q yemes, si'zi'p, boyap taslang'an. Sabaqli'qti' qayta tiklew mu'mkin yemes.